Title Laghu Vyākaraṇa Siddhānta Mañjūṣā

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 875 Subject : Vyākaraṇa Siddhānta.

Title : Laghu Vyākaraṇa manjūṣā

Author : Nāgeśa Bhatta Scribe : -

Date of the work : - Date of the Ms. : -

Place of the work : - Place of the Ms. : -

Size : 10" by 4.5" Extent : 149 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanāgarī

Remarks : —

गृह्णीतितं । एवं चातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति ग्रहणस्य वाक्येन तस्य धर्मजनकता बोध्यते नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णा-
तीत्यनेन निषेधेन तस्याधर्मजनकतेति विरुद्धस्वीकारः कथमिति चेत् । सत्यं । उभयत्रापि संकल्पस्य लक्षणया
संकल्पद्वयस्यापि धर्मत्वबोधनात् । तयोरन्यतरस्य चेच्छयापरिग्रहः । एवं सर्वत्र स्मार्त्तवैदिकविकल्पस्थ-
लेबोध्यम् । अत एव वैकल्पिके षोडशादितो वधारणमितुल्घोष इति । तत्र प्रतिषेधे द्वयी गतिः । प्रतिषेधं दृष्ट्वाप-
वाद उत्सर्गस्य तद्विषयत्वाभावज्ञाने प्रामाण्यग्रह इत्येका । एवमुत्सर्गापवादस्थलेपि । तदुक्तं हरिणा ।
ब्राह्मणानां श्रुतिर्दधिप्रक्रान्ता माठरं विना । माठरस्तक्रसंबंधात् तत्राप्यचष्टे यथार्थतामिति । यथेदं ब्राह्मणे-
भ्य इत्यादौ माठरवर्जमेव दधिदानमुपक्रान्तमुत्तरकालीनतक्रं माठरायेत्येतेन तस्य यथार्थत्वं गमय-
तीति भिन्नवाक्यतायामप्यनुमानं बाध इति पुंडराजः । उत्सर्गस्यापवादनियमनिषेधानामेकवा-
क्यतेत्युपरमात्तदुक्तमनेकाख्यातयोगेपि वाक्यं न्यायापवादयोः । एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमि-
वस्थितं । नियमः प्रतिषेधश्च विधिशेषस्तथा सति । न्यायश्चोत्सर्गः ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नागेशभट्टविदुषा नत्वा सांबं शिवं लघुः ॥ वैयाकरणसिद्धान्तमंजूषैषा विरच्यते ॥ तत्र वाक्यस्फोटो मुख्यः लोके तस्यैवार्थबोधकत्वात्तेनै
वार्थसमाप्तेश्च तदुक्तं न्यायभाष्यकृता पदसमूहो वाक्यमर्थसमाप्ताविति अत्र पदे सुवंतं तिङंतं च ते न तत्समूह इत्यर्थः समासादित्यस्य भ्रम चोमिति
नेवार्थसमासे सू न तदुक्तं न्यायभाष्यकृता पदसमूहो वा क्य (?)...
घः तत्र प्रतिवाक्यं संकेतग्रहासंभवात् व्याख्यानस्य लक्षणये नाशक्यत्वाच्च कल्पनया पदानि प्रविभज्य पदे प्रकृतिप्रत्ययभागान्विकल्प्य पदवाक्ये
भन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थविभागं शास्त्रमात्रविषयं परिकल्पयन्ति स्माचार्याः एतदेवाभिप्रेत्य विभाषसूत्रे यूद्रं तिसूत्रे कैयटः अत्रा
न्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रे अर्थवत्त्वं परिकल्प्य नादिता हं तत्र स्वपरत्वदर्थबोधनेन समुदायस्य समुदायार्थस्य च बोधनेनान्वयार्थ
त्रा धीणांस्पष्टं वेदसमर्थवत्सूत्रे भाष्ये कैयटयोः श्रुतिवाक्यादीनां वल्गावल्गुविचार्य कल्पनी यं वत् तत्कल्पने निर्बोध्ये तत्र शास्त्रप्रक्रिया निर्वाको वर्णा
स्फोटः स्पष्टः प्रत्ययस्तत्र दर्थवत्त्व का इति तदर्थः उपसर्गनिपातधात्वादिविभागोप्येवमेव कल्पनिकः तस्यैवान्वाख्यानस्य लाघवेन निर्वाहायस्याऽतिनोऽन्वार
प आदेशा स्थिता दसमस्त कल्पिताएव ते धामर्था अपि कल्पितास्तएव तत्र स्थानिनामर्था अपि भिः कं ठ तउ क्तो आदेशानां च स्थानस्थानाभिधानमस्य भाष्येवा देशा
नेति न्यायेन तेषु स्वंवा चकतं तु तथा कल्पनयाऽगोधितेन समुदायरूपे पदे वाक्ये वा लौकिकानां तत एव बोधात् एतदेवाभिप्रेत्य सम्बादिसूत्रे भाष्यं भा
वव चनो धातुरितिलिङ्गप्रतिमत्यये भाववचनत्वं तद्वचनात्प्रत्यय इत्यन्यो न्याश्रयमाशंक्य अनाश्रित्य भाववचनत्वे प्रत्ययनिस्तत्वाद्धानाभि नितु
पारमार्थिकं नाश्रीयते कल्पितत्वात् प्रतएवेति वैयाकरणस्य वदस्याति नां वाचकत्वमादेशानां वेत्यादि विचारो निष्फल एव वकल्पितवाचकत्वेऽस्योभयत्रा
पि सत्वात् व्याकरणभेदेन स्थानि नां भेदे पिन हानिः लिपीनां भेदे इव भिति दिक् तत्रा तो यदेशरूपः शब्दः प्रमाणं आतो नामानुभवेन च प्रतिसत्वस
कात्मनि निश्चयवान्नराणादिवशादपि नान्यथा वारी पृः प्रमइति चरके यत् तं ज्ञानलिङ्गतत्रारु हीत हेतृकस्य माह वो धार्थ शिनात्र नहि गुड इत्युक्ते मधु
रत्वं प्रकारत्वेनाम्यत इति सम र्थसूत्र भाष्यात् तद्धर्मावहिन्न विषयकशाब्दत्वावहिन्नं प्रति तद्धर्मावहिन्नरूपितवृत्ति विशिष्टज्ञानत्वेन तत्
सर्वविषयत्वेन

यपिगुड इत्युक्ते पर्यमर्ती तीति तीति मधुरत्वं गम्यते तथापि न तत्र तद्धर्मप्रतीतिविषयः किंतु मानांतरजन्यप्रतीतिविषयः पत्रतु गुडो मधुर इति वाक्ये गुड इत्ये
केस्याः प्रयुज्यते तत्रापि मधुरत्वाभिन्नो गुड इत्येव बोधो न तु मधुरत्वप्रकारको गुडविशेष्यकः ध्वनिर्तं चेदमन्वेनवचनमिति सूत्रे भाष्ये विशेषणादि विशेष्यभा
वव्यत्यासेन गृहीतशक्तिकस्य पुंसो घटपदात्घटत्वविशिष्टघटबोधवारणाय तद्धर्मावहिन्नेति शोने हा त्रैवे शिष्ट्यस्य चस्व विषयकोदे हमेव्कार्यमा
मानाधिकरण्यस्य प्रपप [redacted] रविषयक त्वोभयसंबंधेन वो [redacted] ध्यमतो नाग्रहीतहतिकस्य बोधो नापि वितं तद्वृत्तिकस्य नापितत्त
द्वाचकपदाज्ञानवतो नापि घटपदादाश्रयत्वेनोपस्थितकाशस्य जनकतयोपस्थिते चेत्रादेश्च बोधः संस्कारजनकशक्तिग्रहसत्वेतेनशाब्दबोध
जनने चनमानां संस्कारकल्पिकावृत्तिग्रहतिरेस्वत्यम्यदेनतु माय ह तिर्विद्धाशक्तिलेसत्रा व्यंजनाचात्रमानिः कः पदार्थ इतिचेत् अत्रा
च्चहात्पमर्थो वो धव्य इत्याकारेदं पदमिममर्थं बोधयत्वित्याकाराश्वरेच्छा तस्याश्च पद्यपि विषयत्वलक्षणः संबंधः परेण अर्थजन्यजनकभावेवो
धेवत तथापि तस्यां बोधनिष्ठजन्यता निरूपकजनकताकृत्वेन विषयो वाचकत्वस्यां बोधविषयत्वेन विषयो वाच्य इति नातिप्रसंगः यद्यपि प्रथम
शक्तिग्रहो वाक्य एव तया चात्प्रहाशभ्यां शास्त्र कल्पितमिति यांतत्रसस्यशक्तिग्रहइतिगोध्येयहाद शाब्दबोधविषयको बोध एवसेतिनैया पिकास्त
न्नप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारश्रवणानावालेन प्रयोज्यस्य प्रवृत्या तस्य ज्ञानमनुमाय ज्ञानस्य चोपस्थितत्वात्संहमेवकारणत्वेन गृहीत्वाऽऽ
संसृष्टस्य कारणत्वानुपपत्तिरेव वर्किंकल्पमानस्य संबंधस्य च पमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतजनकत्वघटितस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्तए
तिन बोधजनकत्वमेव पदतदर्थयोः संबंधइत्यपास्तं विनिगमनाविरहेणेच्छाबोधयोरुभयोः शक्तित्वकल्पने गौरवात् किंचैव मिस्मस्ता
च्चत्वितीच्छाविषयत्वमेव जनकत्वस्यादितिव हयपस्ववः किंच प्रमाणानां जनकत्वतद्घटितसंबंधास्तिनिसंबंधेनैव प्रमेयसंबंधानां
ज्ञानजनकत्वदर्शनेनेहतयोः संबंधत्वानौचित्यां अन्यथा प्रमादन्हि ज्ञानेजायतामिति इच्छाविषयत्वमेव तद्बोधजनकत्वमेववाहेतु

इच्छावा नियतव्यवहारोस्तिबोधजनकतायाः पदेऽर्थे च सत्तेपि तयोः परस्परं संबंधस्य दुरूपपादत्वात् ज्ञानविषय

स्तु

माधययोः संबंधःस्यादिति व्याख्येछेदं विशिष्ट्याया जनकत्वस्य चोभयोः संबंधितेमाश्रयतानिरूपकसंबंधत्वाभावः विषयतायोजनकतायांवा आश्रयता
निरूपामकत्वाभावात् संबंधो हि संबंधिभ्यां भिन्नउभयाश्रितइति हि घसंबंधइति विशिष्टबुद्धिनियामकइति चाभियुक्तव्यवहारात् न हि विषय
कं स्वकारणत्वेपि तयोः परस्परं विशिष्टबुद्ध्यदर्शनात् चपदयोः संबंधस्य यपादत्वात् तस्मात्पदपदार्थयोः संबंधान्तरमेव शक्तिः [redacted] तद्ग्राहकं चेतरेतराध्यासमूलं तादात्म्यं तस्यापि च पदविषयशक्त्युपकारकत्वाच्छक्तिरिति व्यवहारः तस्य संबंधत्वाभावात्
भेदाभेदरूपस्य तस्य तत्त्वासंभवात् न च घटकभेदस्याभेदस्य चात् तादृशेनानत्र भेदस्यापि तत्त्वं खंडयिष्यते। तदुक्तं पातंजलभाष्ये संकेतस्तु
पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योयं शब्दः सोर्थो योर्थः सशब्दइति। स्मृत्यात्मकइत्यनेन ज्ञातस्यैव संकेतस्य शक्तिबोधकत्वं दर्शितं
किं च यथा नित्या हि स्मातृसंकेतस्यैव वाचकता नियामकत्वे तत्तदाधुनिकस्येतरापि दर्शितं एवं चाधुनिकसंकेतस्य नेहाद्ध्वशो क्रियमाणानां
मस्य तेषल तत्रागातन्न घटगोविंदादिगुणानां रोपेणाजके तमस्य वक्तिनिमित्तारोपेणा च बोधः संबंधस्य शक्त्या संकेतविषयत्वं एतदर्थ
मेव संकेतोपयोगः अतएव तस्य भावइति सूत्रे भाष्ये इत्यादिषु महत्तरर्थवृत्तिरित्प्रत्ययार्थो भाव प्रत्ययांतह शक्तिर्भावोति इत्यत्र
नित्याशंकमाधममकाल्पिकइत्येन कृतं। किं पाणुगानुवायःक श्विल्वरेति संउच्यतेइत्यत्वं तएतत् एवं हित्याः कुर्वंतिमाधमकाल्पिकेतर्हि कथं
पद्यातस्यकार्यवित्वकःप्रयोगस्तयाह जिरपीति उक्तं तंत्रशब्दरूपस्यार्थे आसंगात्तन्मकारमाश्रित्यपद्याह स्यार्थेप्रयोगस्तयाह जिरपी
त्यर्थइति केयटः तत्स्वेकर्थचिनदस्य तत्थात्वादस्य मन्त्राव्यारोपस्य नुपयोगश्चेत्यन्येव्याचक्षते तद्व्यक्तो देवशक्तिः तस्या एवबद्ध
पत्ताद्येनभानमितिशाक्तियहमयोगयोरुपपत्तेस्तयात्वमत्वयस्यापीति एवं रीतेरन्यत्रक्काप्यदर्शनेनात्रेति कथंचिदित्युक्तिरत्यंतं
समनजमेतिबोध्यं अनादित्वात्संसारस्यततो पियर्वतन इत्यादिगुणाधा[illegible]त्यमयोगादेतिक। श्वेतरंतत्र तत्संकेतज्ञानादेव बोधः शक्ति

क्रि१ वा६ त१५२

शक्तीनामप्यसौप

घमावेपीति तन्नपुत्रं हस्तंतरत्वापत्तेः वृत्तिजन्योपस्थितिं विनाशाह्बोधविषयत्वासंभवाच्च द्वादशेह्नि पितानामकुर्यादिति श्रुत्या स्वस्या
वानामत्वेन नामबोधेपितद्रूपेणाईश्वरेच्छासंकेतांकरणेन तत्रापिशक्तेर्दुरुपपादत्वात् अत्र नाम एदेन [illegible]ह्नानकरणीभूतो बोधकःशा
ह्नउच्यते पदपदार्थयोर्बोध्यबोधकत्वनियामिकाशक्तिरेव संबंधइति तन्त्रे शक्तेरपि कार्यजनकत्वे संबंधस्यैव नियामकत्वात्तदी
यगतमकोशकल्पशक्तावपि संबंधे स [illegible]वस्वप्रकाशकत्वेनान्यथेति दृष्टत्वान्न तदुक्तं हरिणाउपकारः सयत्रास्ति [redacted] धर्मस्त
त्रानुगम्यते शक्तिगुणानामप्यसौगुणाइति [illegible] उपकारउपर्येयस्कारस्वयोस्तु उपकारस्वभावः संबंधोयत्रास्तितत्र धर्मः शक्तिरूपः कार्यदृष्टा
नुमीयते अस्मिन्संबंधःशक्तीनामपिकार्यजननेउपकारकः गुणानामपिद्रव्याश्रितत्वनियामकःसंबंधइति तदर्थइतिहेलाराजः समंबंधःपुरुषो कोच
[illegible]नाह न्यायभाष्यकारः समयज्ञानार्थं चेदं पदलक्षणायावाचो न्वाख्यानं व्याकरणं वाक्यलक्षणाया वाचोर्थलक्षणमिति अनेनहि पदेषु वाक्ये च
[illegible]रः समयइत्यस्य घमेवोक्तेर्वीकाविशेषेमसमयस्याहकमाकोसाधपिसमयज्ञानार्थमित्यस्य माधनामित्यादि[illegible]नुपदार्थसंबंधस्य हवेत्यपि
यदानिवाक्या घमिति यहानपेत्ताणवेतिवाक्यस्योत्तैनैयायिकासंमतइति परा[illegible]एतत्सोपुरिशाहस्वाम[illegible]पुरस्यैवायेबोधकस्य वयवाय
ह्नाराख्य रयामिति चस्यचितेनोक्तःशह्नःकोर्थ इति प्रश्नेघटइत्ययंशह्नोघटइत्ययमर्थइत्येकाकारेणत्तरदर्शनात्तयोरध्यासमिद्धिःघटइत्याकारे शा
नमित्तिव्यवहाच्च ह ज्ञानपोरपिसःइति शासस्यशह्नस्वरूपयरतानात्पर्यग्राहकत्वाज्ञ अतएव यथंस्य तंभव्यार्थस्तु [illegible]वृत्तीत्यादिव्यवहार
ग्राह्यार्थयोरितरेतराध्यासादेवंरूपशिरादे [illegible] ब्रआमित्स्यकारं [illegible] ह्ने इति शक्तियाहकस्य जितसत्योःसामानाधिकरण्येन प्रयोगः नारास्यं चनन्नि
न्नत्वेमतितरभेदेनप्रतीयमानत्वेऽभेदस्याध्यासत्वोक्तेनतयोर्विरोधः तत्र भेदस्योन्नत्वविवरुपास्यार्थस्यापवाचकउत्तुन्नग[illegible]नस्य वाचे
कःप्रमाणवद्भावादोषश्च अभेदस्यतत्त्वविवस्त्रयातुमपमायथोकेपु अतएवार्थशाह्नधर्मत्वव्यवहारः अत्यंतभेदेश्वपुरुषयोरिवतद्व्यवहाराभा

लं भेघा वात् नाप्यत्वं नाभेदे सः घटे त्वधर्मत्वव्यवहाराभावात् अयमध्यास आरोपव्यवहार ह दीश्वरह न एव एतद्धि स्थितो स्य वाचकस्य वाच्येन सह संबंधः संके
३ ५२ तस्तमप्ययेश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति यथा च स्थितः पितापुत्रयोः संबंधः संकेतेनाववोध्यते ऽयमस्य पुत्र इत्यादिपातंजलभाष्येण व
स्य इ हरिरयमहं द्वियातास्त विषयेषु नादियेसितापथा अनादिरर्थैः शब्दानां संबंधो योग्यता तया संबंधश इसे संबंधो योग्यतामतियोग्य
ता सम्पाद्य योग्यतासं चिन्मातापुत्रादियोग्यवत् सतिमत्यय हेतुत्वं संबंधे उपपद्यते शब्दस्यार्थेयतन्त्वस्मात् संबंधोऽनीतिगम्यते इति अस्यार्थः
यथा चक्षुरादीनां रूपादिविषयज्ञानजननेनैनादि पुरुषयत्नानपेक्षाणां योग्यता जनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपा न यथा शब्दानामर्थैः स्नादिःसंब ७
ध एव योग्यता तद्बोधजनकतावच्छेदको धर्मः संबंधशब्दे योग्यता प्रतीति बोधजनकतावच्छेदकधर्मरूपयोग्यता निरूपितो यस्तादात्म्यलक्षण
गात्संबंधः स एव योग्यता सा च स्वाभाविको वानादिः हृद्यव्यवहारपरंपरायायोग्यस्मादादिसमयाभ्हीनो नेश्वरसमयान्निश्चीयते य यामा
तापुत्रयो जन्यजनकभावसंबंधस्य व्यवहारोनिश्चायकस्तद्वत् न तु जनकत्वमेव योग्यता एतज्ज्ञाननेयं योग्य इति व्यवहारात् तदाह सती
तियतः शब्दस्यार्थे संबंधे सतितत्प्रत्ययहेतुत्वमुपपद्यते तस्मादित्सच्चयः अत एवैतद् यक्रमेशानं मयोन्हुरर्थस्वस्वरूपं बमतीयते शब्दे
स्वस्ति शैलेषां संबंधः समवस्थित इत्यादिना शब्दार्थज्ञानानामभेदाध्याससोपपादनं कृतं अत्र नेषामित्यस्यान्त इत्यादिः अयं सत्यादिमा
नर्थो गौरित्यर्थकायं गोरित्येव लोकानां व्यवहारादुक्तं तादात्म्यसंबंध इत्यर्थः एतेन तयोरभेदे घटादिशब्दे मधुधारणापत्तिरत्यादिशब्दे अग्ना
रणोसुखदाहाद्यापत्तिरर्थे वर्णमालाद्यनुभवापत्तिश्चेति निरस्तं भेदाभेदोपपादनात् तावत् तो बोद्धव्य एवार्थः शब्दाः परमपि बोद्धृतयोरभेदापि बोद्धृः
नबबौद्धाहारिशक्तिमत्त्वमित्यग्रे नि रूपिर्षिभिः अत एव पुरोवर्त्ति डित्थः यश्शक्तो नाम जिज्ञासुर्यको पमितिप्रश्ने डित्थो पमितिस्तु तरे संनि रामः
मु१ हितदेशोपि डित्थ इत्यशब्दविधेयतामतीतिः संगच्छते अस्यापमर्थोस्यार्थस्येदं पदमित्यादौ वक्ष्यमाणत्वानुपपत्तातयोः स्वाभाविकयोगा ३

घा ४

कृः ४

गीकारमन्त्रसंबन्धानां घटपदादीनामेवं व्यवहाराभावात् अस्यायं वाचक इत्यादिव्यवहारोप्येवं अयं वाचक एतत्संबंधी स्यादितरर्थात् स्यैवचे
दमस्यायं वाचको वाच्य इति प्रत्ययापतीयते योगः शब्दार्थयोरिति हरिकारिका व्याख्यावसरे हेलाजीये समयः संकेत इति यासो ऽयं शब्दव्यवहार स्तो २
मर्यो ४ पपौ यो अत एव न्यायभाष्यकृद् रसस्य सामयिकः शब्दोर्थप्रत्यय इति सूत्रे कः पुनरयं समयः अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमिति अस्येदंता
म बोध्यमित्यादि नियोगरूपं अस्माच्छब्दादयं बोद्धव्य इति नियोगश्चेत्याज्ञाः नियोगश्चोपदेश एव सामयिकः शब्दादर्थप्रत्यय इति कणादसू
त्रव्याख्यानमिश्रनकुलसंग्रहस्य यका विशेषवद्धिः सामयिकविषह दीर्घतासोयदेशस्येव समयत्वमुक्तं अयुमयाश्मिनिति नियोगोपि समय इति स्तो ५
पातंजलाः उक्त ईश्वरसंकेत एव शक्तिरिति तु नयुक्तं अयमेतस्य कोत्र स्यशक्तिरित्यस्य संकेतस्यानापत्तेः ईदृशसंकेतस्य लोके दर्शनेन तादृशे
संदेतः ७ श्वरसंकेतस्याप्यनुमानात् अत एव न्यायवाचस्पत्ये उक्तं संगतिरित्यभुवं महर्षिरेवनाभीश्वरेणास्याद्रारेवकृतः तद्व्यवहारादीनामपि सुग्रहत्व ८स्मृता१
संकेत इति तं यायोग वाचस्पत्ये उक्तं सर्वे च शब्दाः सर्वार्थाभिधानसमर्था इति सर्वैरर्थैः सर्वेषां शब्दानां संबंधः ईश्वरसंकेतलक्षणकाशकः अ
वा६ तस्य वनित्यः शब्दार्थसंबंध इति तो त्रिकालं तिस वैरर्थैः सर्वैश्शब्दानां संबंध स्वयोगिज्ञानगम्य एव तेषां योगवत्वेनोभयरूपप्राप्त
त्वात् पुनः चैतन्यकस्य वस्तो रस्य शब्दब्रह्मरूपस्य सर्वशब्दतरयोः अभियोगस्थानत्वेनोभयरूपतयोर्भयोरपि तत्कार्ययोरुभयरूपत्वात् क्रिया
५४ शक्तिप्रधानायाः शब्दशक्तेर्थकारणं पक्षते विं रूपितृणां शब्दब्रह्माभवत्परेत्युक्तेः नित्यत्वं तत्यावत्स्थि स्थिता व्यवहारा नित्सत यावचोध्यं
अतिसूक्ष्मस्यानवयेनाप्रविभक्ततत्त्वमेकं वाचमभिष्यंदमानां तामृषयो विदुः इत्यास्मिन् ववनोन्तरूपमात्मनि संततिविषक्तिमिति अभिष्यंद
मानां तत्रद्वयेगाभिचाक्रो अन्यामिन्मभेरखतीमिव आत्मनि चित्रैमाणा यानांतरे देवोधागवेनि संस्मृतिहितिस्थानेषु विहिते गायोक्ते
वर्णपरिग्रहो वैखरी वाक् प्रयोक्तृणां प्राणवृत्तिनिबंधिनी केवलं बुध्युपादानक्रमरूपानुपातिनी परा तु मुत्त्विमतुक्रम्यमध्यमा वाक् प्र

ल·मं·या ४ वर्त्तितेऽपि विभागात्पूर्वं तीर्भवति संतनक्रमात्स्वरूपज्योतिरेवांतः प्रवृत्तानवायिनी तिभारतं चरने । अतिभारतेह स्थिर्यमपघेररिवं शेषि अस्तरापा
मकारत्वस्फोटत्वंवर्णसंश्रयइतिं योग्यतालत्तणः संबंधइत्याहुः केचित्तस्य कारणानावच्छेदकधर्मरूपः संबंधइत्यर्थः तेलमस्यादिवाकारस्यार्व
ज्ञार्थेनष्टुं नापि व्रह्मणाध्यासिकेनतादात्म्येनतेनग्रहणस्त्रनेहनानालीत्यादिनिवेधवाक्यमन्नेनसतिशमदमादिसंपन्नस्यानित्सुद्धचित्तस्येव
तितदोषः प्रकाशवृद्धिशिष्टवोधएवारवंडार्थस्त मानसवोधविषयएव पदानि वेधवाक्यसहकारेणधर्मणिलक्षितेशक्तिग्रहात्तत्तदुपलक्षि
ताखंडार्थस्यैववोधइत्यादिद्रष्टव्यं तादात्म्यमलकस्यसंबंधत्वेऽर्थभेदान्नतादात्म्यापन्नशब्दे घुभेदो चितोनार्थभेदाच्छब्दभेदइत्युपप
द्यतेसमानाकारत्वमात्रेणातुएकोऽपिशब्दोनानार्थइतिव्यवहारः तस्मान्निरूपकास्त्रयभेदाभ्यांभेदइत्येके । अन्येत्वेकत्रैवामुपलेकृपरसगोधा
दीनांभिन्नानांतादात्म्यवत्एकत्रैवशब्देऽपि कार्यनिरूपितानिभिन्नानितादात्म्यानीत्याहुः परेतु निरूपकभेदेऽपितादात्म्यमेकमेवेतिशक्तेमे — न्नेय
मेवेत्याहुः एतौवंतराइतिस्त्रेमरूपस्त्रेवभाष्येस्तचितमिदंप्रत्ययंसर्वत्राहीये संकेतेरस्पसंबंधत्वेनैवज्ञानेतुरेवचगोधमाधनमिति
प्र वोध्योनवत्तयोस्तादात्म्यस्वीकारेसमवायार्थ तन्यायाशहारनुमानमेवस्यादर्थस्येतिप्रमाणांतरत्वभंगः पदधर्मताज्ञानाघनयेसतयातस्य
तृ५ प्रमाणांतरत्वाप्रसिद्धिसत्वेद्दष्टेविनापिवोधदर्शनाच्च किंचपदमात्रात्तदर्थप्रतत्यपस्यजायमानस्यानुमितित्वासंभवः पदेभ्यः स्मृतिरेवेतितु
नयुक्तंतत्रानुत्क्षेत्रवाक्यात्दृषितदायत्रेष्टम् किंचशाब्दयामीत्सनुव्यवसायानस्यतित्वमनुमितित्वंवातज्ज्ञानप्रत्यपस्यकिंचतद्यानुव्यवसायस्ययोग्य
कापाशाब्दत्वजातेस्त्वदवच्छिन्ने आकांक्षादिज्ञानहेतुत्वस्यचकृत्स्नावश्यकत्वेतद्दत्वनुमितित्वस्यव्याप्तिस्मृत्यादेस्त्रकल्पनेगौरवं वचतस्मा
च्छादिज्ञानेनाशाब्दवत्तत्रानुमितिः अनुभवविरोधात्तासर्वत्रन्यायनैश्चेतिदिक्साधुशक्तिः साधुष्विवापभ्रंशेष्वपिशक्तिग्राहकशिरोमणेः
व्यवहारस्यतुल्यत्वात्व्यवहारदर्शनेनचपर्वजन्मानुभवतशक्तिस्मरणात्तत्एवबालानांतिरश्चांचवोधःनहितेषांतेऽवतत्संभवइत्य — न्यत्तयत्ना रामिं ४
२किंचसिद्धिसत्वेविशाब्दवोधोदयेनानुमितेश्वानुदयेनसिद्धिप्रतिवध्यतावच्छेदककोटौशाब्दातिरिक्तत्वविशेषणादानेगौरवमू ॥ २ नेय२
५५

प्र२ तृ२

२ साधुरक्तिं ~आत्साधो२ धुस्मरणात्तत्रोवोधः तेसाधुष्वनुमानेनशक्तपोत्पत्तिरेवंवदंतीतियदावालःशिरस्माताःप्रभाषते अवकंतदित्यंतेनयत्नेभवतिस्वापइतिहपुनेः
अनुमानमत्रज्ञानं साधुविषयस्मरणेनेत्यर्थः तद्विधस्माधुर्हतितत्वात्साहश्येनतेशानुमितिर्वाच्यं साधुस्मरणं विनापिवोधानुभवात् तद्वाचकसा
धुशब्दमजानतांवोधानापत्तेश्चतदर्थज्ञापकत्वेनस्मरणंतुनार्थोपस्थापकत्वेशक्त्तावच्छेदकानुपूर्व्यग्रहात्तद्वाचकसर्वनामस्मरणानतुभवाद्
उच्चारितस्येववोधकत्वेनस्मृतसाधुतोवोधासंभवाच्चनचशक्तिभ्रमाद्बोधःस्यादपभ्रंशाद्बोधश्चभ्रमइतिपामराणांशक्तत्वग्रहेपितदभ्रमोपपत्तिरिति तिं४
वो । घटत्वविशिष्टघटादिरूपार्थनिरूपितावाघटादिपदस्यशक्तिलेनगृहीतापभ्रंशानुपूर्वीकत्वरूपविशेषदर्शनसत्वेनसाधारणधर्मदर्श
नाभावेनवगगरीपदस्येभ्रमानुपपत्तेः यत्तुअशक्ताकेनचिद्गगरीतिप्रयुक्तेवेसागाविवृयदइतिसाधुशब्दस्मरणात्मपोत्पस्यवोधेतर — घट
स्यसगगरीशब्दादेवास्यवोधइतिमेरणाघस्यशक्तिभ्रमस्तन्मूलेइत्वान्येषामपितदुक्तंहरिणातादात्म्यमुपगम्येवशब्दार्थस्यप्रकाशकादितिद्
वहेनतदुपगम्यस्वमत्वंसूचितंतादात्म्यस्यशक्तित्वंचस्यमेवोक्तेजेमिनिनातदशक्तेऽश्वानुरूपत्वादितितन्द्राष्यकृतावत्तत्रोक्तरीत्याश । किंञ्च
सु मउपपूरितइत्युच्यतेतदात्मत्येकंतत्रतेस्तुतस्यतत्रपभ्रंशेनविनिगमनाविरहात्तेषुशक्तिःनचसकलदेशशिष्टपरिग्रहीतत्वंविनिगमकं । श
च्वतिगतिकर्मकंवोजेषुविकारएवेनमार्याभाषतेइत्यादिभाष्यरीत्यातत्तद्देशनियतसंस्कृतेषुशक्तिसिद्ध्यापत्तेः वाचकत्वमजकत्वं आलंकारि — २१५ विश्चिकिःसा
कामापारूनभाषोदादिरणस्यासंगत्यापत्तेश्च तत्रदेशीयशिष्टानांतत्रैयासुजायमानस्यानिर्विचिकित्सशक्तत्वमत्ययस्यवाधकंविनाभ्र — ऋसंकायद्
मत्वाणेगाच्च अतएवश्रीहरदत्तस्तानामपुत्रकसाधोऽत्रर्यसंज्ञायतद्यभ्रंशेनतिरोपः आर्यम्लेच्छाधिकरणस्मृतुइरेतात्सर्यंतत्रदियमृषि — त्समरः
आर्यायवशब्देदीर्घश्रकेमृयुंजतेतेमेवस्वबुध्यंतेम्लेच्छास्तुप्रियंगौप्रयुंजतेतमेवचबुध्यंतेम्लेच्छप्रदेनानार्थःतेषामपिआर्यप्रसिद्धेर्बलव
त्वाद्देहेदीर्घश्रकपरतेवेतिसिद्धांतितंतत्रहिशवतिगतिकर्मेत्या तेभाष्यात्तद्वयोरपिशक्तियहाद्बोधेनोभयत्रापिसाधुत्वेनशक्तं
पु एवमपभ्रंशरूर्भवति

ल॰सं॰पा॰ तेन च तृतीयस्य मंहे विकल्पबोधेवा आर्यमिदं लिवत्वादिदंतद्बोधवोचिनइतिपृष्टं आनार्यैरपिपक्तेपगाए बोपादेयाः पर्वपदेतु अनार्यैः प्रियंगण्वोदेया
५ इति विशेषः ननु केहरिणशब्दतत्त्वविरः शिष्टाः शाहापेषु अवाप्थिता इति आर्याणां शिष्टत्वात् आमिदं वेलवत्वमिति बोध्यं ननु आर्यप्रमिदं पेऽशक्ते
ऽसाधुत्वे वा तात्पर्ये आमितियदितेषदर्शना द्विरोधस्य समाधिमिति पत्रिःस्यादिति एव शब्देउभयत्र [redacted] गमादिकल्पःस्यादित्यर्थः एवं पवपदे
मिद्धं तत्स्वतंत्रं शास्त्रस्यावागम्विमित्त्वात् इतियः शास्त्रस्यावा शिष्टानोसमशब्दार्थो वे इतिशेषः तेषाम विच्छिन्नाम्प्रतिष्ठा वेदेषु वेदेषुवतेशिष्टा दे४
६ हिश्रुतितिला विसाधारलेनि मिज्ञमित्यर्थः चतुर्दीर्घशब्देषु शक्तेः साहश्याप्रियंगुषु मयुज्यते एवं समस्येहीगोहूपोरप्युत्तं तंत्रं तद्वेतपोः सादृश्य
मितिशबरस्वामी अत्र वदंति तदा एकस्य गौणत्वमिति विकल्पएवपक्षसंगतिः किंचपत्रान्या अवधयोप्याते ऽयेतेमोरसानाउति
दे हुं तीतिटीप्पण्यकान्यगान्दर्शयितिहे इतिभवदुक्तसंगतिः प्रियंगणामपिनपेवोक्तत्वं तेः अन्यथाभवदुक्तसादृश्यासंगतिः वाक्यशेषो न्य
मुक्तयुक्तिमलइतिदिक् अन्यापभाष्यकारोपि आतोपदेशः शब्दइतिसूत्रेर्थसाक्षात्कारवानाप्तःसपयास्वार्थबोधपिपयायप्रयुंक्तेसप्रमाण
शब्दइतित्र्याप्यार्यम्लेछानो समानमामलन्नामित्याह तत्रत्र विवेदोम्लेछोपशब्दवक्तो ततःस्त्रबद्धत्तासामपिकः आह्वयेप्रत्ययइतिप्रमा
न्य ५ णत्वेन लक्षितशब्दमात्रं प्रमत्यपत्तुल्लमेव सामपिकत्वमुक्तं सामपिकत्वं सम्यगहीतं सवेवधजन्यत्वमिति तन्नत्र्यीणां विशेषः काव्येष्व
तसंस्कृतिदोषस्य हृदकत्वावीजंतुसाधुपदसमुदायमध्येऽसाधुपदस्दर्शनेन विप्रसभायांचंडालदर्शनेनेववमत्कृद्योद्वेगएवेतिवोध्यं साधुत्वं
तुनापभ्रंशानां शिष्टैर्धर्मेतुख्यातस्प योगात् अन्वैवंततोबोधानापत्तिः साधुत्वनिश्चयस्यतत्प्रतिबंधकत्वादितिवाच्यं ततस्तत्वेपित
तोबोधदर्शनेन तत्स्यतत्प्रतिबंधकत्वात साधुत्वं व्याकरणाभ्यासेपिशिष्टशब्दनिष्ठःपुण्यजनकतावच्छेदकोजातिविशे
षः तदुक्तं मेकःपर्वेपरयोरितितत्रभाष्ये एकःशब्दःसम्यक्ज्ञातःशास्त्रान्वितःसुप्रयुक्तःस्वर्गेलोकेकामधुग्भवती एम॰ ५

तिसम्यक्ज्ञातःसम्यक्त्वेनसाधुत्वेनज्ञातःशास्त्रान्वितःशास्त्रयुत्पादनमार्गेणानुसंहितःसुप्रयुक्तःशिष्टोच्चरितत्वात् सुप्रयुक्तः तस्यचशिष्टप्रयो
गाकोशव्याकरणाद्यनुमापकं तत्त्वज्ञातिकेषुविशकाव्यमा साधेवएरस्पसाधुत्वेपदांतरमेवंवधेन्वयाद्यनुपपत्त्याशो तावच्छेदकाणेपेणेवल कथ२
क्ष्यर्थबोधात गोपीत्वादौप्रक्रियादर्शायां गोपेतिपातिपदिकस्यगोपत्वारोपेणात्तत्त्वीवोधत्वानुमानं पुंयोगाराख्यायामितिशास्त्रतः क३
लिंगात्लिंगापरिज्ञानेस्वतंत्रमत्यपृशामकंलोपमित्यादिसंबंधात्तुशब्देप्रभिधायिनेति हरदत्तेः अतएवयदिहयगितिवितंतत्साधुत्वंपपि
त्रिलभ्यवाक्यात्साधुत्वबोधकव्याकरणमितिभाष्यसंगच्छतेन हो धकं [redacted] व्याकरणमग्रत्वेयात्तिनीयमेवेत्यपिभाष्येसंघः एव
चपाणिनीयव्याकरणाद्युत्पत्तिज्ञानएवकं साधुत्वेनज्ञातसाधुशब्दप्रयोगाद्धर्मइतिबोध्यं अतएवसमानायामर्थावगतोशब्देनापशब्देन
शास्त्रेणधर्मनियमइतिभाष्येउक्तं वाबुकुत्वाविशेषेपिनियमःपुण्यपापयोरितिहरिणाप्युक्तं [redacted] ननुकत्वादिनासंकरइतिचे
त्रपयोर्जात्योःपरस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरेकत्रसमावेशसांकर्यं परस्परमाश्रयभेदकताचलोकसिद्धा तयोःसांकर्येप्यदोषत्वात् आश्रयो
भेदभंगाएवहि सांकर्यदूषकताबीजं तात्र शज्ञात्वेपत्रसांकर्यप्रसंगस्तत्रोभयत्रेवलत्तराण्सीकार्यपाकस्पिद्धेऽश्वतरेवायपोलसामा परस्पर६
नाधिकरण्येनसिद्धिस्तयोःसांकर्यस्याव्याप्यवृत्तिकभावापन्नजात्योःसांकर्यस्यवादोषत्वात् एवंचसांकर्यमुपाध्योरपिदोषायपरितन्त्रा
पि आश्रयभेदभंगप्रसंगादितिसंपूर्णश्रीहर्षकृतखंडने ननुसांकर्यस्यसर्वथाजात्यभावकत्वेकत्वेमानाभावात् एवं च भत्तत्वमनुत्वेय
चि२ पिवीत्वशरीरत्वेचजातिरूपएवं पृथिव्यांसमवायिकारणतावच्छेदकतयामनुत्वादेरपिवमनोरपृदेशभानावच्छेदकतयामनुत्वा
देरपिजातित्वात्तंनहिकारणतावच्छेदकतयेव जातिसिद्धिनशब्दताबच्छेदकतयेतिराजाज्ञास्तीतिदिक् एरंडभाष्यानुसारेणाहु
कृ तानांचीमचीअ। पिकोंडत्वादिनाम्नामसाधुत्वमेवं रिघुमोहि [illegible] तुशिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमेवंसर्वशब्दानांसिद्धंएव

दिसंद्रानां २

पत्तु १

ल॰मं॰षा॰ वाचकत्वेपि हरिः हरेरित्यादौ नामज्ञानशक्तिज्ञापक संकेतरूपतया विधित्वमेव [illegible] व्यवहा[illegible]नियतनियमः संज्ञापाः संज्ञितिनिकुं चिन्नितस्यवत्तु संबंधो
६ डित्यादिषु गवादिवत् इच्छयादीनां च शास्त्रे भिन्नशक्त्यवच्छेदकसंज्ञाः अकृत्रिमो भिन्नसंबंधो विशेष्यताविशेष्यवदितितन्नत्रसंकेतेनैतन्नसंकेतज्ञानपर्यवकुरणा क॰ते२
वृशानत्प्येवोपस्थितिर्नान्यस्येतिफलितनियमपरं तदेतन्न हि विशेषणविशेष्यवदित्यनिनमस्चितं यथा नीलो घट इत्यनेन विद्यमान एव घटे नील
संबंधः पुरुषेणा बोध्यतेनतु तेननी नादियोगः क्रियते नीलस्य एव नयोनइतिनियमस्यफलमितिनद्दित्यर्थान्नु यामी स्युपरे शास्त्रियपसंकेत
यात्पत्वान्नत्से ज्ञातस्य संज्ञानाम नित्यत्वव्यवहारोपि वाचकता बोधकत्वेपि तदनुसारकत्वात्र शास्त्रीयसंबंधनित्यता हानिः ते खेव ह
द्वियरत्वात्यत्तोपदेशेव कृत्ताया एव नियामकत्वाघरन्नाशहत्वव्यवहारः चेहयामंज्ञा शक्तियेनइतिचव्यवहारः वेरमात्रमपि सिद्धशब्द ७६
भिन्नत्वरूपत्वो किकत्वाडुक्तेरीत्यासाधुत्वाखेतेषां शास्त्रविषयतां किंचसर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वमस्माभिरुक्तेयं विशेष्यसकत्वायश ५
हृज्ञानाभावात्तस्मान्यज्ञानेनतु न बोधोपयोगि पोगिरूपात्तनया व्यवहारः शास्त्रेस्यचे वेदस्मवं कल्तकुसरत्रे भाष्ये इत्यन्यत्राविस्तरः
६ शभाषानुसारेयाक्रियमाणा नाम्नुः स्त्तवाको दोषेक स्यादोषोत्रे त्वमलकुवर्वरामांश्रास्त्वेवं न स्मात्तवोषवदाघतरंतस्थ्यवस्तरं चतुर स्त्वा
नामकर्त्तव्यं कतं कुर्यान्नतद्धितमितिर गृह्यसूत्रोक्तेनाम्नेव साधुनातडु चेत्किं चाश्यादिन सूत्रदेवतानुक्तोन सूत्रदचना एताएनामि ७
यज्ञकर्माणियजमानस्य शास्त्रेनाम नसूत्रं ज्ञमितिचेदोगज्जौतियोकेनसूत्रनामवन्तु ययोग नामकारणो नासूत्रनाम नसूत्र
नयेऽ३ यादौ सुरारिकार्यमिति हदाः गत्वयरिशिषवके वि [illegible] वोकेपनदेवनामकर्मकरणेन सूत्रनामत्वनिदिशतितद्रहस्यभवतोत्या
यत्वेनोकेतदेव वत्रापि वादनीये च समीचीनत्वनानापितरो विद्यानामोपनयनादित्याश्वलायनेनोक्तं एवमेव नामकरणे हृदयश
ष्टानामाचारो लेख स्वत्रातस्व ज्ञोपि वेयज्ञकर्मणीत्युक्तेतत्र [illegible] न सूत्रवाचकेभ्योज्ञानार्थ प्रत्ययेनिष्यत्रेनतन्नसूत्रेज्ञेनामेति राम॰ ६

घ३

मा॰१त्र हृ हर त्या॰३

१ गोहिरणा यति केचित्तत्रपुत्रस्य नामकरणे ... तिष्यायेति बौधायनसूत्रम् लं नत्वमावमाचित्याशिषन्नाम नी इत्याश्वलायनेनोक्तं जन्हर्स दिग्धं पघ पिभवन्नातेनानुप तु
धोदेवरजइतियपोक्तं यथिन्तु केनत्रस्यत्रासरानुयष्टिंस्यः शाखायनादयस्तु ज्ञोतियोक्तमेवादिर्यंते इदानीमाश्वलायनादेवत्रातोत्यानिर्दिशे त्या॰२
पज नम्यनामसंव्यवहारिकं नासूत्रं च यथा हृसप्राणोरोहिणाइत्ययी त्याश्वलायन तकारिको स्मायतथैवाचरंति नामकरणे पितृदेवनासूत्र भो॰३
नर४ नामेति च वदंति परंतु बौधायनादिवाक्यैरोहिण्यादियदतत्वन्नसूत्रजातत्वेनतन्नदेवतानामोपलक्षणमेवं हि ज्ञोतिषेरामक मूलकल्पना
लाघवं भवति विकल्पश्चानो चित्यात्वसंज्ञापर्यायनामशब्देनयाचकादिशब्दवन्नकेवलयोगिकः श्रावणादिशब्दानां यही तु मूनौचित्याहत्र ङा॰३
भिवादनेमयोजनमस्येत्यर्थकाभिवादनीयपद्यत्वेनतस्य च कुमशक्यत्वात्तस्यसाधारणत्वादित्याह अत्रतत्वमहोनोविदांकुर्वेतु यत्तु कूचीसा
दीनां साधुत्वासाधुत्वबहिर्भतत्वं शास्त्रविषयता चेतितन्नत्नतीयकोटेरभावात् एवं विधेभ्योन्यत्रशास्त्रविषयेषु साधुसाधुवाहिर्भावस्य कोप्यद्व
ष्टत्वाद्वत्रतस्य च अत्वकस्य चेत्तकारोपदेशोप्रयोजनेयरछाशहेर ध्यत्वतकायदेहि इत्युक्तौ न्याय्यस्यत्रतकस्याभावात्तत्स्येवसंशात्व
न्याय्यंनत्वस्येत्यादिनाप्यासाधुत्वाच्छास्त्राविषयत्वेनपरिहृतं न्याय्यस्येतस्य शास्त्रबोधितस्यशिष्टप्रयुक्तस्यवेत्यर्थः यद्यपि समानेप्रव
त्रिनिमित्तेन्वाख्यातेन न्वाख्यातस्य निवर्त्तको भवति यथा देवदत्तशब्दे देवदिन्नशब्दं निवर्त्तयतीति भाष्येतान्नतकस्य शास्त्रसिद्धत्वेपि ३
क्रियामवृत्तिनिमित्तकत्वेनन्नतकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकस्याभिन्नार्थस्यास्य नासाधुत्वबोधनं लभ्यते तथापि शिष्टाप्रयुक्तत्वेनैतस्यासा
धुत्वं कैयटेनोक्तं वाहनं च शास्त्रान्वितानाम पिवर्तीसीदीनां शिष्टाप्रयुक्तत्वेनासाधुत्वं सर्वैःतनन्नसूत्रांतरैरपि यरिहाराभवंति
त्वाशयेनत्रपीशब्दानांप्रवृत्तिनंसंतियरछाशब्दाइत्यादिनापरिहारांतरमुक्तं तदाऽसाधुत्वं शास्त्राविषयत्वं वस्पष्टमेव एवं
चैतस्य तेकवाक्यतया श्रावेपितत्वमेवोचितं स्यकस्यैव पक्षभेदेन शास्त्रविषयत्वनदविषयत्वयोर्नवेतिसत्रभाष्येतिरस्कारा होकिं

ल॰मे॰षा॰ ७

चैवं साधुत्वस्य व्याकरणैकगम्यतानुपपत्तिः साध्वनुशासनेशास्त्रे इत्यादिभाष्यासंगतिश्चेति दिक् । एवं च भाषारूपाणां शिष्टैर्धर्मबुध्यासाधुपर्यायवद्स्वयोगाच्या त

करणाल्लक्षणानुगमाद्वा यथैवेत्वेपि न शास्त्रविषयत्वमिति न तत्र शक्तिपरिकल्पनमित्यन्यत्र विस्तरः । शक्तिस्त्रिधा । रूढिर्योगो योगरूढिश्च । शास्त्रकल्पितावय

वार्थभानेनोपदेर्थनिरूपितं शक्तिः रूढिः समुदायमात्रेबोधकत्वं तन्नदेमानदर्थनिरूपिता रूढिः । यथा मणिनूपुरादौ । शास्त्रकल्पितावयवार्थमात्रे बोधेयोग

शक्तिर्यथा पाचकादौ । अवयवगंधात्पदर्थमोत्राधि विशेषबोधे रूढेर्अवश्यसंबंधवृत्तयावा जिज्ञासानां बोधेयोगिकांढर्योगिकरूढ । सिस्तु व्यते । रूढिर्योगापहारि

णीतितु प्रकरणाद्यभावे बोध्यं यत्र मंडपयस्यादिभ्यो मंडपानकर्तरि तु । अर्थमंडपादि गुणावृत्वे न बोधस्तत्र प्रथमप्रतीत हृढिविषयमुख्यार्थीत्यागेन यो

गारूढिः एवं कलक्षणापात्वलक्षत्वेन लक्षणायैव बोधः यत्र शास्त्रकल्पितावयवार्थान्वितविशेष्यभूतार्थनिरूपितं समुदायेबोधकत्वं सा योगरू ट

रृ ढिः यथा पंकजादि यदेतत्र पंकजनिकर्तृ पद्ममिति बोधानुपपत्त्यानुपपन्नैव श्रुतिसंधानेसंबंधमतिसंधाने च विना बोधात्तत्र लक्षणावसरः कु

चितात्पर्यग्राहकवशात्केवलरूढ्यास्यकेवलयोगार्थस्य च बोधः । भूमौ पंकजमुत्पन्नं कह्लारके रवमुखेषु पिपंकजं छित्वा स्यादौ स्पष्टं चेद

माहीरितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं । शक्तिः संयोगादिभिर्नानार्थस्य हे तु नियम्यते । तदुक्तं हरिणा संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिं

र्थ गंशब्दस्यान्यस्य संनिधिः । सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः इति । एतेषु संयोगादयः शब्दार्थस्या शा

नवच्छेदे संदेहे तदपाकरणद्वारेण विशेषस्मृतिहेतवो निर्णयहेतव इत्यर्थः । उपस्थितानामनेकेषामर्थानां मध्ये कतरमात्रार्थे तात्पर्यं निर्णी

यद्वारा तन्मात्रार्थविषयकान्वयबोधजनका इति भावः संख्याः संज्ञास्ते भाष्येपि स्फुटमेतत् तत्र सामर्थ्यमेवैकं मुख्यं नियामकं

स्ते संयोगादयस्तु घंटकप्रपंच [illegible] सामर्थ्यस्यैवाभिव्यक्तेरितिपरे । सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुरिति संसर्गविप्रयोगयोरुदाहरणं [illegible] रा रू

मलक्ष्मणाविति साहचर्ये रामोभार्गवयोर्युगपदेव नियमनमिनान्योन्याश्रयः साहचर्ये संदर्शं पसंदर्शायोरेवसहयोगनियमात् । राम० ७

ति१

इत्यादौ [illegible]रामदयस्य

त्रः रामार्जुनगतिस्तयोरिति तत्र विरोधेन तत्र अंजलिना जुहोतीत्यंजलिनास्यमुपतिष्ठत इत्यत्र जुहोत्यादिपदार्थवशात् अंजलिपदस्य तत्तत्सकांजलिपरत्वं

मो सैंधवमानयेत्यादौ प्रकरणान्नतत् । अश्रीः शार्ङ्गधरादौ तीत्यादौ तेजो वै घृतमितिघृतस्य तेजोरूपाल्लिंगात्काइ सम्यकूतमाधानोजनपूर्वेश

भोजनमदस्यप्रहसेतिधानेनरामः परशुरामः अभिरूपायकन्यादेयेत्यादौ अभिरूपतरायेति सामर्थ्यात्प्रतीयते पश्यनिंद्यपरमेनादृत्यादौ अचि शु

तात्पर्यश्रुते तस्यच्छेदनार्थत्व मातत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधानीरूपाद्देशात्परमेश्वरपदराजबोधकं । चित्रभानुर्भातीत्यादौ रात्रावग्नौ दिवा

मि॰त्रो॰भा ति५ सूर्ये व्यक्तिर्लिंगं मित्रेभातीत्यत्रार्धिसूर्ये तेपि सुहृत् स्वरूपपक्षनौ मित्रो होत्वरान्नसुहृद् स्वर्बहुव्रीहित्वविनिर्णयः आदिनासत्त्वसमत्वगात्वनत्वा

दिसुमितं मित्सत्रपज्ञार्थः सुकपयवनीयः सुषिक्तमित्यत्र यस्य गौर्भ्यार्थः सकायके प्रणायनक्रियाकर्मणत्वात् अनयके प्रगतनायके देश

बोधइतिपंजराजं [illegible] चित्र्याकरणिकार्थबोधो ज्ञानं वक्तृबोद्धव्यवैशिष्ट्यप्रतिभादिसहकारेणादृतीपार्थबोधोपि पद्यशाल्कादिसपुत्रोसुरभि ध्य

मांसमिसादिदितीपायली नायबोधनुसर्वेषां सर्वर्थवाचकत्वेलक्षणाद्रदइतिचेत् योगिनां सर्वार्थवाचकत्वज्ञानेप्यस्मदादीनां तदभावा

दु त्किंचान्यथानुपपत्तिज्ञानपूर्वकं शक्यत्वेन ग्रहणाद्यसंबंधज्ञानेनो दृशशक्तिसंस्कार तो बोधेलक्षणेतिव्यवहारा [illegible] नातद्धिसंस्कार

श्रुते सुदृशोस्थलेजन्मान्तरीयापि [illegible] सत्वात् पण्यपत्तिरेवतद्धिजं गणकयोरपि बोधयोवादिपदेश्वमकरादिलक्षणायजिला वतात्वा च पानुप

पत्तिपरिहारात् एवं रूढिमयोजनानान्यतरदपि तत्कारणमनुभवबलात् अतएव बोधांशास्थायिविच्छित्तेर्न हि विषयकान्वयबोधेजातेतस्मिंश्च कृतात्पर्यावि

षयत्वेनाप्या मानानुपहसन्ति लाक्षणिकार्थबोधः शक्यार्थान्वयबोधं विनातत्रतात्पर्यविषयत्वग्रहासंभवात् संगीविषयज्ञानस्य वान्वयबोधत्वा स३

त्तत्प्रभिद्दनानार्थविषयकबोधजनकत्वमेव नानार्थत्वमितिनातिप्रसंगः नानार्थत्वसंबंधज्ञानेतीरसंबंधिप्रवाहबोधकमितीमितिगंगा

पदशक्यप्रवाहसंबंधितीरमितिवा संबंधस्य वलक्षणास नेत्रयोपि संयोगसंपुत्रकस्यज्जनत्वरूपसंबंधपदरूपाप्यकौन्नलक्षणालक्षणेति

स्य

ल॰ प्र॰ षा॰ ८ ज्ञातादिकवचनं एवं च लक्ष्यतावच्छेदकेपि लक्षणाभवत्येवेति बोध्यं विशेषणोऽसंयोगारोपो वा लक्ष्यतावच्छेदकेन लक्षणा उभयपामतारोपितैकसंबंध
स्यासंभवात् विशेष्यगतमेव धर्मांतरस्य लक्ष्यतावच्छेदकमर्कारस्कु लक्षणाबुद्धित्वं कायेतावच्छेदकमित्यलक्ष्यस्य तत्स्थमानमित्यन्ये तादृशसंबंध
ज्ञानजन्यतादृशोपस्थितिरेव लक्षणा स्वविषयसंबंधिवाचकत्वेन वैषाय रतिशः इति लक्षणाहबोधजनकपदपदार्थसंबंधवत्त्वमिति परे तन्मते
पि स्फुरमेव लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा यथा दृष्टिशाद् गोधस्य जननस्मृतिरिति नेवामाशायः यत्र केमल्लानि कुमल्लानीत्यादौ सौरभविशिष्टकमल
बोधः तत्रापि विशिष्टे लक्षणा साहि द्विधा गौणी शुद्धा च तत्र निरूपितसादृश्याधिकरणत्वसंबंधेन शक्यसंबंधः यत्प्रतिपादिका गौणी न रतीत्यसं धम्५
बंधेन तत्प्रतिपादिका शुद्धा प्रकारांतरेणापि सा द्विविधा जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्था च यत्र शक्यार्थपरित्यागेनेतरार्थे लक्षणा सा जहत्स्वार्था
शक्यार्थस्य नैकेनापि रूपेणान्वयार्थाच पिनाच पित्वं तेन छत्रिणो यांतीत्यत्र एकदेशयकाकेभ्योरक्षितसामित्यादौ न दोषः अच्छ आदिस
पि धारणात् पेशाष्ठ आदेः कृतवद्विशेषणानुपपत्तिः तानां रथध्वयधानूकतयाकाकादेश्वलक्ष्यस्यार्थाच पिक्रियापाविशेषणत्वात्त्वा यपरित्यागेन
तरार्थे लक्षणामंस्यात्तत्वोता गम्भशक्यार्थस्य केनात्पेण लक्षणा यान्वयिनानचपि समतोगां वाहीकं पश्यत्यादौ न दोषः अत्रगोमद्गोलक्षणा
यामपि नगोत्वं च पि दृशनिक्रियान्वयित्वं एवं रीत्या न्येपि [illegible] गतु त्वां त्वगादिशाहा नात्वचाशानमित्यादौ त्वगिंद्रिये निरूढलक्षणा अस्मि
प्रयोजनेशक्यार्थबाधमतिसंधानपूर्वकं तत्संबंधयुतार्थबोधे निरूढलक्षणा नियवहारोनस्थात् दृशक्तिरेवेति बोध्यं प्रयोजनवती सुकृतः मपि
शांतीत्यत्र भीतिपूलाला यमानवाकैकुंताना तासर्पविषयकं तमदेशे चयवाधात् तदपदसमतत्संपुरुषे लक्षणा कुंत गतत्वे सापप्र
तीतिः प्रयोजनं गोवाहीक इत्यत्र गोसादृश्ये लक्षणावच्छेदकं गवाभेदप्रतीत्युपेः फलं वंजनाजन्यबोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात् एवं फ रामः ८
चाहायः शब्दजन्यभेदकथं योप्यस्थितिकालिकत्वात् गंगायां घोष इत्यादौ चगंगागतशैत्यादिप्रतीतेर्यथैवगोत्वादेरभेदप्रतीति
गंगायां घोष इत्यत्र प्रवाहे घोषाधिकरणत्वबाधात् गंगापदेन तीरं लक्ष्यते गंगागतशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः प्रयोजनं २
घ दृ

त्यादे उपकृतं तनुमल्लस्वेऽपकारेउपकारामेदप्रतीतिद्वारैवसाधुत्वं व्यंग्यमेवेति तु गौर्वाहीक इत्यादौ साधारणधर्मात्रायोजनादर्शितउत्तेनलक्ष
लत्र गवाभेदप्रतीतिद्वारा गोत्वसाधारणजडत्वप्रतीतिः फलं न च गौर्वाहीको जडइत्यादौ योनत्वेलक्षणावच्छेदकांतरव्युदासेन नं
स्यतात्पर्यसदृशत्वेन लक्षणेति बादिना पि सादृश्यस्य विशिष्यसाधारणधर्मप्रतीतिं विनापर्यवसानाभावेन प्रसिद्ध्यादिनात
त्पर्यवसाने वाच्यमित्सन्त्यो नुपपत्तासत्तायालक्षणायाः साधारणधर्मविशिष्टस्यबोधितात्पर्ये तेन गौर्वाहीक इत्यादौ गोशब्देन
स्वाश्रयाद्गाततज्ज्ञाद्यादिगुणासदृशो जाड्यादिरूपः वल्लसंगतेतस्य जातिशक्तिनये व्यक्तिलाभ [illegible] इति पराजमिताकुःथ्यामोरधम्पु स्वाश्रय
व्यितं वनमित्यादौ दरभ्यादिपदानि अर्थ आधजंतानीत्यर्थवत्वसंभाषो केसत्वलक्षणावेनेतिबोध्यं ईदृशेषु जहदजहल्लक्षणेत्यनेके वि द्धनि॰ त्तभो
तु शक्यसंबंधेनोदृशक्तिसंस्कारमो बोधे लक्षणा गंभीरायां न [illegible] घ इत्यादावनुरोधानृतपाठिनतावद्गंभीरपदं नीरलक्षकं न वामितनु
च यायत्नेः नहि तीरं नदी अन्यएव ननदीपदे पि गंभीरपदार्थो नच यावन्न हि नीरंगभीरं न वपदद्वये प्रत्येकं विशिष्टन दीतीरप्राप्ति
प्रसंगात्तनन्नदीपदेन गंभीरनदीतीरं संगंभीरपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यं विनिगमनाविरहात्तन्नदीपदस्यद्व्याचक
तयासास्तात् संबंधानुरोधेन तत्रैव सेतिवाच्यं गंभीरपदस्यापि नित्यगामिवाचकतयातेनापि सास्तात्संबंधस्यैवसत्वात् अतः
प्रमहायेसांप्रीकायां अतएव नृप्यावारवासांनोमाशास्त्रे लक्षणा सिद्धिः अप्रश्नेशेतु लक्षणो लैवं अतएव लक्ष्यस्य व्यंजकतापोसा स्प२
हेतुसाधुरा हरणंप्रकाशकारेर्गंतस्यापिशक्यत्वात्तत्रापदकत्वे वाप्य बोधकतापर्याय भिकरणत्वमिति तन्मते केवलौ षुसा लक्ष
स्यतावच्छेदकत्ववल्लक्षकतावच्छेदकत्वस्यापि गुरुत्वभतायापरस्ताद्रिनातुपत्यां त्वीकारे वाधकाभावः ज्ञापकताशरीरे तन्मं च शा

ल.मं.धा. हवोधरूपमेवनिविष्टमितिनसमवायेनघटादिपदज्ञाप्याकाशसंबंधिनोप्युपस्थितस्यशब्दविषयत्वं। अतएवच्छत्रिणोयांतीत्या
टी दौच्छत्रिपदस्यैकसार्थवाहित्वेनच्छत्रच्छत्रिसमुदायेलक्षणेतिसमासादिवत्तौविशिष्टशक्तिमनंगीकुर्वतोपिहद्वाइंसादुःपतेत्वा
त रोपितशक्यतावच्छेदकस्येतराशक्येवततत्वगाद्यत्वेनमानाभिहितानच्येव्यक्तिबोधेव्यक्तिविशेषबोधेवालसत्तोतिव्यवहारः॥च्छत्रिणोयांतीत्या
दाववृषच्छत्रिसमूहेचपदोच्छत्रित्वारोपःकाकेभ्योदधीरक्ष्यतामित्यादावुपिरक्षुपघातकमात्रेकाकत्वारोपः। कुमल्लानिकमल्लानीत्यादौकम श्या
ल्लत्वेनैवव्यक्तिविशेषबोधः। त्वामस्मिवच्मीत्यादौसंबोध्यत्वादिनैवोपदेश्यत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टतत्रछात्रिवोधोलक्षणयात्रत्रूपेण
न्याः३ द्विशेषानाधायकत्वाद्दातात्पर्यानुपपत्तिःसामान्यविशेषभावःसंबंधः। अतएवपुंयोगादाख्यायामितिसूत्रेभाष्येगोपीत्यादौगोपसंबंध
स्त्रीत्वेनलक्षणायांतस्येदमितिशक्यतावच्छेदकपरत्ययोस्तस्यैवतादृशवाक्यस्यैववाच्यासाधुत्वमितिमाद्दसाधुत्वापत्तिःस्वसामभिधायनाव
श्यमयमेवाभिसंबंधोभवतितस्येदमितिविवेचनम्। नवकःसोयमित्यत्राभिसंबंधोस्त्वेवत्त्वचतुर्भिःप्रकारैरत्राभिसंबंधोभवतीतितत्स्या त्या
नतोहस्यादित्सामीप्यात्तत्ताद्रूप्यात्तत्संबंधाद्धवाहसंतिसिंहोमाणवकोगंगायांघोषोयष्टीःप्रवेशयेत्यत्रसोयमित्यपीदृशःसोयमित्यपि
शेषविशेषसाभावोस्तीत्यर्थः [redacted]
नन्वगंगायांघोषइत्यादावारोपितगंगात्वेनबोधेपितस्यज्ञानस्यभ्रमत्वाच्छाब्दज्ञानत्वंसर्वथाभ्रमत्वेनापहायतत्तुगंगागतत्वे
स्यावगत्वादिप्रतीतिरूपफलंनसिध्येत्। अतएवशुक्तिरजतज्ञानेभ्रमत्वज्ञानवतोनप्रवृत्तिरितिवाच्यम् मध्येयेजनपामुख्यत्वा
पत्ताच्छुद्ध्यापित्ततीतेः। अतएवताजन्यज्ञानेचबाधज्ञानेनैनप्रामाण्यग्रहइतिदोषानवकाशात्तत्स्थानेपपत्तिमल्लकारोपितार्थबो
धेबाधज्ञानेनाप्रामाण्यग्रहोजन्यतेअतएवयच्चतीत्यादिजबोधेनाप्रामाण्यग्रहेतयासत्यतुपत्तिपरिहाराभावादित्यन्येनिरा राम ०

पदिप्रियःपुंस्त्वाद्विपिपांगीतादौकुन्तमंयोगविशिष्टपुरुषाणांकुन्तत्वेनप्रतीतिरित्यजहल्लत्वार्थस्योपपत्तिः। सेपरोप्याहारोप्यतेतादृशेनतुमुख्य
वालेषुपचत्वारोपारंचपदस्यजिहिमितीतिपदोत्तरप्रयोगाद्विज्ञायतेइतिशक्यादन्येनरूपेणाज्ञातेभवतिलक्षणेतितुकस्यचिद्
माचोक्तिःपदेशक्यतावच्छेदकान्तरूपवत्वेनगम्यप्रकारीभूतस्यतावच्छेदकारोपइतितत्रपद्यांतीरत्वविशिष्टस्यगंगात्वेन दा
बोधइतिअतएवगंगायांमीनघोषौस्तइत्याद्युपपद्यते अन्यथाहंसौघविशिष्टकधर्मावच्छिन्नेचयस्मेवाज्ञाऽमनपतिअत्राविधवो
देवदत्तयज्ञदत्तावित्यादौयथासंख्यान्वयेचद्वंद्वादुत्तरस्यायथायथःपदोनयतीत्यादावेकशेषवारणायचावश्यकत्वेनपरीतावमी
नस्यतीरत्वावच्छिन्नेऽन्वयेनघोषस्यतीरत्वावच्छिन्नेचयेनद्वंद्वोसाधुःस्यात्ममतुगंगात्वेनैवतीरबोधादेकधर्मावच्छिन्नेचयसत्वेन
नसतिःपुगयद्विदयविरोधोप्यतएवनदोषायाहसकृत्लाबीजाभावाच्च अन्वयानुपपत्याचपुगयदेवगंगात्वेनैवतीरतीरयोरु
पस्थितिःकाकेभ्योदधीरक्ष्यतामित्यादावपिवमेवगोतमोप्याह सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्योब्राह्मणमा
लकटराजसक्तुचंदनगंगाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावेपितदुपचारइतितन्मभावस्तद्धर्मस्तदभावेपितदुपचारस्तत्तादृशस्यदेहाधर्थेन्व
पदार्थःमचेतद्वरोपेणआरोपनिमित्तानिचमहचरणादीनिषष्ठीःमवेशयमवाःकोशंतिवीरणोधासेःपंराजापमेःप्रस्थःमक्तुः
चंदनंतुलागंगायांघोषःहसन्नावकटःअन्नंप्राणाःकुलस्याजेत्सुराहरयाश्चिःयष्टित्वारोपाद्ब्राह्मणोसाहचर्यातिमंतुत्वारोपोवालेषु पोरू
तान्स्थानात्कटेषुवीरणत्वारोपस्तादर्थ्यान्नराजिनियमत्वारोपोहृन्नातगोवाहीकइत्यादौवृषिसाधारणधर्मजडत्वादिरूपेणनिमित्ते
नवाहीकस्यारोपितगोत्वेनबोधस्तनोच्यजनपामुख्यगवाभेदमतीतिप्रयोजनंततएवचमत्कारःआरोपबोधेनतुनचमत्का

ल·मं·षा·
१० दु

दु न १

स्तद्भिन्नत्वमज्ञातार्थ॥ अत एव गौर्वाहीक इत्यत्र जाड्यमान्द्यादीनां गोनिष्ठत्वं लक्ष्यमाणगुणयोगाद्गौरिवायं गौणीत्यस्य ... एवं वाहीके गोशब्दप्रयोग
गौणीयमा ... गुणयोगात् ... सम्बन्धादित्यर्थः ... त्वात् तृतीया ... प्रथमा तएव तत्र ... नामार्थयोरभेदबोधो बाधज्ञानस्य अत एव प्रतीतिरूपत्वे
णा ... ग्राहकज्ञानकत्वस्याभावात् ... सक्तोपस्थत्वारोपस्य मानकत्वात् चंदनेनतुलात्वस्य ... गंगायां तीरे धर्मी धारत्वा
रोपस्तस्मीप्यात् ... गोगादि ... रूपत्वारोपः ... धनत्वाद्ग्नेः ... रोपः कुलाधिपत्येन पुरुषे राजत्वारोप इति ... नारोप
प्रवार्त्तिककारोऽपि ... नामप्रथिकमा सं वंधस्तसवंधानुपपत्तिकावानिये वस्या तन्न तु पथिकेतिपथिकावानिति तन्मुख्य एव तस्या उपचार
बीजमत्र ... पथिकाया तावदेयं पथिका शहीपथिकात्वजातिनिमित्तकस्तत्र संबन्ध समवेतो जातिर्वात्र ... समवाये ... धार्योव्यवान
गां पथिके त्वाहे त्याहं भावप्रधानो निर्देशः ... यमेवार्थः ... घटादिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य घटत्वादेस्तत्र ... नाहायारोपात्तत्वत्वा
घ दिमृत्कारकघटत्वादिवोधो ... यादि ... सतापेतिः अन्नं प्राणा ... तुलेत्यादावाहार्यारोपस्येव लक्षणात्वादिवोध्यं ... हीत्रो ... तादाव
यत्वे साधनीभूतत्वात् ... नामेवतात्पर्यवशाद्व्रीहिपुरोडाशे ... हित्वेन भानं एवं तत्र ... हित्वमारोप्य श्रीहित्वेन वा तात्पर्यवशादपूर्व
साधनीभूतत्वाति ... नाभानेन तत्पूर्वसाधनत्वेन भानं ... हे रिप्याहुः एकमात्रहरने कार्थे शब्दमत्यपरो ... सका ... निमित्तभेदाद
कस्य सार्वार्थ्य तस्य ... शेत्स्येव शब्दस्यानेकधर्मे ... प्रसिद्धिभेदान्नु गौणत्वं मुख्यत्वं चोपचर्यते इति गोणमुख्यार्थबोध
कः शब्द एक एव युगपत्तस्यार्थप्रकाशनत्तु न प्रकरणादिरूपनिमित्तभेदात् सर्वशक्तेरित्यस्य व्याख्यानमनेकधर्मे ... इति गोशब्दो
गोत्वानौ प्रसिद्ध इति तत्र मुख्यः वाहीकेत्व प्रसिद्ध्या गौण इति तदर्थः ... वृशब्दार्थसंबंधस्यानित्यत्वं स्यादत आह गोत्वानुषंगो वाही
के निमित्तौ ... रीदिव्यते अर्थमात्रविषयस्तु शब्दः स्वार्थव्यवस्थित इति ... शब्दार्थसंबंधनित्यत्ववादिभिः निमित्तात् जामा ग्मा० १०

... तत्र ... विशिष्टेशात्पर्यातात्स्येदकारोपः अत एव कलतत्र स्पतिवदनं मित्यादौ कचलादि ... वादि
विशिष्टस्य बोधात् तत्रापि ... नुपपत्तिः ५ घ

देः आद्यत्तु गोत्वमेवाभिधत्ते गौरित्यत्र मुख्यं गोत्वं वाहीकेत्वपवीतं प्राहुः एव प्रवृत्तिनिमित्तमिति यत्तेषां कदाचित् गोजातावनुपसन्नत्वे वाहो
वि हाहीके इति तत्र ... प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिम ... गौणमुख्यविभागः अर्थो त्रविशेष्यभूतः स्वार्थप्रवृत्तिनिमित्तेन तदेव ... मित्येकार्थ
एव शब्द इति ... गौर्वाहीक इत्यादौ लक्षणापि ... स्वप्रतीतिः मुख्यार्थसाक्षात्संवंधस्यारोपान्मुख्यार्थहानिर्गुणसमानगुणत्वा
त्तद्रूपपरंपरासंवंध ... योजघन्य इति गोणता अतिजघन्यत्वं बोध्यं गौणमेव च परं परासंबंधोलक्षणा वीजनान्यत्र अत एव प्रयोजने
नलक्ष्यसंबंधाभावादिति प्रकाशादावुक्तं एवं च गवादिशब्दानो ... दिरूपगुणवोधकत्वाद्गुणवचनत्वेपि ततः प्राकृगुणव ग्मा५
चनत्वाभावप्रकारे गुणवचनस्येति न द्वित्वमिति न तत्तत्रस्य भाष्यविरोधः [redacted]
[redacted] गंगायां घोष इत्यादौ गंगाशब्दिधोषस्तत्र सामीप्येन गंगा रतीरधर्मी धारत्वारोपो गौणमो ... गंगादिनाघो
षस्य व्यवहितसामीप्येन तीरे गंगात्वारोपः पतंजल्युक्तः आधोऽपि खुरिने ... धिकार इति मत्वे पतंजल्युक्तोपचारतु प्रकृतिप्रत्यय ... लोपानुशासने
तत्रैपानुगाडित्यादौ प्रकृतिगर्भे चप्रत्ययस्य गापि स्वरूपेप्रवृत्तेः साधुत्वेलोपानुशासनवत्वादिति वदंतिद्विरेफपदं तु ... शब्दान्नाम
स्प मरवोधक मत्व ... प्रतीतिस्फता [redacted] वरर्थं ... पदायरनिष्ठरेफद्वयस्यार्थे आरोपात्तत्संबंधित्वेनेव भ्रमरवोधः अत एव भ्र
मरपर्यायेषु द्विरेफपदस्य कोशेषु पाठः वाधमतिवधानं ... द्विरेफपदात् भ्रमरवोधेनलक्षणोत्युक्तं किंचद्विरेफपदेन रेफद्वय संबंधित्वेन भ्रम
रपदोपस्थितावपि भ्रमरे ... ताव ... रेफद्वय ... संबंधस्य ... तस्याद्विरेफपदात् ... त्वन्मयः तदुपस्थितिरत एवात्रलक्षित
१ लक्षणेति व्यवहारः प्रसयाथोन्वये चमत्कृतिप्रयोजनोपस्थितिः कारणमितिवा ... एवमपि तस्यानुबोधितत्वे ... रितस्यैव च वाधकत्वेन

स्था

ल॰मं॰षा॰ ११

ततो वोधानापत्तेः उच्चारितस्यैव वोधकत्वमित्यत्राह तत्रे भाष्येस्य षं पुलकदर्शनस्थले पि मानसजएव तत्र स्मरतां ल्वादिव्यापारेणास्य संततं
त्वो च्चारणमस्येवेति न दोषः ज पेमंत्राणां त्रैस्वर्येणैव ज्ञानस्यावश्यकत्वात्तस्य वर्तनेतस्यानेष्ठ च्चदेशाद्युपलभ्यमानत्वरूपतयास्य स्यमेच्चार
णमात्रूपकमिदमेव वत्वरतिवुमानसमुच्चारणमित्युच्यते ॥ तथा च भारद्वाजः स्मृतकेष्टतकेतुपीष्माणायामस्त्रकेतयामानेनमंत्राणां मन
सो च्चार्यमाजपेत गायत्रीमभ्युच्चार्य स्र्यो पाव्यं निवेदयेदिति । किं च मानसजपलक्षणो धिचायदस्स ऋतां वर्णास्वरयदृमिकाः उ
च्चरेदर्थमं मसौ मसउक्तो मानसो जपइत्यस्मिन् च्चरेदित्युक्तेः त्र नएव वर्णा तुक्ते तास यविशादिशि षसंनिवेशायात्र ग्रिमी लेइत्या
दिकायास्त तो वोधेपित तो नार्थमत्यपः गामानयेत्याहेत्यादावनुकरणेनानुकार्यप्रतीतावपि तज्जेर्थ वोधइत्यनुभवः किंचत्रतीतानागतानांप
रानीहत्य नाश्च यत्नयाहत्ता श्र यत्नेन ज्ञानस्यदुरुपपादत्वात्स्देष्वतीतत्वादिचोच्चारणक्रियानाशादि मानस त्वमनुत्पन्नत्वं च न शमि
व्यक्तिकत्वमनुत्पन्नाभिव्यक्तिकत्वं वा । यथा व घ्राणेंद्रियगृहीतस्य वगंधस्य सुखादिजनकत्वं न स्मृतस्य यथा व महतः पटहादिशब्दस्य
क पीडाजनकत्वं श्रुतस्यैव न स्मृतस्य तथा यदा नां वोधजनकत्वं श्रुतानामेव न यथाकथंचित्प्रतीतानां पघात तत्र सुखादिजन
कता व छेदकवैजात्येनतत्वानां तो गृहीत तथा प्रकृतेपि श्रुतएव वयरोहे लिडिति स्त्रे यरोहे इतिन धातो विशेषणां शहरूपस्यत
स्य यरोहेत्वासंभवादिति भाष्यकैयट यो तत्केन वस्तवोधावाच्यत्वसंबंधेन हि रेफयदं भ्रमर वोधयतीति पुन्तत्र नुपपत्तिमतिसंधानेदे
नापि वोधात्तगौरपतिरिक्तस्थले साक्षात्संबंधस्यैव लक्षणावीज वेतिदिक् । मुख्यार्थवाधग्रहनिरपेक्षवोधजनकोमुख्यार्थ
संवंधासंवद्धमाधारणाम्प्रति । द्वाथे विषयकोवक्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाघुद्दः संस्कारविशेषो व्यंजना । अतएव निपातानां वोत राम॰ ११

ला

स्पा३

कत्वं स्फोटस्य वंध्यता वहर्यादिभिः क्रांघोतकत्वं चक्रुचित्तमभिव्याहृतयदीयशक्तिव्यंजकत्वमितिवैयाकरणानामयेन्नतदीकारत्रा
वस्यकएवावशाहूतस्यपद्ययदैकस्वर्णवर्णाचत्राचेष्टादिषु सर्वत्र तयैवानुभवात्वक्रादिवैशिष्ट्यादिज्ञानचव्यापा। विशेषवोधे सहकारी
तिनसर्वत्रातरपेक्षेत्यमत्र विस्तरः । ननु को सौशब्द स्य पः शब्दः न च वर्णाः प्रत्येकं तथा द्वितीयादिवर्णोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः नापिसंहताः उच्च
रितप्रध्वंसित्वेन यौगपद्यासंभवात् । अभिव्यक्तेः हृत्यत्रेवी स्वरामप्यापित्वात्स्वरणादेनित्याधारः कालः मुख्यस्वरणस्मत्य त्रायौमत्वे स्या॰४
ने तरवर्त्तिक्रिवर्णस्याप्यप्रत्यस्तत्वापत्तेः उच्चरितप्रध्वंसित्वं चोच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रयोगित्वं । एवं चायं पूर्ववर्णपर
इति प्रत्यक्षविषयेप्संशब्दघटितामिलनायामिलप्यमानयोर्वर्णयोर्यज्ञानस्यैकोपराणीत्यादियोगिनोसंभवः न प्रत्यक्षविषयेपरभायरा म
त्रि॰७ र्योपो गार्नत्पर प्रत्यक्षस्यापे वंक्रमावगाहिन एवपरः सेनिकर्षेद्दृषत्त्रोक्तरीत्याभाष्यत्वे स्तुमवलिङ्गस्यानुपपत्तेः यपूर्ववर्णस्थिति
काले द्वितीयवर्णोत्पत्तिः एवं वर्णानाशोत्पत्तयोत्तरेण वर्णानिरोपत्तेः पावद्दकारे वाग्व नर्ते तेनतावदौकारे इति येनैवयत्नेनौकौ वर्णाउच्चार्यते
क्रि॰५ तेनैवविच्छित्तेर्णत्वगीउपसंहृतत्वं यत्नमन्यं प्रयत्नमुपादाय द्वितीयः प्रवर्तते इति वात्तत्रैव सूत्रे भाष्येउक्तत्वात्तेन चोत्तरवर्णप्रत्यक्षकाले
संस्कारवशादव्यवहितोत्तरत्वमेवं धेनुपवेर्वणावेत्वेतदुत्तरवर्णोत्पत्तेनेएवंनदृत्तर वर्णाप्रक्षे काले उपस्थित द्विशिष्टज्ञानहेतवित्वं तन्त्र स्य
दुत्तरवर्णोत्पत्ते इति तज्ज्ञानं लभसरोरमइत्यादौ विशेषस्य पदार्थपर्वयवर्णानां नाशा शब्दत्वशब्दन्यायेन वर्णमवर्णप्रत्यक्षपर्य
तं जायमानाएव स[redacted]नीतिनपरस्मत्यक्षानुपपत्तिरितिवाच्यं माचेअपं पूर्वांपयरइत्यभिलापासंभवात्तनष्टविद्यमान योः संवं ध
धिनोरव्यवहितोत्तरत्वस्य संवंधत्तायावल्लुमशक्यत्वाच्च । एवं पदप्रत्यक्षोपपादनेपिपदस्याविद्यमानत्वेन तत्र हेतुत्वा श्रयत्वग्रहानुपप

ध

१ श्र श्र

ल·मं·पा· १२ न्नेश्च-अविद्यमानेवत्या आश्रयत्वाद्यंगीकारेण न घोघयोजलवानित्यादेरायन्निः अविद्यमानयोरपिजलघटयोराश्रयता निरूपकत्वस्यासंपूर्त्तस्य
वत्त्वद्वीत्या वाधाभावात्तज्ज्ञानस्यप्रमात्वापत्तिःकिंचैवंयद्वाक्ययोरभावेनशाब्दार्थसंबंधस्यैवहानिःतदुक्तमस्माभिरपि द्वितीयाख्यःप्रा
८३ र्थोपित्तद्याभवेदितिपदसमुदायात्मकवाक्यस्यैववर्णसमुदायरूपपदस्याप्यभावात्उभयोरप्यर्थासंबंधादितितदर्थःकिंचैकंपदमितिबु
द्धिस्तद्वैवं ह्रस्वपदमितिबुद्धेरप्यनुपपत्तिःप्रसरयेपि-नचैकजातीयबुद्धिविषयत्वोपाधिकी [redacted] वसेतिवाच्यम्
तज्जातीयमितिव्यवहारस्याप्यापत्तेःतद्वेदंपदमितिनियमेनव्यवहाराद्वैनपदेनखादिनाशोत्तरंपुनरुत्पन्नेनखादौनदेवेदंनवेत
श्रा एवमेकेशादितिचत्वारःश्चेनप्रत्यभिज्ञेयपालंअवयवैरेकबुद्धिविषयैरेकःपदइत्यास्विधुपपन्नावयवविनोद्यतिरिक्तस्यतवृमि
धनायत्तेश्चकिंचैवमुच्चारणाभेदान्निभ्रेसुपात्क्रियहासंभवःव्याप्तेवादइवानेत्यव्यभिचारात्व्यभिचारावारश्चगहीतशक्तेक्स्पेव
नं६ वोधकत्वमितिसर्वसिद्धेनियमेवोध्यःआनुपूर्वीतुनकालघटितत्वेनाव्यवहितोत्तरत्वाननुगमात्त्वन्त्युच्चारणभिन्नेतितस्यान्त्रपिगाके ५४
५ तावच्छेदकत्वेसंबंधरवस्यातारस्याव्यवहितोत्तरत्वेनानुगमोपिनारशत्वस्यजेयत्वादुक्तेरवव्यवधानाभावमतिघज्ञानधंसविशिष्टा यं४
नविषय रत्वमेवानुपूर्वीनित्यरिच्छेदस्थमनसैवेतिपतेज्ञानव्याप्तिभेदेनानुपूर्वनतेवंनचचरमवर्णज्ञानव्यंग्यास्तत्तत्पदत्वजातयो
नं३ नाजातपश्चान्नावच्छेदकत्वेनकारणतावच्छेदकत्वेनचवकल्पतइतिनदोषइतिवाच्यंअनंतजातिकल्पनेगौरवादुक्तरीत्यावत्या
पत्त्वासंभवाद्वापदानामसत्वेनतत्रजातेरप्यसंभवाद्वेतिचेदत्रोच्यतेमत्वयेनिपतकालपरिपाकानांसर्वप्राणिकर्मणामुपभोगेन रामं०
नं२ प्रक्षयात्स्त्रीनसर्वजगत्कोमायाचेतनेईश्वरेलीयप्रलयंप्राप्यपुनःप्रादुर्भावफलकोनात्यंतिकःउत्तरसर्गोनुपपत्तेर्नापिसर्वथाऽभानेप्र १२

तिभासमात्रशरीरस्यमिथ्यावत्वनैवभासेतस्मावस्यैवापत्तेःकिंतुसूक्ष्मेवतिष्ठति।कार्यप्रत्यक्षाभावात्स्वमतिहेश्वरस्यैकाभ्यस्यात्संततनिर्वि
कल्पकतयातद्ब्लान्दासमानाप्यभानप्रायेवाततोऽपरिपक्वप्राणिकर्मभिःकालवशात्परिपाकेस्वफलप्रदानायभगवतोऽदुवुद्धि
पर्विकाप्रथिषोपपुष्पाप्रादुर्भवेते।ततःपरमेश्वरस्यमितस्वामिकामायाहत्रिजीयतेततोविंदुस्वयमव्यक्तेत्रिगुणाजायते·इदमेवशक्ति
तत्वंतस्यविंदोरव्विदःषोवीजंचिरचिन्निस्रोनादःविंदुरितिन्ताद्विदोःशब्दब्रह्मापरनामधेयंवर्णादिविशेषरहितंज्ञानप्र
८ धानंसृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपंचेतनमिश्रंनादमात्रमुत्पद्यते।एतज्जगदुपादानंरवपरार्थिदेर्व्यवहियते·विंदोस्तस्मान्मिश्रमानादुवो
व्यक्तंत्वकोभवतसंएवप्रकृतिमपश्चैःशब्दब्रह्मेतिगीयतइत्युक्तेःएतत्सर्वगतमपिप्राणिनांमूलाधारेसप्तकंतयवनवूलनेनाभिव्यज्यतेत्ता
६ नमर्थविवसोःपुंसइदंयज्ज्ञानेनप्रयत्नेनपोणएवमूलाधारस्थपवनस्यसंस्कारःतदभिव्यक्तःशब्दब्रह्मत्वम्तिष्ठनपानिश्यंदपरा
वागित्युच्यतेतदुक्तं शारदायां नादिनिधनंब्रह्मशब्दतत्त्वंयदक्षरंविवर्ततेर्थभावेनप्रक्रियाजगतोयतइतितदेवनाभियर्यंतमागच्छ
तातेनवायुनाभिव्यक्तंमनोविषयंपश्यंतीत्युच्यतेएतदुर्यंतस्नंतांईश्वराधिदेवंयोगिनांसमाधौनिर्विकल्पकसविकल्पज्ञानवि
षयमित्युच्यते·ततोहृदयपर्यंतमागच्छतातेनवायुनाहृदयदेशेभिव्यक्तंतन्तदर्थविशेषसन्तद्बुद्धिविशेषोबोद्धिन्याविध्यविषयीकृतोहि नं४
रण्यगर्भदेवत्यापश्चोत्रग्रहणायोग्यत्वेनसूक्ष्मामध्यमोवागित्युच्यतेस्वयंसुकर्णापिधानेनसूक्ष्मतरवाघोषाभिधानेनउपांशुशब्दप्रयो
गेवृत्तप्रमाणामेतादृःएतद्वैस्थानत्रयमपिसमस्तमसमस्तरसस्तमप्रणवरूपंसैवचास्यपर्यंतगच्छतातेनवायुनाकंठदेशेगत्वामू
र्धानमाहत्यपराहत्यतत्स्थानेषुभिव्यक्तापरश्रोत्रेणापिग्रहणयोग्याविराडधिदैवत्यावैखरीवागित्युच्यते।परावस्थान्यो

त४ ना४

य३

ल·मं·षा· १३ स्तनाभ्यांसह वैखरीरूपं प्रतिपद्यते अत एव हरिणा व्याकरणस्य त्रिविधा वाग्विषुइत्युक्तं वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतं अनेकतीर्थभेदा
यास्त्रय्या वाचः परं पदमिति ॥ एतत् व्याकरणं अनेकतीर्थानीति स्थितेषु व्यञ्जकवर्णेषु प्रात्यसाधुभावाऽपभ्रंशादुद्भिद्यते सावीणागोदिशब्दवत्स्थाचेत्सर्वः ।
तत्र मध्यमा यायो नास्मरात्मस्थेवस्फोटात्मनो वाचकत्वेना सतः सुवपुष्प्ये को हेतुरत्रैकवर्णेनाप्यभिव्यज्यते तत्राप्यन्त्यवर्णाभिव्यञ्जको बोध
हेतुः अतोऽनेकवर्णाभिव्यक्त्युत्तरमेव प्रत्ययः तत्र च व्यञ्जकरूपमनिर्विवना तद्रूपत्वे नैव तदभिव्यक्तिरित्येकोऽपि नोत्वमिचायत्रः पयाजलचा ध्रि
चलेनेन्दुप्रतिबिम्बस्य चलत्वेन ग्रहणं यथा वा स्फटिकादेर्जपाकुसुमाद्युपाधिवशाद्रक्तिमत्त्वभानं यथा च मुखे मणिकृपाणादर्पणाद्यभि त५
व्यञ्जकवशाद्दैर्घ्यवर्तुलत्वादिभानं तद्वत् प्रतिबिम्बसमर्पकाश्च संस्काराः ते चास्थिराः एवं नचैवमनेककालिके तत्तद्रूपव्यञ्जकत्वोपाधिक
नानात्वात्तद्वाप्यनुगमाय जातिरावश्यकी सहसरीयामिव्यञ्जकघटत्वेवत्रानेके जपाकुसुमाभिव्यक्तस्फटिकस्येव वचनानात्वाभावात् उपाधिभि
स्प७ र्व्यञ्जकाभावान्नवस्थापिवत्तो रहितेऽनेनत्ममुं संयेतु क्रमेण वविते संस्कारास्तेनैव क्रमेण व्यञ्जकरूपं पिनतानस्येति चौकारान्नसणेरसइत्स
नयोर्विशेषः तत्र च तदुच्चारत्वग्रहस्थिन्नभिन्नौ हैशिकएव तदुच्चरायुनाशिकावत हेऽथार्थोऽकारहेत्वाति त्रिकृत्य इत्रिरेव अयं चात्तरत्वाच्छ्र
श्र५ न्याह वैखरी संहितानां करणान्यात्त्वत्एव व्यञ्जकरूपपिनस्यतस्यैवार्थस्य वेत्यहः अतो घरकलशादिपर्यायाभिव्यञ्जते स्फोटं गहीः तेषा
न्तिकमप्युमतोऽप्रसिद्धस्य स्थवर्णानामुद्वोधः वैखरी तद्वाचा एरणानोत्तानसशहत्वाय त्रिरिध्यतेके स्त्रीद्रष्टानभेदोऽत्रवादिषु नवास्थितेऽदुतिह
पुरुतेः यातेजलुभाध्यायामेना पितेथाकेस्याख्यातो यथा गइति सृत्रेपत्नेजमुतेश्ववाघादिपरिणाममस्यापकेत्ता त्वाय भिघातजत्वे वेति वोधां ।
वायोः भूतादिरूपस्य अत्रगताः श्रहृतन्मात्रयरमाता नो आभ्यागीववृषीयं तेशाहात्याभ्य मोतावइतिहपु क्रे: छ्यापात पत्मास्य प्रेवे अत्र
तावः सवेशक्तित्वाद्रेदसंसर्गाहत्वयः छाया तपतमः शशेमावेनयरिणामिनइति [redacted] तदुक्तं ज्ञानस्य च तम० १३

तेज्ञानस्यंपराशक्तिसाहितेन चतन्नत्वरीयामइति बोधार्थेश्चेदिस्वनेनयएशाको: [redacted] मध्यमावस्थरिणामविशेषोऽनेषां मनेचैरवृरिति स
चिंतितस्तहम्यवादेषु शास्त्रेषु अत्र त्रिविषये शीनभेरः सिद्धान्तभेदेनवास्थितइति आत्माबुध्यासमेत्यार्थीम्नातापुक्ते विवक्षया मनः कायाग्नि माहंति
समीरयति मारुतः सो शरीराग्नि मध्येऽभिहतो वक्रमापद्य मारुतः वर्णान् जनयतइति शिक्षायामपि यराघात्वमतः स्थिते शब्दे वर्णत्वेनाभिव्य
नक्तिरस्य एषः मारुत एव नाभेरूर्ध्वमुद्यन् मूर्ध्न्यभिहतो मेन पुनरुद्घातोऽभिहन्यमाने आ आत्मानं नत्वेनाभिव्यनक्तीत्यर्थो वा आत्मान्तःकरणा
संस्कारहत्वेपात्मगुणतान चानुध्यानवृत्त्यात्मभेत्स विशुपीहत्यन्ते होधनेच्छायुक्तमनो भिहतकाया श्रिप्रेरितो वायुर्मेधपत्र्ये तेगतस्ततः प्रति
निवृत्तो वक्त्रो मिघातेनवर्णाभिन्तन्नयतीत्यरस्य यःगहुक्तेपरःसानिकर्षइति सत्रेभाष्येउक्तीतिमधुरसानोसानिकर्षः पोवीपर्ये वानयपु
त्रमित्याशंक्य बुद्धोहत्वासवीश्चेह्णकेत्नाधीरस्यच नीतिः शब्दे नाथोवाच्यानं [redacted] बुद्धौकुर्यातो वापर्यं बुद्धिविषयमेव शब्दानां पौर्वापर्य द्दस्०
रूपमनुघ्य अस्तापुत्कारि भवतिमयस्यति अस्मिन्नर्थे यंशब्दस्य पोऽकव्यास्मिंश्रुशब्दे पतावद्वर्णास्तेयं [redacted] ततोयमितिः नु चेत्रो । तिम
कलविषयत्वास्थिबुद्धिः धीः गपदितिःक वाबुद्धौ अतःपरः गोचेष्टाः केठाघमिघातव्यापारजन्यशब्दान्यतिविंविनान्के त्वाशब्देन सहितानंतद्वा
र्प६ ध्यानथानबुद्धिरूपेरेरेहकूतत्रेवयोर्वापर्यव्यवहारउक्तेयोरिषेः बुद्धिविसयामित्यस्य बुद्धिस्थशब्दविषयमेवेत्यर्थः तत्रेव चत्र देशेनवशा
ह्रूमयतृत्रस्तस्येवधर्मेयन्नश्चवृणाह्वयवक्त्वबुद्धिस्थत्वमुपचारपूतिपदइत अत्रास्मिन्नर्थेइति एतदर्थमेवबुद्धावधर्देशानमूर्ध्ये क्तेवीकेषो मि३
भावर वीपर्यमित्युपलक्षणं अयमिति बुध्याप्ताहत्वमात्रश्रेयस्य नमोद्धारणाव्यगपशब्दपरामर्शोत्पिथेदमः मत्सरयरामृशतिक्त्वात्तरत्न
पपत्तिःशब्दःप्रयोजकवाःपारम्पत्यपचागप्रमस्तोद्धारणाद्द्यतामणोगोणाभिव्यक्तेत्वः अस्मिन्शब्दे इत्यस्पव्यञ्जनीये इति शेषः ४वन्तु

ल·मं·षा·द्वा२ बुद्धिगतपौर्वापर्यस्य वर्णेष्वारोप इति एतत् व्याप्य इति तन्नोत्पद्यते तद्बुद्धीनामप्युत्पन्नविनाशित्वात् यामत्यत्तयगमत्किदभ्यादिव्यक्तिनाभिलप्यमानस्य पौर्वा
१४ पर्यस्यात्राप्यसंभवात् न हि तिविहितिभावो व्यंतः कुरणास्येकारबुद्धिमपहाय यकारबुद्धिकरणादुपपद्यत इतिस्यानिवत्तत्रे भाष्यस्य पंचत्रयं वशब्द
सन्तमाणिितत्त्हृदयदेशावच्छिन्नाकाशदेशस्थः सर्वसमवेविनोहृदयहृयवात्याकाशदेशस्थः स च ताल्वादिवाह्वे वायवादिभुः पर्यकत्वेनतद्व्येहि
यं वायवंतत्पास्या व्याकाशदेशस्यतथात्वमुचितं एकं इदं शब्दः ऽनुशानेप्रादुर्भूतो युगपत्सर्वेषामुपलभ्यतीतिसंप्रसक्ते भाष्यात् प्रादु
र्भूतोभिव्यक्तः स एव कंठताल्वादिनाभिव्यक्तः श्रोत्रग्राह्यः प्रदेशान्तरेण परोक्षबुद्धिग्राह्य इत्यइउरात्रे भाष्ये तत्र हि श्रोत्रोपलब्धिबुद्धिनिग्राह्य स्य
ब ःप्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्द इत्युक्तं तत्र श्रोत्रोपलब्धित्वेकंठताल्वादिनाभिव्यक्तस्य परस्यरूपेण तु बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वं । सच्चमपो गणावाव
हीत्यस्यासाभिज्वलितः स्वरूपरूपितः कृत इत्यर्थः अन्यथा कंठवमुकुलादिन्यायेनानंतशब्दजशब्दानां तत्प्रागभावध्वंसानां च तत्त्वतस्तानु
दूदं पपत्त्याकल्पने गौरवं स्यात् न वा किंचित् शपयंतमुत्पन्निवर्तम माभिव्यक्तिरपितावत् पर्यंतमेवेति न दोषः अत एव कंठताल्वादिकु
स्यवच्छिन्ननभोरूपश्रोत्रेणात्र ग्रहः स स समवेतशब्दस्यैव तेन ग्रहात् न आकाशदेशः शब्द इत्यसंगतं आकाशसमवेतत्वे मानाभावात् न
च शब्दगुणित्वपाताल्लिंगः शब्दस्याकाशगुणत्वासिद्धेः स्पर्शवत्द्रव्यविशेषगुणत्वस्यैव पार्थिवीकाराणां नवायावद्रव्यभावितपाम वायु
यादवत्[redacted] पलभ्यमाननादशनियमानंगीकारात् न वायामदेशावच्छिन्नाकाशश्रवणस्य काणशब्दस्यस्यवच्छिन्ने उपलभ्यमानत्व
द्रव्यग्राहकेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणायोगित्वमेवस्य श्रवणमिति वाय्यंतस्य नियमस्य त्ववासनाकल्पितत्वात् अत एव भाष्ये व्याकाशद
शब्द इत्य वोक्तेन त्वाकाशगुणा इति तिचेन्ने आधारत्वात्केः प्रथमासर्वस्मै योगिनामप्य इदमत्रेति भावानामभावो नोच्चे कल्प्यते। व्यपदे ताम० १४

अन्यनु२

शास्त्रमाकाशनिमित्तमपि च सतेः कालात् क्रियाविभागं ते आकाशात्सर्वमत्त्र्वपः एतावानेव मेदोयमभेदोयनिवंधन इति हरिगौवसमाधानात्
घू२ इदमत्रत्रयवन्मत्रमिषति चेन्नेतदभाव इति निर्दिष्टवत्त्वविषये पव्याधारधारत्वासंभवेन तदाधारस्येवाकाशसत्त्वे कृत्वात् एवं च यप्रव्या
हीनामपि परमाणुद्वारासमेवाधार इति सर्वभावानामाधारशक्तिरकाशस्या आशक्तिरयमिति तु शक्तिशक्तिमतोरभेदादुक्तं। एवं श्र३
चाधारशक्तिवान्यथानुपपन्नयाकाशसंश्रयावगमः इदमाकाशस्याधारत्वे सिद्धत्वभावप्रकृतविषयं साध्यत्वभावक्रियादिविषयं तु कालस्या
धारत्वमित्याह आधारतिं- जन्मास्थितिनिवेधपकुर्वन्कालः क्रियाधार इति रज्ञोपरिस्थितात्सुधीमविष्यतिमन्त्रिपदं क्रियातिरिक्तसर्वपदा
र्थवोधकं अपंभेदः आकाशः काल इति भेद एतावानेव व्यावहारिक एव ननु किं तत्वे यनिनिवंधन एव [redacted] नेत्याह अभेदेतिभे
दरहितं पदत्रयं तत उपनिबंधनं वस्तुभूतं यस्य स इत्यर्थः ईश्वर एव तत्तदाधारत्वविशिष्टस्तत्तत्संज्ञां लभत इति तात्पर्यं अद्वैडः काल इति म
तेन स्येश्वरातिरिक्तत्वं खंडनमिदं वोध्यं एवं च समवेतस्याधारदेशत्वेन शब्दस्यापि तद्देशत्वं श्रोत्रोपलब्धिगुणेन भाष्ये उक्तं। कर्णशष्कुल्यवच्छि
एव६ न्ननभस एव श्रोत्रत्वे नेन्द्रियाणामसवद्विषयाग्राहकत्वापातात्तद्गुणत्वस्यैव तत्रदिंद्रियग्राह्यतयाकाशदेशस्यत्वमेव शब्दस्येत्या
पातात्। केचित्तु तत्र श्रोत्रतस्यावच्छेदनिस्यत्तयारोगादिनाशाभावेन वाधिर्यानापत्तेः तद्धर्मविशेषविशिष्टनभः श्रोत्रं तत्स्य च धर्मस्य धो
नं३ गादिनाभिभवः अपधवतदुभयव इति वाच्यं- नाघ्ने नेभिधीयान कधर्मविशेषस्यैवाहेवारिकस्य श्रोत्रत्वोचितत्वात् स्वमन्यानन्यपि प्रमाणादीनि
द्वा२ पद्धीतिस्नवापुतेज्ञोधिष्ठानकं नि आह कारिकारापवतत्त त्स्वगुणाधिष्ठानानि नानिभूतानि निःनेषु वर्तते गुणा [redacted] अनुभूतान
नुगुणामामानाधिकरण्यापातद्व्याख्यारिगतगुणाग्रहणामिन्द्रिपैः एवं श्रोत्रमेव वाचिनहदनिसहकृतस्त्वहतिपरस्परयाशब्ददेशमागातंश

त.मे.था. १५

इंगत्वं जातिरत एव तत्तद्देशवर्त्तिविनश्यत्प्रतीतिर्यदा सर्वगाश्रितानां सर्वदेशव्यापितया तेजोनभआदिपरमाणूनां विषयदेशपर्यंतं तत्तदिंद्रियस्य तत्त
द्विषयोन्मुखितत्त दिंद्रियस्य तत्तत्प्राणिस्मात्तत्र देशे शब्दस्यामिति वदेवितन्मते प्युक्तेः पुष्पाकाशदेशत्वमेव किंचानेन श्रोत्रहानिकल्पनायेत
यानंतपरमाणुपी[illegible]नामकल्पनायेत्वयाचतत्स्वेकस्यकल्पनेलाघवंतं[illegible]न्नद्देशव्याप्यभिव्यक्तिमतश्चतेनग्रहणमितितत्तद्देशवर्त्ति
त्वानुभवो नविरुद्धः यथा वै कस्याप्याकाशस्य घटाकाशो मठाकाश इत्यौपाधिको भेदो यथा वैकस्य वचेतनस्यौपाधिको जीवेश्वरभे
यदि दोजीवानांचपरस्परंभेदएवमौपाधिकभेदे लोकसमतमास्थितास्त्वहृतिग्रहणमस्तिइत्यमितितन्नत्रेभाष्येउक्तेः किंचजातिरपिमात्स
रूपसामान्यास्त्वस्थलहो शाल्यमहत्त्वदीर्घगोत्वादिवत्तत्वर्णिकाकारव्यवहारः अन्यथासंख्यानभेदानुगतसंस्थानवंस्था
जातिरपितत्रनस्यादित्याशयेनत्वसामान्याद्वात्ति इत्यमितितत्रैवभाष्येउक्तेःस्वस्वमादध्यादिति तत्रदूषः एतेनवर्णानांगृहीतसंकेतानां
व्यंजकत्वमगृहीतसंकेतानांवा आद्ये तैरेवोपपत्तौ किंतेन अन्त्ये तु सर्वेषामपि वोधापत्तेः तदुक्तं सोऽयमत्र अतीतप्रतीतिर्न्यायस्फोट
स्यकः शब्द इति वर्णसमुदायेन तदनुगतीतिस्वरोऽस्त्री त्यातद्वैयर्थ्यं अथ नमतीयतेमहाऽज्ञानतस्यायामपायकत्वाद्यथानित्यत्वनेति
तदर्थ इति भाव्यो कैर्तदनुसारयवपूर्वचर्चितस्फोटः स्वडनुमयातत् अगृहीतसंवंधेरपि तस्य व्यंजनमस्त्येव अनत एवागृहीता यकिंपीर
मेकंपदमितिसतुभवः अत एव वाचस्पतिमिश्राः सर्वविंदोगकारादतिरिच्यमानमस्तेः ककारस्याभावादिति स्फोटवादिमतमुपन्यास्यन
इत्यलं परेतु अवर्णाहीनामेकत्वं नित्यत्वं विभुत्वं चातस्व यवुकपदादेरपितत्व केवलाल्वाघ्रभिव्यातत्वर्थ्यजकः देशभेदेपिघटादीनांदे
शघटितमंनिवेशभेदवल्लोकभेदेपितत्घटितानुपव्यात्रभेदः मतसमत्यभिज्ञानाद्गौकित्वप्रतिघिनवर्णानामेकपदं तावेतस्मे राम० १५

दानभिधनोडत्यकैः स्मिंतानुभवतेषु नानुभयमानस्पसो पृमितिप्रत्यभिज्ञयानावत्कालं स्थिरत्वेसिद्धेतावत्कालं स्थिरं चैतंकः पश्चान्ना
शविषयतीतिन्यायात् गमिभतामुविनाशित्वव्याप्तिकेसिद्धेनित्यत्वपर्यवसानं सर्वदेर्घुसुदुपलंभाद्विभुत्वंलाघवाच्चैकत्वं आनुपूर्वीघटकमध्य
वहितोत्तरत्वं चैतत्यत्तउत्पत्तनवच्छिन्नस्वज्ञानाधिकरणकालोत्पत्तिकज्ञानविषयत्वं यथाऽसर्वजगवतःकामिनीसाक्षात्कारस्यलेज्ञान
१४ धाराकल्पनेगौरवादेकत्वंतद्दज्ञानानामप्येतद्विषयास्थिरत्वं शब्दबुद्धिकर्मणांक्षणिकत्वमितुन्नयुक्तेः इदानींज्ञानामिडञ्ञातइतिव्य
वहाराच्च अन्यथास्तगम्यानांद्वियत्वयेदानीमिति ज्ञानासेभवः परस्परतत्ससत्वादीनां भेदव्याख्यानोविधिनांसत्वेनप्रभिज्ञानुत्पत्त्याय रो
जिःनवगत्वाघवद्दित्वप्रतियोगिताकभेदाभावस्तद्विषयःद्वयोद्वयोःसोपमितिमत्यभिज्ञायतेऽप्रत्यभिज्ञायाव्यक्तिविषयत्वं वाधकाभा
वाद्दः नचगकारउत्पन्न इति प्रतीतिर्वाधिकारूपामोनच्छोरकउत्पन्नइतिप्रतीतेः रूपगतोत्पत्तिविशारोपेणावरूपतासंवंधेनवोपपत्तिवत्तद्ध मा
निष्ठोत्पत्तेरारोपेणपरंपरासंवंधेनवातदुपपत्तेः वर्णोच्चारणास्यलेपितत्स्यानेजिह्वायाईषदंतरयातेवर्णानुपलंभेऽर्थसुपलंभश्चानु
भवेनहमितरदिताद्रजिह्वाभिघातवायुकेदसंयोगादेस्तज्ञनकत्वावश्यकत्वेनववर्णोत्पत्तौतरनगौकारेमतिवध्यप्रतिवंधकभावक
ल्पनागौरवेणाचवत्तत्वावश्यकत्वात्तत्रैतएव वहुसुशहमुच्चारयत्सुमहाध्वनिः श्रूयतइतिमतीतिः परितुसमवायशोत्वध्वनिरित्यादि
प्रा स्वभिन्नपाध्वनीनामविनित्यत्वंतर्हितत्तज्ञानकारणीभूतवायुसंयोगनिष्ठजात्रोरोप्यतेपरंपरयावुध्यतइतिवावोध्वएवमेवश
दकुर्वितादिव्यवहारः उच्चारयितरयीवां लोहितःस्फटिकइत्यादावारोपएवनतुपरंपरातत्प्रतीतिःउक्तेस्वसमवायिसेयुक्तत्व
मेवधःस्फटिकस्यलोहित्य[illegible]मित्यत्रत्वसंयुक्तसमवेतत्वसंवंधद्दत्युभयोःसंवंधत्वकल्पनेगौरवात्तवर्णानांतःसर्वत्रारोपएवौचि

भिघा तज्जन्याश्रभिव्यक्तिविशिष्टत्वं श्वीशुकाद्यनुमापकतज्जन्यतावच्छेदकवैजात्यं च धर्मनिष्ठं वायुसंयोगनिष्ठं वा वर्णोच्चारोच्यते

त॰मं॰षा॰ ६६ ततश्चो रूपवान्नित्याद्यप्रतीत्यापत्तेः पूर्वोक्तबोधस्य विशिष्टबुद्ध्यनियामकत्वात् एवमुदात्तत्वादिकमपि तन्निष्ठमेव तत्रारोप्यत इति नोदात्तादिगुणभेदादनेकत्वं

तेषां किंत्वप्रागनुपलभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वादिरूपेणोत्पत्तिविनाशप्रत्ययेन तत्रोत्पत्तिविनाशयोरारोपः किंच प्रागसत्त्वे सति सत्त्वरूपा पि

या उत्पत्तेनैव वर्णेषु नुभवः चत्तुर्मुह्यारयतीत्येवमत्युपात्त। उक्तो नित्यत्वे च कंठताल्वाद्य [redacted] उपपत्तिः नास्त्वा वर्णत्रिष्ठमेव अत एव ६

वभाममत्यो नारत्वादिवायुनिष्ठं तेषां घारोप्यत इति स्वनाधिकरणेभिहितं प्रदंतारत्वादयो गुणाः शब्दनिष्ठाः स्पर्शा श्रयत्वाछ्व वस्तद्वत्त्वमा

काशस्य द्रव्याश्रयत्वात् गुणत्वे च कस्य विलक्षणद्रव्यसंयोगस्तारत्वव्यंजको परस्य तु मंदत्वव्यंजकः ते पोविरोधश्च वहोपि येन वा पुंसंयोगेन

पंमतितारत्वं व्यज्यते तं प्रति मंदत्वाव्यंजनमत्वं कः पंक्तिकं हताल्वाद्यभिघातो सत्त्र स्यकेन च मंदत्वेन प्रहराकेन चितारत्वे न प्रहराभित्य

त्रवीत्वं निवर्तते मृशकाए तदुक्तं हन्नइत्यत्र भाष्ये स्य संयुक्त सा स्किा नवनायोघ्नोतो ज्ञानपेषु तत्रउद्या रितत्वात्तु मायकानि वेजात्यान्य

पिवर्णनिष्ठानि दिवनीपवायु संयोगस्यात्व प्रकृतिविकारभावः त्वदु दिव्रिघोगामेवे बउक्तीत्या निर्बीसि अत्रमागौ तत्यादेत्य

त्राएपवीजतु त्रैतः का [redacted] गत्यरागा दिदोषवदेवं सयदीपकालिके तारेमानांतरेण नाशमिदं सेपमिर्तं शत्र

मते नच नित्यत्वे वायुसंयोगादेःकं कारादिमत्त्वं कार्यतावच्छेदकं वाच्यमनुकूलमेवेति नित्यानां च मिथिवाध्येन तत्प्रागभावध्वंसादिक न॰४

त्वनापेत्त पालब्धुलातृमत्त्वात्त्वावृछिन्नविषयत्वयागतस्यैवकायतावछेदकत्वाच्च नचैवं घ राघपिनिते स्यात्तकपालसंयोगादि

कं च वंतककंभ विघ्नातीत्विवाच्यं वर्णविस्तत्त्वस्य प्रहविपरीत प्रहयोरभावेनोत्पत्तिमतीति नायाघककं भ्रमत्वाद्योगात्त किंचैतन्तु ता नव्याया वि॰

रानंतरमनुभूयमानस्य तद्यापारतः प्रागनुभूतेनैव स्वेनाभेदस्य भिन्नात्रत्त्वे न लके नात्वादिव्यापारानंतरमनुभूयमानस्य तत्तः प्रा राम॰ ६६

गनुभूतेनैव भेदप्रत्यभिज्ञेति विशेषात् नित्यत्वं चैषां स्फुटाद्युकाल्पोत्पत्तिकत्वं प्रलयकालनाशत्वं चेत्येतावदेव अत एवोत्पत्तिकस्तु

शब्देनार्थस्य संबंध इत्युक्ते जैमिनिनास्रोत्पत्तिकशब्देनेत्यमेव नित्यत्वं तु कुंशकांतान्याय शमः एवमत्राधिकरणोउक्तेन शब्दार्थ मे

वंध नित्यत्वेन वेदस्य नित्यत्वे बोधकत्वरूपं प्रामाण्यं समर्थ्य शब्दार्थसंबंधनित्यत्वमयुक्तं शब्दानामनित्यत्वादिति तदाक्षेपसं

माधानाय शब्द नित्यत्वा सिद्धांतकं शब्दाधिकरणमारब्धं तच्च गवादिकनित्यनायपर्यंतं तात्पर्यं मयुक्तितुव र्ण नित्यतामात्रेइति वोध्यं ग

६६५ अत एवानेककर्तृकोच्चारणाविषये ष्वेकमिदं स्थलं परस्मिन्निरुक्तः एकं उद्धृत्य ननेकेषुत्र तुषाविर्भवतीत्यादिना महतापरत्र भाष्ये स

टमेतत्त। नद्यपमेवं त्वं चीवर्णविषयं तेषामनेक नात्त्वनराशुन्याघुय्यजिरिक्त मेव नत्ते का र्यबोधहेतुत्वेनैकत्वेन वैकार्थधी

[redacted] हेतुत्व तयन्योन्याश्रयाय त्रैः किंचार्यबोधाभावेपिएकं पद मित्यादि प्रसिद्धार्थपदस्र वर्णेदर्शनात् एकवुद्धिविषयत्वेनतुन

तत्वं सर्वोच्चारणाविषये दृशहानामेकज्ञान विषयत्वासंभवात् नचैकज्ञातीयवुद्धिविषयत्वं विषयेकोवुद्धीनामेकज्ञातीयं मे ये

कज्ञातीयत्वेन च विषयेकु मित्यन्योन्याश्रयात्त किंचैवमेकः पद इति व्यवहारस्याप्येकवुद्धिविषयत्वमहे मे यो प्रयत्नोनत्राप्यतिरिक्ता

द्य पवमिध्याय त्रैः पदिते त्रे कड नियवहारात्न सिद्धिः सिद्धिः महे नेपिसमंनचैकई दृश्य हि इत्यस्य क जातीपइत्यर्थः तावच्छेदकत्वानं तत्र

चैकजातिकल्पनमित्यपेक्ष्यात देकत्वमेवोचित तात्त घटत्वजातेकेन दशस्तु घटेषु एको घट इति प्रतीत्याप नेऋचैएकजातीपइंदृश

इंड त्यवहारादं न तत्वेदयं स्व प्रकृति प्रत्ययविभागवतः प्रकृत्यादिकमपि नित्यमेव प्रह्लाव डमेव तन त्र न्यथा वर्णानामपि तस्यादि

तेइति शास्त्रवलात्रत्र कारादिषु चरेफ ल कायकारे कारो कारादिभागानामनुभवसिद्धत्वाद्दं भागवत्वे भागानामपि तुल्यन्यायेदव

ल·भे·धा·
९८

यवकस्यनार्थ्यांपरमाणुतुल्यानामवशेषक्षणादिभिर्निपेवघटादीनामवयवसमुदायरूपत्वेदृश्यत्वस्यास्यैवात्रापि॰ एवंचपदपदार्थयोपदेशरहितंनिरीहस्ये
वज्ञानस्यातत्तावयवत्वेतिनिततामंगास्त्रवाक्येमपिपदविभागरहितमखंडमेव॰ वाक्यार्थस्योदितपदान्यश्चोव्यायतइतिभाष्यात्तत्रकचिह्नपमपि
वदिभज्यान्वाख्यानेनहि चित्रस्यैवेतिन्मसानुरोधाहृवस्यानियवरोधिनावपवाक्यस्यावभासकतत्तदुच्चारणविशेषव्यंग्यत्वंतत्रदृष्टसम
नाकारकमिकध्वनिविशेषोपरागोपाधिरितिवाच्यंपदद्वयाविभासस्य वाक्येपदावभासस्यायुक्तमेवोपपन्नेः शास्त्रेतुरेखागवयन्या
येनेत्याहुः तत्रानेकवर्णध्वनिकल्पनेमानाभावात् अवर्णानामेवाभ्यवर्णककारादीनांचानेकत्वमित्यर्थज्ञातीयस्यान्याय्यत्वात्तस्मादुक्तरीत्या
काशवहिन्नेकः स्फोटएवश्रोत्रग्राह्यः अतएववेकोगकाहृप्रत्ययःकत्वादिकंचाभिव्यंजकवायुनिष्ठंतत्रतस्यानाभिधानत्वगपकत्वादि
प्र॰ वैजात्यान्नैःस्वरूपितस्याभानंनतुस्वनाक्रोतैतत्क्षध्वनितस्येसाकुकाउत्पन्नइत्यादिप्रत्ययस्यप्रागवदेव ज्ञाननिष्ठेतस्याप्यारोपणात् नतु
वायुनिष्ठत्वादेःश्रोत्रेणाग्रहेपिनयस्यधर्मोयत्त्वंतेनतत्रयोग्यतेतिन्यायेनवायुनामपि श्रोत्रेणाग्रहणाय। नतुरिति वाच्यं यद्वन्नित पाधर्म
ल॰५ ग्रहणांनस्यैवधर्मिग्राहकेनग्रहणाम्यन्वहतुरादौ सत्वात्तत्स्फोटरूपहतिनयावत्तत्वश्रोत्रेणाग्रहणांनवायुरूपतित्तयारसनादौरसादिमा
त्रग्राहकतायाइष्टत्वाद्व्यंजकगतवैजात्यमाश्रायैवककारहकारयोर्भेदव्यवहारः अदेतस्मिद्दांतेविषयसंबंधजन्यप्रत्रिवे चित्रे
गांयोत्तरूपसुखेभेदव्यवहारवत्। विशेषांशमाश्रायाभेदेपि तन्मतीतिनीयाधा उपाध्यनालिंगितत्तत्प्रतीत्यभावात् देशका
लभेदस्यत्वयोर्व्याधिकरवस्त्रएववप्रदादिरूपेणापिवंगइतिबोध्यं अत्रापिकाल्पनिकः प्रकृतिप्रत्ययविभागः पुदुवाक्येचप
दविभागः भेदेनकल्पितात्रापिपदवदेवनित्यःनतुक्रमाघंतावित्तत्रभाष्ये नित्येषुशब्देषुकूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमि राम॰
९८

त्यवर्णविभेदेनप्रकृतिप्रत्ययागमादेशः यद्वा अखंडाम्भेवपदाविवाक्यानिचारेखागवयन्यायेननदनार्थ्यानार्थकाल्पितेपदादौप्रकृत्यादिविभाग
कल्पनापरेविभागकल्पनार्थं इदमप्याघंताविदत्रभाष्येस्फोटएवकत्वादिनाव्यज्यतइतिश्रोडितिसूत्रेभाष्येध्वनितंतत्रहिनएगिंहयवर
णांसंतरत्वोद्दर्गाकदेशानांवृत्तौग्रहणेनाग्रहणमितिपसेलत्वादयत्रहयोरेलइतिलत्वमापतितमाशंक्याथवोभयतःस्फोटमा
त्रंनिर्दिश्यतेरश्रुतेर्लश्रुतिर्भवतीतिउक्तंतत्रस्यायंभावः वर्णानांत्वादिमान्नकाश्चित्किंतुअनुगततत्तद्रूपेणस्फोटस्यैवाभास
मात्रंएवंचकल्यत इत्याशयम्यामप्रकृतिःस्यात् अतोरेफावभासिस्फोटस्यसंगेलकारावभासःस्फोटइत्यर्थः एवंचसवर्णत्रमितिदह
फा पा [redacted] वयिरेफावभासत्वात् आकारादौतुनैवं तु हस्वावभासइतिनतत्र हल्ताकारावभासमपुरुक्तं कार्यपितुकेषयेनातभूर् गानंतभू
तमाधारणीजातिनिर्दिश्यतइतिव्याख्यातंतत्तत्ताश्चजातिसत्वेमानाभावात् नर [redacted] सिंहवद्वृत्तांतिरमितित्वोक्तिविरोधात् साहश्या
न्य नुमत्यभिज्ञेत्यादिप्रो संगतेश्चश्रुतिपदस्वारस्याच्चरजातेर्जातिरित्यनुक्तेश्चतादृशजातिसत्वेवर्णौ [redacted] कदेशानामपितं
ज्ञातिमत्वेनचग्रहणोनग्रहणापत्तेस्त्वेवृत्तिश्राग्रहणाय समुल्लोऽप्यवानुपपत्तेनेइतिपक्षेनत्समानपरमोभ्यासेगतेश्च अतए धा ५
वाघमेरखाप्यामितिसूत्रेकैयटःपृथाचनरसिंहावयवानोनरत्वसिंहत्वजातियोगाभावात्तुहरूपमुपगारान्नाप्यामेकाकृतियोगाभावः
एवंवर्णावणीकदेशयोरपीतिस्फोटपरस्तत्रहरणीपद्वादिरूपेणानोत्वाघभिव्याज्ञानविषयोमध्यमावस्थोधइत्यलं। किंचैवंद्रुत
मध्यविलंबितासुप्रयत्नभेदेनचिराचिरकालोच्चारणजन्यत्वान्भिन्नकालत्वभेदयोरापत्तौहस्वाकारस्यापिभेदेभिन्नकालत्वेवा
न्यतहत्तीतपरकरणेन्यतमहणावतोभिलरसोनापत्तेःस्फोटगीकारेतुनदोषः तरभिव्य नेतरंजापमानेनविरकालेन न्य

ल॰ मं॰ ष॰
१८

वैकृतध्वनिगतस्य चिरकालमुपलंभाव पि स्फोटे कालभेदाभावात् तमेवायं द्रुतमुच्चारितवानत्तो विलंबितमितिप्रत्यभि
ज्ञासत्वात् ह्रस्वदीर्घप्लुतैनैवम भेदप्रत्यभिज्ञा। एतेन ह्रस्वदीर्घप्लुतैरभिव्यक्तस्फोटे तदुपरागवशाद्यथातावत्तावत्काल
त्वारोपत्र यथात्रापि स्फारिति यत्तत्ं ह्रस्वदीर्घादीनां परस्परमेकमत्य भिज्ञाभावेनतत्कालारोपेपि उच्चारपित्राल्पस्यारिहत
स्यास्य वैकृतगतस्य कालस्योपलं धिच्चिरा चिरत्वकरस्यारोपेमानाभावात्। आरोपेसति निमित्तानुसरणनतु निमित्तमसती
त्यारोपइति स्यायात् अतएव तिसृष्वपि वृत्तोपमकाइत्यादिरनुभवः जन्यतेनुवर्णानां तत्रगास्थापित्वाभ्युपगमात्स्थिरमुपलंधिः
स्यादिति बोध्यं तदुक्तं नयत्नेभाष्यकृता हस्तंतरेषु तोनायनिःशेषद्रुतिजनकयत्नभेदेन वर्णानांभिन्नकालत्वस्यैवो वि
त्यादिताशंकैवं तर्हि स्फोटः शब्दोध्वनिः शब्दगुणः कथंयथा भेर्याहंता भेरीमाहस्व कश्चिद्विंशति पदानिगच्छतिकश्चित्त्रिं
शंतत्कश्चित्वाशिंशत् स्फोटस्तावानेवध्वनिकृता वृद्धिर्ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलुलक्ष्यते अल्पोमहांश्च के
षांचित्तुभयंतत्स्वभावत इति स्फोटः शब्द इति श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यः स्फोटनामायदार्थः शब्दः ध्वनिस्तदभिव्यञ्जकं जायमानो
वैकृतध्वनिरूपः शब्दस्य वृद्धिराचितोपलब्धिकरत्वादुणाउपकारकः भेरीमाहस्येत स्पृतंशहमुपलभमानइति शेषः ध्वनि
रूपेणापि स्फोटएवगतेत्यतेइतिरुप्तानराहीति कोभयसाधारणमाहस्फोटस्तावानेवेति ध्वनिकृता वैकृतध्वनिकृताद्य
राम॰
१८

निमितनं

मुपलब्धिजनकः केषांचिन्महान् बहुकालमुपलब्धिजनकोलक्ष्यते। तत्रप्रमाणमाह भयंतत्स्वभावतः सिद्धमिति एवं तदुक्तं हरिणा स्फोटस्याभिन्नकाल
स्यध्वनिकालानुपातिनः। स्वभावतस्तुनित्यत्वात् ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु। प्राकृतस्यध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते। अभिन्नकालो लोपपादकं स्वभाव
तस्तुनित्यत्वादिति। प्राकृतध्वनिशब्देनस्फोटव्यंजकमेवोच्यते कोटस्ययद्ग्रहणेहेतुः प्राकृतोध्वनिरिष्यते। ग्रहणेभिव्यक्तौ स्थितिभेदे वैकृतस्तुप्रति

[redacted] तिः स्फोटश्च स्तइति शेषः शब्दानांसंवंधी ध्वनिर्वैकृतध्वनिस्तके षांचिदल्पोऽल्प कालः [redacted] तत्रपवि
रोधात्तं घयोनीतीतस्मानापनेश्च मेमतुबुद्धिसनो वात्वसन्नातद् भावबोधनायास्तिनात्रीप्रयोगः किंचशशश्रृंगं नास्तित्रंकुरोजा
पतेइत्यतोवोधानापत्तिः ममतुबुद्धिसन् कुरो वात्वरूपेणाजायत इत्यर्थः सासत्तापि शब्दवाच्येतितभावः किंचघटादीनामंतः करण
निष्ठतयातत्रविषय सत्तामात्रनाधिकरणपेनैवकारणत्वोचितेन वो पदार्थस्तत्र वि शपकीपत्तु वैशेषिकाद्यनुसारिणो विषय
तासंवंधेन ज्ञानप्रतितादात्म्येन विषयः कारणमितिवदंतितन्नतरीयतात्म्यस्य हेतुनियामकतयासामानाधिकरण्यानिवु
हकत्वात् अतएवापदेशेजनुनासिकइति सत्रेभाष्येउक्तं कोदेवदत्तमप्राश्रगदीकुंडलीव्यूढोरस्कोदत्तवाहरीहशोदेवदत्तइति तचेल
कयकोभेदाभावादीरशाइसस्याग्निः ममतुएतैः शब्दैः यरिशौ घविवुदोप्रतिभासते तादृशोवाक्याइत्यर्थः हेतुमतितिसत्रेपत्रि
किं प्रतीतिस्तत्रेमतुपसत्रेचभाष्यकैयटयोः स्पष्टमिदं गोतमोयमतउमत्रिकतत्वेकेथमित्याशंकासत्त्रितवा बुद्धि
भिद्वंत्तरमस्तिति तत्कार्यमुतसत्रेः भाकुनाशोत्तरंघामदपि बुद्धिविषयतयास्तिद्वमितिनत्त्वार्थः जन्मादिसत्रेवाचस्प
तिरपि आह चेतनोहिनामरूपे वुद्धौ वोलिखं घट इति नामाकं बुद्धौ वाहिनारूपेण च बवात्वघ इं निष्पावयतिनिर्वत
स्यापिघटस्पोतः संकल्पात्म नासिद्धस्य कर्मकारकत्वेघटं करोतीत्यादौ घटरूपबुद्धिसिद्धतरसमरितित्यथाहिचित्रस्य

पघंते स्थितिभेदे। चिराचिरोपलब्धिविशेषे प्राकृतस्योर्ध्वमभिव्यंजकैर्वृत्तिभेदे वैकृताः ध्वनयः समुपोहे तस्फोटात्मातेनभिद्यते इति प्राकृ
भिव्यंजकरूर्ध्वं वैकृताः ध्वनयो जायंते इतिशेषः। तेवृत्तिभेदं द्रुतादिवृत्तिभेदं समुपोहंते तत्रकारणंभवति स्फोटस्तु तैर्नभिद्यत इति तदर्थः
कृतत्वं चेषामायस्यादिकृतत्वात् केयटस्य तवांजकंराग्धो वैकृतध्वनिपरः तस्याप्युपलब्धि जनकत्वेनवांजकत्वम् त्यादिति दिक् एवंच

न·मं·प्रा० १९ द्रव्यरूपोहस्याक्ष्यः परिणाम इंद्रियप्रणाल्या निर्गत्य विषयेण संयुज्य सरूपावस्थाक्ष्या रूपविषयवासनावशात्तत्तद्विषयाकारेण परि
णमते न तु तस्यासंयुक्तवाह्यविषयप्रतिबिंबः स्वमात्रैवाह्यविषयासंयोगे तत्पत्तिविज्ञासंभवात् तत्र यावन्तोर्थाः विप्रकृष्य परि स्मृ २
च्छिन्नस्य न बहिष्ठं करणावलंबसंभ्रममरायेषु सर्वैरेवानुभूयत इति भ्रमे ज्ञानाकारस्यैव विषये आरोप इति सिद्धान्तात्· से
निकृष्टज्ञानाकारं विहायासंनिकृष्टस्यरजताद्यारोपे मानाभावात् दाह्यमधुनानास्तीति स्वरूपतो वा धानुभव त ४
स्यानुपपन्नेश्च· चाकचिक्यादिविषयदोषवशाच्च चित्तस्य तत्तद्रूपापरिणामः एतेन ज्ञानेनाहृतणांसनिकर्षेता हृ
नुभवतरजतमकाकिंशुक्तिमतीतिरिति यात्तं· अन्यथोपपत्तेः तत्र रजतयोगिताप्रतियोगिताविशिष्टसंबंधस्य कल्प
प्यनुभवाभावाच्च संबंधस्य द्विष्ठत्वस्वरूपतया तत्र रजतयोगिकत्वादिरहितसंबंधभानस्य युक्तत्वात् तत्र रजतयोगिक
त्वादिवैशिष्ट्येन ज्ञातस्यैव महत्त्वाद्युपयोगित्वाच्च व्यक्तो ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरेव नाविद्यमानस्य प्रत्यासत्त्यायो
गात्·न च ज्ञानविषयत्वंप्रत्यासत्तिः ज्ञानविषयोभयपत्वरूपाविषयतेति मतेज्ञाननाशे तस्याव कृमशाकात्वात्तस्मात् तस्य
ताविवसंस्कारएव प्रत्यासत्तिरेवं च मंडूकएव पर्यवसानं तु रश्मिवंदनं सोपमित्याश्चि चसंस्कारश्च तुः ३ निकर्षो तुभयपुजन्यज्ञा
प १ नांतरमेवेति न स्मृतित्वानुभवत्वयोस्तत्रसंकरः चित्तस्य विषयविषयाकारपरिणामश्चेंद्रियेणासह एवं चेतएवरसनेंद्रिया राम० १९

तपित्तान्वयेन गुडः कटुरिति नयनगतपित्तान्वयेन च शंखः पीत इत्याद्युपपद्यते साक्षात्भ्रमप्रमोभयरूपया पुरुषे प्रतिबिंब
नेऽइतियुंमो विद्यमानवत्त्विग्राहकत्वं प्रतिबिंबोत्रबुद्धेः परिणामविशेष एव न त्वारसीसाविव प्रतिबिंबउभयोरपि नीरू बिंब
पत्वात् इत्यन्यत्र निरूपितं पुरुषोपिद्वत्तिसंबंधाज्जडत्न विषयाकारताभाकृत्तिश्चितस्यैव ह्यतस्वरूपप्रकाशभा
कृत्तिज्ञत्तिरूपफलं च वृत्तिद्वाराद्यु हद्देत्तेनेतस्यप्रतिबिंबनमेतदेव प्रकरणाजतसंबंधाश्च परसमवेतक्रियाफलाश्रयत्वा
द्विषयस्य कर्मत्वं अंतःकरणद्वारा पुरुषस्यह[illegible]त्वाश्रयत्वात्कर्तृत्वं जानाते श्च वृत्तिविशेष एव शक्तिः तत्र दंडीतिज्ञाने वृत्ति
स्य दंडाकारेणायः पुरुषस्य संबंधः सायकारताऽदंडत्वनिष्ठश्च सोवच्छेदकत्वाख्यप्रकारतासंयोग निष्ठः सासर्गिकविषय
छ ५ यता पुरुषनिष्ठो विशेष्यतातासां परस्परमवच्छेद्यावच्छेदकभावश्च परेषामिवास्माकमपि विषयताज्ञानयोत्त्वनुयोगिकवे
तनमेवं च विशेषनिष्ठसंबंधविशेषत्वमखंडं वक्तुंसंमेति पत्रांतरेव· न्यायनयेतु तत्र द्विषयविशिष्टज्ञाने विशेष्यतादि
प २ रूपं विषयता तत्तु त्रितयसाधारणमतिरिक्तं स्वीकार्यं तत्र इत्याख्याकारस्य ज्ञात्वघटाद्याकारादिभागेनैव ज्ञान विषयता
तादृशाकारकत्वमेव ज्ञाने इच्छादेश्च विषयितापि वृपुरुषोपि दृष्टसाक्षात्कारः पुरुषेप्रतिबिंबितइत्यहमिति ज्ञानोपपत्तेः आत्मा
नमात्मनाजानामीत्याद्युपपत्तिश्च अहमिति ज्ञानामीत्याद्युपपत्तिश्च बिंबयोर्वास्तवमेदाभावात्तयोरतिरिक्तो प्रकाशपत्वरूपत्वप्र बिंबप्रति २

काशात्वं पुरुषस्योपपन्नं एतत्सर्वसाक्षिभास्यमितितत्र घटप्रकाशत्वावच्छिन्नतद्विशेष्यकत्वरूपं प्रागप्रमपि ज्ञानस्य तेनोत्पन्नमेवैतत्स्वरका
लिकबाधेनतत् दृढमेवमत्वकल्पनेपयाचप्रदीपोघटादिप्रकाशयन्नात्मानमपिप्रकाशयतिएवंज्ञानमर्थप्रकाशयदात्मानमपि
प्रकाशयति एवंशब्दोपिज्ञानशब्दप्रदीपानांत्रयाणामपिप्रकाशत्वात् अतएवज्ञानेसतिजानामिनवेतिसंशयस्यनजानामि
मीतिविपर्ययस्यचाननुभवः अनुव्यवसायस्यज्ञानग्राहकत्वेनवस्थाघटंजानामीतिवज्ञानंजानामीत्यनुभवाभावाच्च अ
भेदेपिकर्मकर्तृभावस्यविषयविषयिभावस्यचस्वप्रकाशइत्यादिव्यवहारानुरोधेनस्वीकारेबाधकाभावादित्यस
त्रविस्तरः एवंव्याख्याकारद्वन्निमित्तिविंवरूपव्याख्याज्ञानोनुरंशब्दाकारवृत्तिप्रतिविंवरूपशब्दज्ञानोमरंजापमानवो
द्वव्यापकशब्दार्थरूपनत्तद्दर्थाकारवृत्तिप्रतिविंवनमेवानुमितिः शाब्दबोधश्चशशशृंगालीकादिशब्दानोपातिप
दिकत्वसिद्धिरपि [redacted] बोधार्थवत्वेनैवोपपद्यते यः संनिकृष्टेति सूत्रेस्यानिवृत्तत्वेसंभाष्यस्यष्टमेतत् इद
शानामप्येतेः करणोवासनासत्वेशब्दाद्बोधएवमानं प्रवर्त्तकंवोधेर्थासनाज नेनाच्चे अनादित्वोद्भवव्यवहारस्यन
दोषः तदुक्तंहरिणा योवार्थोबुद्धिविषयोबाह्यवस्तुनिबंधनः सवाक्यर्थमितिज्ञातः शब्दार्थः सम्प्रतिपद्यतेइतिअवहीर
पोपिवद्दीप्यतयाध्यस्तइतिपुंजरोजः अध्यासेबीजंचांतःकरणास्मरणादिदोषएव अतएववाक्यार्थानुपपन्नमुपपन्नेपत्र्य

स्यंतरार्थस्यवाक्यार्थेनसंवादः सशब्दः प्रमाणोविसंवादेत्वप्रमाणमितिव्यवस्था एवमेवायंशब्दः प्रमाणंनवेत्यादौ इदंज्ञा
नंप्रमाणंनवेत्यादेर्वोपपत्तिः नन्वादिस्यंदेभ्योपिवोद्धाकारविषयकएवबोधः सवौद्ध आकारः सामान्यरूपएवविषयवृत्तिस्था
नगतविशेषस्याग्रहात् तेषांशक्तिग्रहेपिवक्तृमुखात् श्रीपुरुणसमध्यास्मिंवणानंतरंतादृशगुणसमध्यादिविशिष्टसामा
न्यतोवुध्यागृहीत [illegible] आकारेएवसंकेतग्रहोत्तिस्थितेतिसूत्रभाष्येकंसंघातयतीत्येतस्मुत्पादनावसरेनेवामुत्सर्गमभ्यस्यविनाशाद्
द्वीयोवस्तारणाः सतोवुद्धिविषयान्प्रकाशयंतीत्युक्तेः तदुक्तंहरिणा शब्दोयहिनरूपःश्चवदेविषयतांगतान्मूलसंमिवर्क
सारीनसाधनत्वेनमन्यते वुद्धिप्रवृत्तंतद्रूपंवसमारोप्याभिधातृभिः अर्थेषुशक्तिभेदानांक्रियतेपरिकल्पनेति मतस्त
 मितिमननक्रियाविशेषणं इंद्रियजज्ञानाभावादिवृत्ति अर्थेषुवाह्येषुवोद्धमेवकस्यशक्तिनास्तिवात्स्यधर्मस्यशब्दप्रज्ञान
विषययोरभेदाध्यासात् अतएवदेशांतरस्थंदेवदत्तंकाश्यांप्रत्यावर्तमानंतत्रपश्यतोपिदेवदत्तोत्रनास्तीत्यतोधीः सामाने
नवोद्धाकारेणास्यविजातीयतयासंमुग्धत्वेनाग्रहात् अयंसदेवदत्त इत्युपदेशोत्तरंसामान्यरूपोपिवौद्धआकारोविशेषरूप
ताविवर्त्ततेएतेनातीतनष्टादिसाविच्छेत्रादिवत्संमानमप्रसिद्धासंनिकृष्टवस्तुगोचराः संस्कारोअनादयोधारात्वेया विशि
ष्टबोधान्ययानुपपत्याकल्पंतेतेनः स्मरतद्घटेषुशक्तिग्रहोबोधश्चेतिनेपापिकनयोक्तमयातत् विशिष्टबोधस्यहेत्वसिद्धेः

ल·मे·षा· २१ विशिष्यगृहीतसंगतिकानामिवतद्दर्शनेपदस्मरणापन्नेश्वपदप्रकारकबोधस्यैवानुभवा अत्रतएवाज्ञातार्थकेषिद [redacted] मे
कंपदमितिज्ञातेषुनलवैत्रगवयादिपदेषु अज्ञेषुकस्यतदर्थइतिप्रश्नउपमानतत्स्लं स्ततकथनादिना [redacted] श्रुति ह्लै
वचनंचदृश्यते· अतएवसादृश्यप्रायेणशक्तिबोधकतयोपमानस्यप्रसिद्धपदसमानाधिकरण्यात्तद्बोधकेतुपा
कोशस्यप्रामाण्यंवृत्तावदंति।नलत्वादिनावोधस्ततेनलपेशाशक्तिग्रहासंभवाद्संभवी·एतेनप्रमेयत्वादिरूपेण
सर्वोनुभवसत्वात्तत्रप्रमेयत्वांशस्यानु दुसंस्कारत्वेनमोषेप्रथमतलत्तज्ञात्यादिविषयंनिर्विकल्पकेस्मरणातत्तो दु
ज्ञानलक्षणयाविशिष्यतत्तस्यार्थोपस्थितौतत्रशक्तिग्रहोवोधश्च।ज्ञानलक्षणाचमनःसंयुक्तासमवेतिसंस्का
बढ रविषयत्वंफलकोह्योद्बोधकवशात्स्मृतेः क्वाचित्कत्वकारोचिनियमेननमावृत्तायजितित्ययासा। अनुभवविरुद्ध ल्हत्व ५
तादृशस्मरणादकल्पनेमोनाभावाच्च·सर्वत्रस्मरणोनुभवसमानाकारत्वस्यैवदर्शनात्किंचतद्दशमोषेपिकदाचिद्वि
शिष्यज्ञातानुभवानामेवतथाज्ञानमवृत्तिनतुकदाचिद्पितथाननुभूतानांतथाज्ञानंज्ञानलक्षणासहकारेणापितत्रनुभवविरो
धात्· अन्यथाश्रुतत्वोपितथास्मरणेज्ञानलक्षणयातथानुभवेचेद्ध्तुहेतुत्वस्यनापत्तिरित्यलंपत्रतुनगुणास्मधाादिश्रव पाम० २१
णंतत्रपदमात्रविषयकमेवज्ञानंअतएवयदनुश्रुतमर्थंनजानामीति [redacted] व्यवहारस्तत्रगुणादिश्रवणात [redacted]

रंतुश्रुतोस्तिसनदृष्टइतिव्यवहारः अस्यकश्चिदर्थोमविष्यतीतियदत्वहेतुकमनुमानमेवचौ ह्यर्थस्यबोधेनशब्देनाविभा
गात्तुनत्तमेदाध्यवसायेनशब्दार्थाकारवत्तौजायमानायांचाकारस्यापिप्रमेयतामितिशब्दस्यापिविषयतात्र तए
वशब्देग्राह्यत्वलग्राहकत्वनपशक्तिद्वयवीकारः तत्रतात्पर्यवशाद्द्रुधाशब्दप्रकारकोवोधः अर्थवाधेनुगौरित्यपमाहि
तादृशानुवादस्यशब्दविशेष्यकेरनुकरणोक्तशब्दमात्रविषयकः एवमर्थनापिस्वाकारसमर्पणेततएवशब्दाकारस्यापिस
मर्पणामितिमर्दज्ञानंशब्दानुविद्धं तदुक्तंनेसोस्तिप्रत्ययोलोकेयःशब्दानुगमादृते अनुविद्धमिवज्ञानंसर्वंशब्देनभा
सतेइतिउन्नताद्धेनानुव्यवसायः प्रमोणादर्शितमतएवचवस्तुयाथातथ्यमानमप्यज्ञातबोधकंपदार्थांकिमिदमितिनजा
नामीतिव्यवहरंतितत्तुपदस्यचज्ञातमिदमितिव्यवहरंति एतेनमणिमंत्रादिन्यायेनतत्रसंदेवाव्यत्वग्रहोविशेषध स
दु ३ र्मप्रकारेणाज्ञाततयाव्यवहारेनुव्यवसायेचहेतुरितिनैयायिकनव्योक्तमपास्तं मणिमंत्रादिन्यायेनकारणत्वकल्पनायि
सयाः स्मदुक्तस्यैवौचित्यात्तत हिमनिमग्ननस्यमानेवाधकाभावात्तरथप्रतिबंधककल्पनेगौरवमनुभवविरोधश्च·
किंचपिकपदशक्तिग्रहवतोपिकोकिलइत्यनुव्यवसायापत्तिस्तथापिकत्वकोकिलत्वयोरभेदात्प्रमततन्त्रत्रसद्भाना
त्। दोषांतरएवकरणादस्तत्रसत्विद्दिः कीदृशिरिद्धिमादिभिनीमसंसर्गविषयकत्वसविकल्पकलक्षणमुक्तं।पातंजलानां

स्य

उ

न.मे.षा. मपी मेवमविकल्पकलक्षणांसंमतं एतेन ज्ञानं शाब्दं ननु विद्धमेव अर्थज्ञानस्य वाचकशब्दाभावादर्थवाचकेनेति कारणा
२२ घ१ युक्तेनपदेइतिज्ञानामर्गीतितद्व्यवहारइत्यपास्तं इंद्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकम
त्यक्षमितिसूत्रस्वलक्षणेऽव्यपदेश्यत्वं विशेषणं तावदत्र गोतमेन शाब्दज्ञाने शब्दभानस्यागीकारात् अव्यपदेश्य
मानत्वं व्यपदेशाविषयकत्वं व्यपदेशः शब्दार्थवाचकः शब्द इतितन्माध्येस्फुटं एवंचोमन्नेतदर्भानाग्रहो मुधेतिपात
जलानामाशयः शब्दविषयकत्वेन प्रत्यक्षस्य शाब्दत्वापत्तेरितिवृद्धानां वात्स्यायनेन शब्दजबोधस्य शब्दविषयकत्वमु
क्तंप्रायमेवशब्दविषयकत्वमेवशाब्दत्वं नतु शब्दजन्यत्वमितितत्रैव वाचस्पतिमिश्रैरुक्तं स्वरूपमितिसत्रभाष्यस्य ९६
ततत्रहितु वा एतद्वक्तव्यं किंकारणं शब्दपर्वकोऽयमर्थसंप्रत्ययः प्रत्यक्षशब्दपदवेः यो विषयः सोनाम्नाद्रुयते नाम च यत्रा
बृ तेनव्योपलंभमवतितद्राघ्यछतिकिंभवोनाहेतिशब्दपर्वकश्चार्थसंप्रत्ययः इहस्याच्छ्रोशब्दसंभवार्थेऽसंभवादर्थस
निवृत्तिरितिचेत् शब्दपर्वकोहीत्यस्य श्रोतुः शब्दज्ञानपर्वकोर्थप्रत्यय इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः अत्रचपमुक्तो व्यतिरेकमाह
नचेतिप्रकारांतरमाह शब्दपूर्वकश्चेति शब्दविशेषणक इत्यर्थः तेनाऽर्थेऽसंभवे कारणत्वेन विशेषणत्वेन चोपस्थित
मं१ शब्दकार्यमितिभावः चकारेणास्य युक्तेतरत्वमेवोक्तं मंत्रे यजुषीतिवपदुच्यते तत्र मंत्रशब्दोऽर्कोपासंभवेन मंत्रा रा.म.० २२

षि

रिमहत्वरितेर्थमविष्यतीतिभाष्यप्रतीकेकेयेनस्थच्छमेवोक्तं साहचर्यचशब्दानुविद्धस्यैवार्थस्यावगमादिति किंचप्रत्यक्षस्य
चपि विषयताभानं नियमनिर्वाहाय परभानमावश्यकं यत्रज्ञानं यत्संबंधविषयं तज्जन्यबोधीयविषयतासमानविषय
ताकमिति नियमात् संनिकर्षादिभिन्नत्वं वस्त्वाघटो रूपवानिति ज्ञानवत् घटरूपमिति रूपविशेष्यकज्ञानस्यापि
तेनसंनिकर्षेणाज्ञाननात् घटरूपोभयविषयकज्ञानस्य तत्प्रकारस्य वापर्वसत्वेन यदापतज्ज्ञाने पर्वतिदातत्स्यवि
शेषणतेतस्यापुनः विशेषणज्ञानस्यैव विशेष्यज्ञानस्यापि विशिष्टबुद्धिकारणत्वात् अन्यथा किंचित्रूपवदित्येवस्या
त्नतुघट इत्यादि किंच यथा विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति बुद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वेपिना
षवाद्विशिष्टज्ञाने प्रति विशेषणज्ञानकारणमिति कल्प्यतेऽत्र तएव निर्विकल्पकसिद्धिः तथा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति
विषयताविगाहिबुद्धौ विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यज्ञानस्य कारणतायाः सर्वथावश्यकत्वेन विशिष्टबुद्धि
घ३ मेवविशेष्यज्ञानस्य लाघवात्कार्यतावच्छेदकमुचितं घट इत्यादि विशिष्टबुद्धावपि विशेषणज्ञानवत्त्व निर्विकल्पके विशे
१ ष्यज्ञानमपि संभवत एव घटत्वे इति निर्विकल्पकाकारमाहुः यत्तु निर्विकल्पके नेच्छति विशेषणज्ञानादिकारणत्वेम
त्वेनेछति संनिकर्षणावविशिष्टज्ञानमिच्छति तेषां त्वनुपपत्तिरेव घटादिपदजन्यबोधे विषयताभाने तु घटादिपदानां

न॰मं॰षा॰ रत्वविशिष्टेशक्तिरितिशक्तिर्यहाँनियामकः घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नेशक्तिरितितदर्थः अतएवविषय

२३ स्य२ ताविषयकोनुव्यवसायःसंरूपतोविषयेविद्यमानयदर्थस्यानुव्यवसायेभानंतुअन्यप्रकारेणविषयकत्वानानुव्यवसायेमाधु

र्यादीनामपिविषयतापत्तिः कुञ्ज्वरेवंजःरवंजकुञ्जइत्यादौविषयताभानंविनाबोधविशेषस्यापत्याऽरपितमशाम्यत्वाद्धवम्

वंधस्यत्वरूपसंबंधेनैवभानंवेतविषयतानोस्वरूपतएवभानंनकयापिविषयतयेतिनानवस्था। नन्वविषयतानांकार्यका

रणभावनाद्वेवबोधःतद्बोधकारणतानियामकत्वेनशक्तिकल्पनावश्यकत्वात्तत्समर्थसत्रेभाष्येवजहत्स्वार्थावृत्ति

मुत्सारनावसरोराजपुरुषइत्यादौवाक्ये [redacted] राजपदार्थेविद्यमानविशेष्यत्वरूपस्वार्थस्यत्यागाद

नुक्तेः एवंचअस्यानुभवसिद्धविषयताभानंतच्छक्तत्वंचेत्रतएवयन्नोक्तिजातीयत्वपदार्थइतिमतेन्यायवार्त्तिकेऽ

विशेषणत्वे ४ तोक्तंतुशब्देविशेषणत्वपक्षेकिंविशेष्यप्रधानोयसंज्ञिभावस्यानियमेनपदार्थत्वमितिमताप्रतीयधर्मविशिष्टेधर्म [redacted] मी॰मांसा ४

ध्यइतिमताच्चेपिन्यायवार्त्तिकेहेतोरंश्चनित्यःशब्दःकृतकत्वादित्यनुमानेशब्दस्यसिद्धत्वेनसाध्यत्वनभवतीतिप्र

ज्ञापनीयत्वादिनापिशब्देऽनित्यत्वेसाध्येकृतकत्वेनहेतुनासाध्यस्ययोगाभावात्। अनेनपदेपदार्थसंबंधानामसंबंधत्वर

र्शयतिनवोनित्यत्वमपिधर्मिसिद्धंतस्मादन्यधर्मत्वेनसम्भाव्यानित्यत्वस्यधर्मितावच्छेदेनयोविशेष्यविशेषणभावः ॥म॰ २३

सै५

नांगोशादृश्यार्थकाकषं। तेनशद्वेनतेषांतादात्म्याभावादि २ अत

समाध्यःसर्वोभयाश्रयःधर्मीविशेष्योधर्मोविशेषणमितिअनेनज्ञानेविषयताभानंस्वरूपमेवोक्तमित्यनात्रविस्तरेणानिरूपि

अ२ तंसर्वत्रशब्दभानमित्ययमर्थोऽयोगोरित्यत्रकःशब्दइत्यनेनापिसूचितइत्यग्रेनिरूपयिष्यते। शब्दार्थयोरविभागादेवयस्यशा

त४ यामर्थयोगोरित्यत्रकःशब्दइतिप्रश्नः किंचतत्रप्रघटकेआत्मादीनांशब्दत्वाभावात्किंतुगन्धादिविनाशहेतुत्वाभावात्नातिव्यवधानमपिगुणादौइति न

वाच्यंनिरंतरत्वरूपायुतसिद्धत्ववद्रव्यवयवविशेषानुगतसामान्यविशेषरूपगुणसमूहस्यैवद्रव्यत्वान्नस्त्रियामितिसत्वेद

व्यवभवतःकःसंप्रत्ययोगुणसमुदायोद्रव्यमितिभाष्यात्तंकेयपत्ववयवोगुणाःसमुदायप्रतीतिसंख्यायाअवयवद

तिसत्रभाष्याच्चअयुतसिद्धावयवविशेषानुगतःसमूहोद्रव्यमितिपतंजलिरितिपातंजलभाष्याच्चगुणापरनावय

वाधर्माश्चअतएवबौद्धैरुक्तंहिगुणसमुदायरूपतंकोरूपाद्यवयवत्वादिनाव्यवहारः समस्वयुक्तेभावमतेपास [redacted]

मुदायसमुदायिनोःपरस्परभेदाभेदाभ्युपगमः अतएव [redacted] मतघटोरूपादिसमुदायइत्यभ्युपगच्छते [redacted] गुणागुणाभ्यांनामावि अ

४३ तएवघटः अयुक्तःघटोरूपादिगन्धःस्पर्शइत्यादिव्यपदेशः अतएवगुणानामवयवत्वमितिपरेषुरंपि अयुतसिद्धावयवविशेषानुगतद

त्युक्तेर्वनोक्तौनानानिधिकद्रव्यत्वेनिरन्तरावयवत्वरूपायुतसिद्धत्वाभावात् विजातीयावयवविभागएवतत्रनाशकः अयोव

यवावच्छेदेनवस्तुःसंयोगस्तत्रान्यतरकर्मजनकत्वात्तदतिरिक्तावयवानुपलम्भात् आवसमुदायस्यरूपंद्रव्यं। किंचतस्यातिरिक्तं

त॰मै॰धा॰ २४ त्वेनसगुणत्वादेर्द्रव्ये गुणाद्युपलंभापत्तिः अवयविनो रूपरहितत्वे प्रसक्तत्वापत्तिः नव्यत्वे तावयवपरमाणुनाम तीन्द्रियत्वेन तदा अतीन्
गुणामतत्त्वापत्तिरिति वाधीर यागानां प्रत्येकं कार्यो नाम यथा पिविलसमासमुदायभावेकार्यकारित्वं वदुपपन्नं एवंच गोशरी
रत्तसमहाभेदे तत्तस्मस्त्वभेदो हेपिसि द्व्यवेतिभावेन गुणा दीनां गोशब्दत्वांशको लिंगस व्याघन्नच पिंड व्यसर्वनामपरा
शयो यं द्रव्यमिति तुल्य शास्त्रव्यवहारोयं योगीति वो धांगुणो नाम मम इत्यु नराशय स्त गोशब्देनानुसर त भेदा वपवानु
गतसमरूहेनैवृतासां नतु गरुच पर्वे रयी ति तत्रभेदः प्रतिभासमात्रकल्पितत्वेनाध्यस्तो राह्वोः शिर इति वत् अ
हा॰६ भेदस्त्वावं रिक इति वाचस्पति मिश्राः अन्ये तु भाव पि व्यावहारिको स्वर्णकुंडलयुगास्य कुंडलमिति व्यवहारा
तायन तद्व्यवहारान्यथानुपपत्ते वत योः कुविरविरोधस्या प्यंगीकारात् अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तु सा धिकापि न क्षि
यव वैमत्यं मेवृसवेवल्ला धिके तिश्री हर्षोक्तेः किंच स्वर्णस्य पेणा भेदस्य कुंडलत्वरूपेणा भेदस्या पि तिथि स विरोधः स
माना धिकरण्यं चैकार्थ वोधकत्वमेव प्रकार विशेषानये नभेदस्त तेनाविरुद्धः प्रतिभासके ल्पितत्वे पिव्यावहारे
व्रत्ज्ञानतः प्राकुसुत्तिरजतवत्तेनव्यवहारानपगमेन व्यर्थ यतिप्रमत्वानुरा होः शिर इत्यत्रानेको वस्थ युक्तो राहो रेकावस्था
९९१ युक्तः शिरसो वयवत्वेन तत्रापि व्यावहारिक भेदस्वत्त तत्त्र विकल्पात्मा क मेव ज्ञाने शब्दज्ञानानुपाती वस्तु शून्यो विकल्प राम॰ २४

इति तत्वस्तारां अतएव पुरुषस्य चैतन्यमिति तदुदाहरणं यांतं जल्पभाष्येरत्नेन हितस्माद्रस्यकश्चिद्विशेषः व्यपदेशिव
द्विसस्यापमर्थः मुख्य व्यवहारविषये यथा शाली यं कार्यं न तद्दूरमुख्य संवेधाद्यभावे पिकार्यमिति स्वर्णा कुंडलस्य त्रैदेशका
लैको पि न्यूनाधिकमत्सरदर्शनेन व्यावहारिकभेदो व्यवशर्ण त्वी कार्यः न हि प्रमा तिभासिकेन तदुपपत्तिः श्रुक्तौ माति भासि
करजते सर्वथा मत्साभा वात् इत्यपिक श्चित्तराहोः शिर इत्या दाव वस्थाकल्पितो वयवावयविभाव इति न पुक्तं वोध्य
णामनेकावस्था विशिष्टस्य तत्वे नाराहुपदाद्वोधात् अतएवैया येत्याहा विकारस्य मय मावयवं त्वंक थमित्याशं
क्य लोकविज्ञानात्सिद्धमिति सुक्तं भाष्ये लोकवदेव शास्त्रे ऽविचारितरमणीयो व्यवहार इति तदाशय इत्याहुः केचि नु॰६
भिन्न॰५ दभिन्ना स्यात्तदभिन्नत्वमिता [illegible] शयेनशक्ता अयं चन्यायो मृत्तलकारणो पादानककार्यो पादानके का र्यैलि कार मू॰५
न४ णोपादानकत्व स्या पिव्यवहारेणा सिद्धः य थांमात्रा प्रयादानेके पि प्रस्तसाधु पादानकत्वे गुणो नाम मम इत्युत्तराश
यस्तु यत्र त्वा भिन्न वृत्त हारकः स्वस्वरूपानुगमस्त द्विषय एवोक्तन्यायः स्वर्णं तेरक पोल नेकों पदेतः करणा वयवय
विणामः सुरवनरजितिरिक्ता वि व पतिणामे एव दुःख मितसंगीकारात् पेनोद्धारितेन नमाला खड्ग के कुदवि षाणि नां संप्र
त्ययो भवति स शब्द इति भाष्य शयस्तु पथा चित्तजडयो स्ताद्दात्म्यावभासे पि चित एव भासकत्वं जडस्या वभासत्वमे

व

त.मे.षा.
२५

वत्त्वभावात्तथास्वभावादिशब्दस्यभासकत्वमर्थस्यावभास्यत्वेतिवृद्धेतिनस्यादुब्ध्यवच्छिन्नाकाशधर्मोपमांतरःस्फोटोर्यस्त्रवो
हृएवज्ञानविषयःशाक्रियहविषयस्त्वज्ञानंचवर्णान्तिरूपंवुद्धिधर्मएवेतिएकदेशेस्यत्वात्तत्तेषामितितेनराध्यासःशब्दार्थप्रत्ययानां न३
मितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानमितियोगसूत्रोक्तउपपत्तेःसवानामिवामनावशादनादिरेवएवं
शब्दावुद्धिधर्मयोरितिनकुत्रकोवसरःअतएवैनिकारोग्रेपश्चोद्धनमहहमोस्तद्धिनिधनंरामेतिख्यातंनाममानभाःपिनाकि
नःगार्वभंगोभार्गवस्यशौर्यभंगस्ववालिनःहिरण्यपर्वकशिपुप्रवसतइत्यादिसंगच्छतेअस्मेहिरण्यकशिपुनामानमितिप्र
तीतेरनुभवसिद्धत्वात्तत्रतएवकाधिनयरत्वेदोषोपिकविन्नरोधःउद्देतिसविनानामत्रसाम्रएवास्तमेतिवेमपत्रोपाविप
त्तौवमहतामेकल्पतेसत्वतामपरेविनानतारशोबोधःपरप्रकाशकोबोधात्इतिप्रकाशकतःतेनहरेहिरण्मयपरतःशब्द
[redacted] तत्वेनुनादैरेकंप्रकाशितेनशब्दरयशेशहेतुस्यवाकोनयेकत्रांशत्रयंभागेस्थातेषामांतरोधःप्रकाशतइति
एकस्येवात्मनोभेदोशब्दार्थावपृथक्स्थितौविनिवसत्तत्तयाविमितावपिवहिर्भेदेनभासेतेनस्सेवशक्तिभेदात्त्वक्रमे
नाश्चिक्रमभासोपितद्धेतिवशादेवेत्यपितत्रैवस्पष्टंकिंचवोद्धव्याथीमेगीकारेसर्वेषांतुसनामानिकमीतिचुयषवकएव
यकृवेरप्राहेभस्यवादोयथकृसम्वाश्चानिमेमेइतिस्मृतेःसमभूरितिव्याहरन्भूमिमसृजतेतिश्रुतेश्चसर्वःप्राकृतस्थाह्रादि

राम०
२५

भस्तद्यर्थज्ञानयर्वकंसंचितिरितित्वाभेनंतदावात्वधुवोऽभावावात्तत्सशब्दस्यशक्तिग्रहपर्वकैकस्यार्थस्यवोधःस्यात्तन्नतज्जातेर्निर्वि
त्वान्नत्रशक्तिग्रहइतिवाच्यंअद्धेतितोजातेरप्यनित्यत्वेनतस्याअपिकेनचिद्धेतिकत्वाहेनैवज्ञानपर्वकत्वस्यात्रिमोत्तोतत्राप्य
स्याएवतद्रवस्यापाःसत्वात्तनिराश्रयजातिसत्वेमानाभावाच्चतत्रघनत्वमवच्छिन्नब्रह्मसत्तायाजातित्वेप्यवच्छेदकाभावात्तस्या
स्तदाजातित्वाभावात्।तस्मात्सर्वज्ञत्वान्यगवद्गुग्रहाद्भवेदन्ताभवत्तदेवसत्वबुद्धिवर्तितयदार्थस्यस्यरत्नस्तसेताभानंतत्रसं
वंधग्रहोबोधश्चहिरण्यगर्भस्येतिवोध्यंसचायंस्फोटश्रोत्रग्राह्यरूपएवं ॐकारएवसर्ववाकूसेषास्यशोध्यभिव्यंजयमा
नावह्नीनानात्त्वयाभवृत्तीतिश्रुतेःवह्नीवाक्यपदादिरूपानानारूपाधरयदादिरूपावअकारएवेतिश्रुतेसंतरेपाठस्त
त्राप्यवयवह्नाराप्रमाणोपत्नसंगात्वांहारशास्त्रेभागवतेमुगावस्यस्फोटस्तत्स्फुटमेवोक्तंतत्रहिसमाहितात्मनोब्रह्मन्
हृ ब्रह्मणःपरमेष्ठिनःहृदाकाशादभूद्वादोवृत्तिरोधाद्विभाव्यतेहृद्गताकाशादित्यर्थःयःकर्णपुटपिधानेनश्रोत्रवृत्ति
निरोधाद्रस्माभिरपिविभाव्यतेश्रूयते१ततोभूत्त्रिवृदोंकारोयोव्यक्तप्रभवःस्वराट्यत्तल्लिंगंभगवतोब्रह्मणःपरमात्म
नः२त्रिवृत्त्रिमात्रःअव्यक्तईश्वरःप्रभवोयस्यसःअतएवाहभगवतोलिंगंगमकः३कोसौपरमात्मातत्राहश्रृणो
मे तियइमंस्फोटंसुप्तेश्रोत्रंचशून्येदृक्ःयेनवाक्व्यज्यतेयस्यव्यक्तिराकाशआत्मनः३सुप्तेश्रोत्रेकर्णपिधानादिना४

ल·मे·षा·
२६

दृ त्रिके· इमंभगवन्तं पंसृ्तोटस्य तत्पेणापरि णात मप्रियुः प्य रोपाति स परमात्मा· जीवस्यानुकरणाधीनत्वानत्वात करणस्य चातु
त्रिकत्वान्नतदाश्रोत्त त्वंईश्वरत्स्यपनः प्रन्येषी। द्रिपवर्गे के ज्ञानेप स्यला स्शाइ तिश्रोनैव· जीवस्पनदुपलब्धिस्त ईश्वरद्दारिके पू
व·यथाग्नि दाकाले लीनेंद्रियम पिजी वं परमात्मै वश हे श्रे त्वामवोधय जिज्ञदत्त· येन प्रसादेनवाक्· हर्हर्मीप्सि ज्ञनेपस्य वत्
ति र याकाशे आत्मनः सकाशाद्यान्तिः इत्यधात्वोब्रह्मणः सा त्वाद्दाच कः परमात्मेनः सम् वमेत्रोपनि षद्दे देवीज्ञंमनानने ४
स्वधाम्नः स्वकाररणास्य·विंचमनदंशाभ्र तममस्ल देवतावाचको यीत्याहसमस्तग चः सर्व मंत्राणा मुपनिषद्दह स्यांस स्यह
पं· पनो वेस्कारं· णां· तत्कार णात्वेपिन विकारित्वं यतः सनातनं स्वरैकरूपं· ४ तस्यत्वामंत्र्योपवणे अकारादा भ्रं गहृह
धा वर्यंते ये त्र्योभावागुणानामाथहेत्रयः ५ अकाराद्याः अकारोकारमकाराः तस्यैतस्य वावयविभावेषष्ठी· येकाराद्यस्त्र्य भ
ति से व्यापु ष्माभावाधायं नेतत्कारणात्वेत· गुणाः सत्वरजस्त मांसि· नामानि त्रय गयजुः सामलसणानि· अर्थाभि
न्न भुवः स्वर्लोकाः हेतवे यानायद्वैमसुखत्रयः अनेन तस्यैवसर्वप्रपंचकारणतोक्ता २ तनोतस्तेमात्रापमस्ज म्यगवान
षा नः अंतस्थो स्वरस्पर्शादीर्घेहत्वादिलत्स्तगामूः तनः अकारादिभ्यः अंतस्थाद्योल त्त गोयस्पते ६ तेनासोचतुरो वेदो
श्रुतुर्भिवंदे नेविभुः सव्याहृतिकान्तोंकारान्र्यानुहोत्रविवत्स्या· ७ अतज्ञदित्तनुयज्ञपतेचत्वारोहोत्रुपलक्षिता अ रामः
२६

शि

स्मे त्वित्तश्चतुर्होतार तु येपंहोत्राध्वर्यवारिकं कर्मचातुर्होत्रित्तद्दिव स्यंये तस्य र्थक सुक्त मितिरिंसकभाष्ये पिउक्ती त्यापस्तनाभावाशं
र कोत्र्भज्ञंव्या प्तिमत्वाहुशद्द्रूपे ति प्रती कमादीयोक्त मभिधानाभिधेयरूपावुद्धि त्रैंदृ्याकाश मति चितापुरवोधनेच्छयापुनश्रु
वा णोदीप्रमा णाकं दादिद्धव गीभावमापद्येद्याकाश स्यंशहंस स्वरूपं हृत्वाश्रोत्र द्वारेणातत्र। स्थितांश्रोतुर्बुद्धिमनुप्रविश्य सर्वा
न्न र्थमर्वाभिधानरूपां तर्वेद्धिंव्याप्नोतिपुरुषप्रयत्न नावक्ते तद्धाता· परंतृशं पति [redacted] न शद्दं सवत तदनुरक्तो पूप्रत्ययंजनये
तिद्द ति तत्र तस्य पर त्वा दिकेवक्तो द्घाते घा रोपयंतित ह तनाशास्चितत्मिनुपुरुषवुध्यवत्सेप्येवचा पे स्यप्रत्ययमा
त्रधा तिशद्दत्वे नेवतन्मस्तेवृधारिं तिमच शद्दोवक्त तय्को पितत्र द्दती सं कोरैः स्य तितिविंविततद्द्योनं तूयपदरूपतामिवा शि·
पन्न इतिमर्वपदरूपः सर्वाभ्यभिधानशक्तिः साशक्तिस्त्वपे भत्यस्तगास्या· नास्मत्तरज्ञोनगम्या· यत्रैवव्यवहारादिनात
त ज्ञानं तस्मै वास्मा कं वोधइतिमूपीदाएव मेकेकवर्णोपि सहकारिवर्णा रसंबंधात्त अनंतपदरूपइतिसोपितच्छक्ति
रिति प्रकारोकार विसर्जनी या णौर्वविकाइति लोक स्या वि चारित रमणीयेतत्समहे वाचकत्वय हत्वाह शस्येवचशा हे
णा न्वाख्यानं तहस्या वो ध्यं· तदुक्तंभाष्ये· ऽथवाप्रतीतपदार्थको लोकेध्वनिः शद्दइ तिलोके ऽर्थवोधकत्वेनगृहीतो
ध्वनिर्वर्णात्मकस्तत्महः शद्दइतितदर्थः अथगोरित्यत्रकः शद्दइतिमप्रेइदं मुञ्जरं अखंडोपिस्फोटोगकाराष

तो

ल·भू·सा· वृत्त्याम्योमि[illegible]ऽभिन्नश्चचरमावस्थापाविसर्जनीयादिरूपयाचसादित्यपेक्षा व्युत्पत्तेरितिवर्णेषु तत्त्वव्यवहारोपपत्तिर्लोकस्येति बोध्यं एवंसं
२७ नार वेपदेषु पूर्वान्तरसहकारेणानौपाधिकभवनशक्तिमत्त्वं तत्तद्वाक्यार्थबोधजननशक्तिमत्त्वं च यद्यपि परस्पर्वभुक्तितार्थमत्यापना
पशब्दप्रयोगः परस्पर्वमहत्त्वादिविषयएवग्राह्ये तावुभुक्षितः सत्ववाक्यार्थएवेतिसर्वे शब्दास्तत्पराएवं यत्रापि कूचरनंहरइतिप्रयु
छि ज्यते तत्रापि पार्कोश्लोकास्यौ दिवृशादस्तिचलति [illegible]घतेवेति पदांतराध्याहारं क्रियाविशेषणतास्यानवधारितोप्यत्तौ
त्यध्याहारः बुद्धिस्थत्वाया बुधिविषयवोद्धपदार्थेनाव्यभिचारात लोकेस्यर्थविनामुकपदार्थनिवृत्तेत्वएवंक्रियापदा
दिमात्रप्रयोगेसर्वकारकाध्याहारः चैत्रोग्रिनातंडुलान्पचतीत्यादिस्प्रयोगे सकारकांतरनिवृत्त्यर्थं क्रियांतरनिवृत्त्यर्थं
नियमायेति सुधिर्यं सत्तेभाष्येनथापि वाक्यान्वाख्यानलाघवायपदानि तत्प्रकृतिप्रत्ययभागास्तत्तदर्थश्वकल्प्य
तेतद्वारापदार्थबोधनंवाक्यार्थबोधनं च शास्त्रप्रयोजनं केवलप्रकृतेः प्रयुक्तवर्णसमानात्यादिनावयवकल्पनं स्पष्टं चेदं निरुक्तेय
त्र तु वाक्यस्यैव शास्त्रेणसंस्कारस्तत्रनैव पदार्थस्य पदार्थबोधःयथाहुः स्मृतितइत्यादौ अत एव ङसीति सूत्रे भाष्ये धुडादयः प
र्विताएवकिं न क्रियते इत्याशंक्य एवं तर्हि तावादिनेन समाहितमन्यथा तत्कारविशिष्ट्यस्य स्वार्थबोधकत्वाय परादि
त्वमेवावश्यकमिति तद्विचारणानांनिर्दिष्टत्वात्समवायत वाक्यार्थबोधेभेदाभावान्नदोषः एतेन पदार्थज्ञानपूर्वकएव राम०
२७

पदा१

वाक्यार्थबोधइत्ययास्तं तत्त्वमतः सर्वदावाक्यमखंडमेव पदान्यसत्यान्येव पदार्थापदार्थबोधइत्यंगीकारे चैत्रादिपदानां सकलत्रि
यासाधारणोर्थश्रहीतशक्तिकानांतत्तदर्थाचितविशेषबोधाय लक्षणायत्तेश तथा बोधकत्वभंगः सामान्यरूपेणविशेष
बोधेपिलक्षणेतिस्यष्टकोयमकोशोर्भविंचपदानांमसत्वे राजाराजानंराज्ञाराजनीत्यादौराजरूपार्थमत्यापकस्यानियत
त्वंनस्यात् सत्यस्यनियतत्वात् हेराजपुरुषेत्यत्र राजेतिक्रियापदार्थान्वितीत्यापत्तेश्च अत एव भाष्ये न लक्षणेन पदका
रात्राऽनुवर्त्याइत्यादिना शिष्टःकर्त्रैत्यादौ पदानाम सत्यत्वं हर्षितं समस्तत्वेतुलक्षणे न तदनन्तन्नवत्तृनामसंगतिः पदप्रकृतिः
संहितेत्यत्र तु षष्ठीसमासःतत्थावत्तत्रैवकैयटःसंहितेवायोरुक्षेपीयपदानितुपौरुषेयाणीति किंचतेषांमसत्वेशब्दकरणं
दावश्चाघयथप्रतीत्यापत्ति इदं रूढमिदं योगिकमिदं योगरूढमित्याद्यपि शास्त्रे लक्ष्मनेव विशिष्टार्थबोधार्थीवु ब
प द्देवतत्र मयोजनमेत्येरूपायपरित्यागः अत एव व्याकरणाभेदेनोयायात्रनियत्ताः तदुक्तम् उपादायापियेहेयास्तानु
४२ पायान्प्रचक्षतेउपायानांचनियमोनावश्यमवतिष्ठतइति ननु पदानामसत्यत्वे प्रतिनिध्युक्तेरसंगत्याहिव्रीहिभिर्यजेतेत्या
देयागेनसकलरूपहानेपिव्रीहिश्रुतिर्नियमार्थाव्रीहिभिरेवनान्यैरिति नत्र व्रीह्यभावेनीवारकर्मणा प्रारब्धकाम्यस्यावलो ब
पोमाभूदितिप्रतिनिधिस्स्याशेयतेनतत्रव्रीहित्वस्पशः अनुपलक्षणात्वात्मति निवेरपि श्रोतत्वमित्यग्रेनिरूपयिष्यामः

ल॰मं॰षा॰
२८

तत्रप्रतिनिधिधुणाद्दानेपितद्दाक्याखंडार्थस्यैननुपपत्तानात्रित्यादेर्विलयः नीवारकरणकत्रियाया अनन्यत्वात् एवं च क्रियानप्रतिनिधीयतेद्वयं
तुमतिनिधीयंत एवेतिमायोच्छेदः किंच वनास्तिकआनीयतामित्युक्तेकः पिकइतिप्रश्नानुपपत्तिः अपि च श्वेतच्छागमालभेतेत्यादौ क्रि
याया श्वच्छागद्रव्येण श्रौतः संबंधः द्वितीयाश्रुत्यासात्प्रापितत्वात् श्वेतगुणस्य तु तन्मामानाधिकरण्यपाठाद्वाक्यीयः निर्गुणद्र
व्यस्य निरधिकरणगुणस्य चाभावात् तस्य छागेन संबंध एवं कमेवक्रियया संबंधात् तत्र श्रुतिप्रापितद्व्यातवाक्यप्राप्तगुणस्य
दुर्बलत्वात् श्वेतच्छागाभावेन्यवर्णेश्छागआलभ्यतेनतु श्वेतगुणायुक्तो मेषः श्रुतिवाधापत्तेरितिसिद्धांतः अखंडार्थत्वे सर्व
स्येकरूपत्वात्केन कस्य वाधः अपि च पूर्वपक्षार्थनिर्वंधनवर्णपाँयसकलमीमांसान्यायासिद्धिरितिचेन्न अखंडार्थे वाक्यान
र्थी त्व कल्पनयाशास्त्रेपदपदार्थयोर्व्यवहारेण तन्माहायमकलेष्टसिद्धेः एवं च कल्पितपदपदार्थापेयमीमांसान्या
ये स्ताद्दशाखंडार्थवोधनेकिंचपरस्परव्यवहारेवरध्यानयेत्यादौ सहितयापदस्य रूपनाशार्थवोधानापत्तिः
किंच राजपुरुषादौ हर्ष गुण्यस्थितस्य च गुण्यस्थितौ विहदू आपचेतां यद्यानां च गुणस्यायकत्वस्वभावत्वात् ह्यनेतत्
द्विपरीतत्वात् एवं तेजहत्स्वार्थलादिविकल्पोपि वाच्यः आहे च वृहत्ति नित्यवृत्तिरितिमतनुमानानवृधाव्यतिकल्पनेवाएव
वमुत्तरपदार्थप्राधान्याद्यपि श्वेतोधावतीत्यादावखंडमेववाक्यं तत्रैगणभयार्थवोधकं एवं च सकलशास्त्रव्यवहार

राम॰
२८

स्य तु मति लोकव्यवहारस्त्वायोद्धारा अपेतौ च वोध्यः प्रकृतिप्रत्ययविभागोप्येवमेव तदुक्तं धात्वादीनां विशुद्धानां लौकिकोर्थो न विद्य
ते हृतन्हि तानाम र्थ सू वक्केवलानां मलौकिकः प्राग्विभक्ते स्तदेत सात्ये वाथेनि विद्यत इति अत एव प्रकृतिप्रत्ययोभयार्थकलि
९३ र त्नतरं वा भिधनेय थैयानितित्रह हनि तिवं त याक्त्चिप्रत्ययद्वयेन कर्त्रीदार्थे बोधोयथापवतीतिक्ष विरेकेनेवपद्यतीतिक्रि
यपक्षिश्विद्याकरणमतस्यायथार्थत्वेनोक्तास्तेसूत्रप्रकृत्यर्थत्वेनोक्ताः तत्स्मामायस्य पदार्थस्ये मेव शास्त्रमप्यसत्यमुत्तारकमेव
तदुक्तं शास्त्रेषु प्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यते उपायाः शिक्षमाणानां वालानामुपलालनाः असत्येवर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं
समीहत इति अनादिसिध्याभ्युनशास्त्रास्ष्यासानुसारेणो वुधाः शास्त्रंगलोकेनार्थप्रत्यायकत्वया गृह्यते केन चित्पया
घयादिकं परिच्छिन्नं रथ्नासर्वोपि विश्वप्रपंचः परिच्छिन्नत्वेनगत्ययेतेभावानामुत्तारं स्कां च शाश्वतमपि वह्मोतारवरि
छि४ तिमन्यतेलोकेनतदुक्तं तदुक्तं घटादिदर्शनालोकः परि...नो वसीयते समारंभात् भावानामाद्यिमदुत्पश्रशाश्वतमिति
लोके विश्वप्रपंचः समारंभउत्पत्तिः किंच लेग्राममयश्वः अश्वो गच्छति अजाय यः शत्रून् अजाययः पितुर्यादौ नामा
सा२ ख्यातोपसर्गनिपातानां पदानां प्रत्येकार्थानिरोधइत्यखंडमेव वाक्यं वोधकमखंडार्थस्येत्युचितं तदुक्तं पृथ्ववान
वि१ र्थकेर्वर्णार्थेरिह्यार्थोभिधीयते वरैस्तथैकैरवर्शिष्टार्थोभिधीयते नहि किंचित्पदं नाम रूपेण नियतं क्वचित्पदानाम

^ वि१

ल.मं.षा. २९ पदं पञ्चवाक्यार्थपरिवर्जायत इति वाक्येऽखण्डत्वं बाधप्रयोगपस्थितिजनकत्वं व्यवच्छेदपस्थितिविषयत्वं चार्थेऽखण्डत्वं पदानां प्रयोगस्था
यकत्वे [illegible] कानामप्रयोगस्थापकत्वमिति तु शास्त्रकृत्कत्वस्मान्नैवं यस्यपि केवलैयस्य संसृष्टादिमयुज्यते तेन [illegible] तो लिक्रिया
घटितार्थबोधकमिति तदपि वाक्यमेव साधनस्य साध्यक्रियाकांक्षत्वात् साध्यक्रियायाश्च साधनाकांक्षत्वात् एवमर्थोपि पदेभ्यो
दितानामन्वयाशाप्तिपिततदृहायत्रैवासनावशात् [illegible] एव पथाभिहितान्वयोन्विताभिधानमिति संसर्गो वाक्यार्थः संसृष्टाः
पदार्था इति ज्ञातिःपदार्थो वा । केचित्तु [illegible] इति प्रयुक्ते वैशेषिकोतिरिक्तमवयविनं बुध्यन्ते [illegible] गुणासम
हवो [illegible] परमाणुसमूह [illegible] दर्शनं तत्वविषयं भवति तथापि तत्त्वभ्रान्तेन [illegible] व्यवहारासंभवात् व्यव
मा हारकाले [illegible] पदार्थसत्यत्वमतंवा । अत्र वाक्यार्थस्यायेति
कं ससत्वं [illegible] व्यवहारस्यासत्यविषयत्वात्तवाक्यार्थश्चप्रतिभामात्रविषयः प्रतिभा च जन्मान्तरसंस्कारजापि
स्य यथाम [illegible] रविरावोजन्मान्तरसंस्कारजः अत एव तु [illegible] प्रतिभाविषयत्वाद्वप्र
तिभावाक्यार्थ इति व्यवहार इत्यनुयहतदर्थकेत्यनायामपि [illegible] क्रियाकारकभा
तये१ वसंबंधस्य विभ [illegible] वोक्तवेन को वाक्यार्थः संबंधसंबंधस्यतु भानेन मानमनवस्थाचेति चेत्र पदार्थानां परस्परविशेष्यवि रम० २९

शेषणभावरूपान्वयस्य वाक्यार्थत्वात् यद्यपि विभक्तिप्रकृत्यर्थयोः विशेषणत्वमपि विभक्तिशक्यमेव तथापि विशेष्यनि
यमितरयदार्थानिष्ठविशेषणतानिरूपितविशेष्यत्वं वाक्यशक्यमिति वोध्यम् एतेनोपचारेपि प्यतेनन [illegible] स्वयरूपवाक्यार्थेतत्त्व
दवपदानुपस्थितत्वेनापर्वत्वात् तत्र शक्तिग्रहासंभवस्त्योपास्थितत्वाद्विषयकशक्तिग्रहे चतस्यापर्वत्वहानिरिति वेत्र व्यव
वहारदर्शनमहकृतमनसोपास्थितविशिष्टे तत्र ग्रहसंभवात् [illegible] दर्शनेन तदुहसंभवाच्च [illegible] चिदाको [illegible] शान्तदेवेत
त्रशक्तिग्रहो [illegible] स्थाप्य [illegible] रोक्तस्मितान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तत्पदशक्तौ यद्वा स्थितायाम [illegible] उक्तं च विषयाशक्ति
दवोति षत्तु [illegible] ज्ञानस्य संबंधस्य भानेत्वनुभववित्तु [illegible] इत्यर्थवेत्तत्र भाष्यस्य [illegible] तिपरिकार्यस्ते [illegible] षष्ठी [illegible] इति
सत्वेचभाष्यं तत्र हि वीरः [illegible] पुरुषइत्यादौ विशेषणताविशेष्यभावरूपं यप्राधिकांसवाक्यार्थ इत्युक्तं तन्नाधिक्यमिति साथे [illegible] तत्रना
नात प्रहत्ति निमित्तं तुल्लेवाक्य [illegible] वाक्यार्थे [illegible] त्यानयेत्यपेति नन्वाकाङ्क्षा [illegible] सह कारे [illegible] संसर्गस्यापिभानोपप
त्तौ तत्र वाक्यस्य प्रामाणिकत्वनेमानाभावो [illegible] वेवाकाङ्क्षा च वस्तुत इति चेन्न तन्नत्त्समभिव्याहारे पामिदृढबोधजनकत्वानुपप
त्या संबंधावश्यकत्वात् परे तु तत्तदर्थसंबंधवत्तांतुल्लेभद्यादेः नविभक्तिसामर्थ्यता वाक्यार्थोपि परस्तीनः वाक्यार्थेलि
समानोहि समवन्नैवचदर्शपतङ्गतिहियतः सर्वत्रैव एकपदस्य योगोपि प्रविशापिंडी मित्यादौ एतदर्थश्चात्रैव स्पतेए

लमे•घा•
३०

नयं१

वंच वाक्यार्थत्वं स्पष्ट मेवोक्तं [redacted] विनिगमनाविरहात् पदानां तद्विषयत्वासंभवात्योगेपु नरमप्युक्तैः सा शा चपिकवीतिपदार्थप्रति
पादनैवर्णा स्तथापिनैत। स्मिन्नर्थ वस्तंति निष्कृत्वे। वाक्यार्थमितमेने घोप्रहत्वानां नतीयकेपाके तालेवकाहानां पदार्थप्रतिपादन मितिप
वंपहतात्पर्य विषयतावाक्यसंबद्धत्वं चस्पष्ट मेवं एवं च यदाहोजिः केवलपदार्थ बोधिके वाक्ये ह। त्रित्त्वे विशिष्टार्थ स्येव बोधि
केतिवोधं प्रत्युपदैः पदार्थोपस्थितौ [redacted] पदार्था नापरस्पराकांक्षादिवशास्त्रय बोधोनतुसंवाक्यत्वं वद्ध
त्वा वाक्यार्थ इत्यस्य च वाक्यप्रयोजनमित्यर्थ इति तन्न त्रन्वयस्य शाब्दसंबद्धत्वेन तद्विषयकबोधस्य शाब्दत्वा मीत्स
ुवचसामानापत्तेः ध्वमपहोपा। स्थितध्वमेन जातव नुमितिरपि शाब्दत्वापत्तेश्च• किंचयस्य नाम व्यवहार ५
कसंबंधस्येवांगीकारेणवाक्यानां च तदभावात् स्पर मिमे वाक्ये संबद्धे इत्यादि व्यवहारानापत्तिः न च प्रयो
जनभूतबोधविषयद्वारक एव तयोः संबंध इति वाच्यं ईदृशस्यापि संबद्धत्व व्यवहारप्रयोजकत्वे मथुरा
पाटलिपुत्रयोरपि संबद्धत्वव्यवहारापत्तेः स्वसंयुक्तावयवकदेशसंबद्धत्वादिसत्वे प्रत्युबोधजनक
त्वानुपपत्तानसंबंधकल्पनाकिंतुस्मृतिरूपपदार्थोपस्थित्यनुपपत्तौ सात्त्वेसंबंधिज्ञानादयपर
वं

राम•
३०

स्प

संबंधिस्मरणविषयेतिजनकत्वस्य नावाश्योपिवाक्यार्थज्ञानकारणत्वेन पदार्थस्मृतिं कल्पयित्वा तदनुपपत्त्यैव शक्तिं
कल्पयतीतितन्न• पदार्थस्मृत्यनुपपत्याकल्प्यमानशक्तेः पदे सैव कल्पनौचित्येनमा पमिकशक्तिग्रहस्यैवपर
विषयत्वमिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां पश्चात्तत्रतत्र शक्तिग्रह इतिसर्वतंत्रे सिद्धांत विलपापत्तेः किंवमितरा
न्वितेष्वक्तिरित्यादिप्रसासां विलयएवं• किंचपदार्थोपस्थितेर्नस्मृतित्वं तत्रापि भानात्तत्रादपरं वनुभू
ततैवत्रतएवानुभवविषयासंप्रमोषः स्मृतिरितिपातंजलसूत्रे त्र्यनुभवस्ययौ विषयौ हत्रितदारूढविषय
रूपौ तयोरसंप्रमोषोनपहरणं पत्रसाहत्रिः स्मृतिरित्यर्थः तदुरूपातंजलभाष्ये हत्रियाद्य विषयं ज्ञानग्रात्व
विषयग्रहणाद्तुभयाकारप्रतिबिंबवद्वेतन्यरूपस्वबिंबाश्रयेमज्ञातीयमेवसंस्कारमारभते नुस्यच संस्का
रस्यस्वाभिव्यंजककाला घुदृद्वस्यस्वसमानाकारग्यात्स्ययह गोभयविषयकस्मृतिजनकत्वमितित्रनुभ
वसंस्कारस्मृतीनांसमानाकारत्वेनैवकार्यकारणभावात्एवमेवयुक्तं नवतन्त्रोशेउद्बोधकासमधाना
त्तदभानंस्यात्तेहिसमरहालंबनात्मकनानापदार्थानुभवेपिकस्यचिदेवस्मरणमितितिवाच्यंतत्रहि

न्ये·मं·षा·
३१

तत्

षयांशोद्बोधकस्यैव नियमेन तद्विषयकत्वानांशोद्बोधकत्वेन तत्रंशेषमोषांत भवात् किंतु आत्मांशे एव स्मृतत्व
देशकालत्वत्रितरूपप्रत्यायाकनेभानेतत्तावुचितं कालादेस्तदनुभवेऽभानात्तेन च दोषवशात्तत्त्वमोषः निप
मते तादृशदोषकस्य नेमिरवात् । कःतस्य मंजनकदोषस्य तन्मोषकत्वे [redacted] तु विनष्टरजतस्मरणाधस्य प्रमुक्ता
दिदर्शने तद्रजतविशिष्टमिदंरजतमितित्तो शोहोविभ्रमानापत्तिर्दोषस्य विद्यमानत्वात् किंच पदजपदा
र्थज्ञाने स्मरणमिदानीन्नानुभवः शाब्दप्रमा [redacted] स्यनुभवस्वः पदजपदार्थज्ञाने उद्बुद्धशक्तिग्रहजन्मसंस्कारस्य हे
तुत्वे फलवलात् । यथा तव वाक्यार्थबोधजनकत्वग्रहजन्मसंस्कारस्योद्बुद्धस्य वाक्यार्थबोधहेतुत्वे । किंच पदार्थानुभ
वस्य शक्तिग्रहात्मकतया तत्र च शक्तिविशेषणतयैव तत्त्वाने न तद्विशेषणकस्य । तिरेवस्मात्तत्तद्विशेष्यिकात्वद
भिमतत्वा । किंच यदा यांपास्थितिर्न शाब्दे कारणं · किंतु पदज्ञानोद्बुद्धः पदार्थविषयसंस्कार एव तत्र कारणं सम्भवा । शक्ति
विषयोपीसन्यात्वा वासशक्तिमत्वादेवसमासग्रहणं वाक्ये प्राप्ति प्रदिकसंज्ञाजिज्ञासिवारणार्थमिति भाष्यं संग
च्छते · तत्र केषांचिद्विशिष्टैवार्तेन द्वासमानत्वहो वाक्यार्थे शक्तिग्रहः अत एव समुदायतो विशिष्टबोधेपि पदविभा

न्या १ रामः ३१

गमात्मप्यभावो दृष्ट पतेजेषां एतेन विशिष्टक्रियाहेपरा क्रियाहः कारणमित्यपास्तं कस्यचित्कारकत्वादिज्ञानतः कारकप
दधातुघटितपदयोर्विशिष्टयोः कारकविशिष्टक्रियाशक्तत्वमिति सामान्यतएव । ततः पदविशेषसमभिव्याहारज्ञाने
सति तात्पर्यवशात्स्वार्थविशेषविशिष्टक्रियाबोधः सामान्यशक्तिग्रहोपि तत्र सहायो निष्प्रकारकतानिरूपिताऽनुत्तसंसर्ग
निरूपितत्वाभावात्तत्र स्वार्थनिष्ठविशेष्यतानवच्छिन्नत्वसमुदायः शक्यइत्येवं विशेष्यविशेषणभावापन्नार्थएवेतिनविप
व रीतोविशेष्यविशेषणभावः यतु सर्वस्य सामान्यतः शक्तियुत एव बोधकइति तन्न · कारकधातुत्वाघज्ञानतत्स्या
शक्तियहासंभवात् एतेन प्राप्ति पदिकार्थप्रकारकशाब्दबोधेतदर्थरूपेणोत्तरसार्थकप्रत्ययतदर्थबोधकपद
विपातान्यतमजन्योपस्थितिर्हेतुरित्यायुपास्तं · कर्मत्वं घटः अमूघटइत्येनत्तत्समभिव्याहारच्युतवोनानेन तत्तथा
तरोः बोधेव्यभिचाराभवं · न च स्वाव्यवहितोत्तरनिकल्पत्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेनतत्त्वघुत्पन्निविशिष्टबोधेत
त्त्वघुसत्त्विः कारणमिति न दोषइतिवाच्यं । अनेन कार्यकारणभावापत्तेः यतु बोकाशक्तांगीकारपदार्थीनामिव
वाक्यार्थस्यापि स्मरणमेव मात्रेणानुभवकसंबंधिज्ञानतयेव पदज्ञानवत्त्वदुपयोगादितितत्र · परायीनो

त.मे.षा.
३२

सोपपादनात् । किंच वाक्यार्थप्रतीतेर्नानुभवत्वं स्वर्गनरकादिकं श्रुत्वा तत्तल्लरनुभवामीत्यप्रतीतेः लक्ष्माख्यातत्वं ज्ञानत्वव्या
प्यजातिविशेष एव नानुभवत्वव्याप्यमिति सत्येन तत्संबंधस्य संबंधिद्वयनिरूपितत्वेनैव बोधादृष्टौ केवलेन पृथ रू२
क्तद्बोधः तत्र केन हेतुना नाभिधानं स्वधर्मेणासंबंधस्याशक्तिवाचकेन तत्पदं तत्र तत्त्वष्टी वाक्यस्य
लं वाचिकेति । षष्ठ्येव संबंधस्य वाचिका न तत्संबंधशब्दादीति तदर्थः । अभिधानं पदं संबंधिनोः
संघटनस्वभावत्वं नेति तत्परतंत्रत्वात् । षष्ठीपदं विभक्तीनां वाक्यस्य चोपलक्षणं पदानां पृथ
क्स्वार्थबोधकत्वमपि । यत्तु मीमांसकैकदेशिनः वाक्यार्थवाक्यस्य लक्षणेति तन्न । वाक्यबो
ध्यान्वयस्य संबंधरूपत्वेन तत्र वाक्यबोध्यसंबंधस्य पदार्थस्य चासंबंधग्रहादननुभवेन वाक्य
बोध्यनिरूपितसंबंधमूलिकायास्तद्रूपाया वा तस्या असंभवात् । अनुपपत्तिप्रतिसं
धानं विनापि तद्बोधेन तदप्रसक्तेश्च । न च तात्पर्यविषयीभूतवाक्यार्थानुपपत्तिस्तद्बीजं । नियम
नतः पूर्वं तात्पर्यज्ञानस्यापि कल्पनापेक्षयाशक्तिकल्पनस्यैवौचित्यात् तन्न विमुंचति साम पर्यवाक्य राम
३२

र्थः । हस्यने इत्य

र्थीपियत्तानिरूह तिपूर्वीर्धेर्ति पहि तु लेनोपन्यस्तायां वाक्यार्थे लक्षणाया हि सर्वत्रैव चदृश्यतेइति
भट्टकारिकायां लक्षणाया इत्यस्य प्रतीयमानत्यस्य प्रतीतिविषयत्वेनानुरूप यत्तु स्यर्थः सर्वत्रै
वहि वाक्यार्थी लक्षण एवेति च स्थितिरिति पाठे लक्षणइत्यस्य प्रतीतिविषयइत्यर्थः स्यात्तीतिरीषः सर्वत्रै
वाक्यार्थः प्रतीयमानो लक्षणवेति स्थितिर्विलक्षणा सा वाक्यैकदेशान्वयेनेत्यर्थः अत एव केवलपद
प्रयोगेपीत्यर्थकं सर्वत्रैवेति संपर्किमित्याह । [illegible] यत्तु पदानामेवान्वितेश्शक्तिः पदैरेवतदर्थप्रतीत्यु
पपत्तौ वाक्ये पि शक्तिकल्पनेमानाभावात् । तद्गतमेवं हि संबंधग्रहणमन्यमपीनेन शब्देनाकांक्षितसं
निहितयोग्यतरान्वितः स्वनभिधीयत इति पदानां सामान्यतः इतरान्विते शक्तावपि विशेषाविषयसा
मान्यबुध्यभावात्समभिव्याहारविशेषकारणत्वरूपाकांक्षाज्ञानवत्त्वात्तत्पदार्थविशेष
निरूपितान्वयविशेषबोधसिद्धिः । अत एव च पदप्रयोगे न्वयविशेषजिज्ञासोपपत्तिस्तस्यान्वयसा रू२
न्वयसामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमो [illegible] विशेषतः पदार्थान्तरघटितस्य तदन्वयविशेषरूपत्वा स्य
ते

त२ न्तु

ल·मे·षा० र्यस्यप्रागनुपस्थितावपि अन्वितत्वादिसामान्यधर्मप्रकारेणोपस्थितशक्तिग्रहः सुलभः इतरान्वितेशक्तिरितितुन
३५ युक्तं द्वयस्यैवपदोत्तरत्वेलभ्यत्वात्पदांतरसमभिव्याहारएवतस्य द्बोधइति घटइत्येतन्मात्रान्नान्वयधीः ततोघट
मात्रबोधकत्वशक्तिभ्रमात् । विशिष्टविषयायाः शक्तेस्तन्मात्रविषयत्वमयीतिभ्रमः पदार्थैकदेशान्वयेनविशिष्टे
नां एकदेशेवयदा शक्तिग्रहइत्यदोषः एतेनकापि । चेतेशक्तिः पदानामित्यपास्तं कार्यस्यापिलिङा दिस्य ण
त्वात् लिङादिसमभिव्याहारएवतद्बोधानुभवात् । अन्यानुपनायकपदसमभिव्याहारएवान्वयानादिबोध
वदितितत्र । अन्वयेशक्तिस्वीकारेपि विशिष्टबोधायपदसमभिव्याहारस्यजनकत्वेबोधकारणत्वस्वीकारेतथाकारणत्वा
ग्रहवतोबोधवारणायतत्त्वग्रहस्यापिकारणत्वस्वीकारेसमभिव्याहारेतदसंबंधे तद्बोधजनकत्वानुपपत्तेः स
मभिव्याहारेपितत्संबंधांगीकारेविपरीतगौरवापत्तेः अन्यलभ्यत्वरूपतर्कस्याकार्यत्वादंशत्यागवदेतत्सा त
गस्याप्यौचित्यात् । नचोपजीव्यविरोधः उपजीव्यत्वेमानाभावात् दैवाद्धि प्रथमंतदन्तेनतुपदशक्तिग्रहेतत
स्यहेतुत्वंमातापित्रादिभिः शब्दप्रयोगेरितासिहेतुचेष्टाद्यभिमुखांगुलीदर्शनपूर्वकमुख्यार्थमाणोबालस्या राम०
३५
३२

ता१ धा

चशक्तिग्रहेव्यभिचारः । नत्वन्यत्रत्वन्यथासिद्धत्वेपि उपजीव्यत्वंसिद्धं पर्यायोगस्यस्वर्गजनकतानिर्वाहायकल्पितेऽप
हूर वैतत्रतदेवकारणमित्यनयागाइतिशंकायांसम षणानुचैवंप्रकृते । नवप्रापमिकत्वेनबलवत्वात्तेनपश्चात्तन
स्यबाधः यथादर्पणेचैत्रमुखंनास्तीतिपूर्वप्रत्यक्षेणाचैत्रमुखसंनिधानानन्तरभाविनोदर्पणेचैत्रमुखमस्तेस्त नचं
स्यभ्रमत्वकल्पनमितिवाच्यं उदरजनकमितिग्रहस्यपाश्चात्येनतेदरजनकमितिग्रहेणाबाधात् प्रथमप्रतीप नत्वेनवैः४
मानत्वेनबलवत्वे सर्वत्रांपारीरात्मप्रत्ययेचंद्रताराल्पत्वप्रत्ययेचव्यभिचारात् । उक्तेमात्रादिनिर्दिष्टचंद्रा
दौवालीयाद्यशक्तिग्रहेव्यभिचाराच्च । तस्माल्लोकेप्रहन्तिसंवादादिनावेदनरथीनिर्णायकन्यायेनपदत्व
वजन्द्बोधकमितरद्बोध्यमितिव्यवस्थानत्वपरेणापूर्वस्यभ्रमत्वप्रत्यायनमेवबाधः पूर्वेणातुपरस्यसोपाधि
कत्वेनस्वलेभ्रमत्वप्रत्यायनंकचित्तुसन्निप्रतिबंधः यथाश्रोतविनियोगेनलैंगिकस्यतत्स्यबाधः जिज्ञासा
पिपक्षविशेषदर्शनेरसविशेषजिज्ञासा वदुपपन्ना । ननुतत्त्वदेवतत्त्वहीतत्रापिजिज्ञासानियमोनस्या
दितिचेदिष्टापत्तेः । नचानयोः संसर्गविशेष ज्ञानंमेभवत्वितिइच्छायांनादशज्ञानधर्मिकेच्छासाधनता

न

ल·मं·घा· ज्ञानस्य हेतुत्वे तत्तत्प्रकारकत्वाविशेषणांशस्यापि सिद्ध्याजिज्ञासो देव इति वि· विशेषधर्मेण ज्ञानेपि तत्र इपेरा इ
३४ जिज्ञासोपपत्तेः किंच सिद्धिर्न स्वरूपतः प्रतिबंधिका किंतु सिद्धत्वप्रकारकज्ञानमेव न च अतएव वृत्त सिद्धावपि त
त्ति द्धत्वज्ञाने नेच्छा निवृत्तिर्निवर्त्तित तः परं ज्ञाने नाहंशाजिज्ञासेवा सिद्धा किंत्वं च जिज्ञासैव सत्वे किंचिन्न पदेऽपि तत्तान्वि
स्से तस्वार्थबोधमस्त्वेवं यथा भवि शप्पिड्डीमित्यादौ भ याहि ... भीमा इयः परं केऽस्याः परस्यार्थं प्रयुक्ते तेवि
शिष्टशक्तिग्रहकालेनुनिव्याघवृपवानामपि न तत्र शक्तिग्रहात्· भीमसेनपद इप घकुप्रयुज्यमानेन
स्वपवृपदं च भीमसेनेशक्यमिति शक्तिग्रहः भवसेनपदादपि न द्वे धा प्रतिः तत्र ... दस्यतत्रार्थेपि षष्प्र स५
योगाभावेन शक्तिग्रहे तद्विषयकत्वांशेऽप्रामाण्यकल्पनेन नतो बोधानुदयात्· अप्रामाण्यज्ञानाना
ॐ दितशक्तिग्रहस्यैव बोधजनकत्वात् शक्तिभ्रमाद्बोधोपि भ्रमत्वेनाज्ञातत्वेवार्थवत्वमस्यापि न तस्य दार्थ
लिंगित विशेष्यविशेषणाभावे शक्तिग्रहकालेन तद्वयवानामपि विशप्पिड्डीमित्यादीनामपि न तत्र द्वाक्यार्थ
शक्तिग्रहेणामविशेत्यादिपदार्थेवन तत्र द्वाक्यार्थबोधः अनेक ... कारकाणां क्रियाणां च संभवेपि योग्यतावे राम०
३४

शात्तात्पर्यवशात्तत्तदर्थबोधस्तवत्तत्तस्यद्व्याहारवत्तुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये नियोशाचार्यैः क्तादिप
मा ञ दाभावेनासामर्थ्यात्समासाभावप्राप्तौ अतद्र्यां गते क्रियायां सिद्धं स्मो ... तेः प्रोपेः कौशांव्यासमर्थः स निमो
च्यते इति उक्तरीत्या विशिष्टोपर्युनिसोच्यतइति तदाशयः अतएव लुपि युक्तवदितिसूत्रे एकवनाघवचन पदं
शब्दः परिभाषिक इत्युक्तं तत्तुक्तं वाक्यं तत्र पिमन्येते पदस्य इचरि न क्रियं आख्यातशद्धे नितेसाधनुपत्रगाम्य य
सा नैतद्रूप्येकसमानां चैवाक्यमिति सन्निधीयते इति आमम विंशाव्यिं अभस्तपेत्यादितु शांतरापेवतान्य
पि लोकिके प्रयोगे लाघवानाद्रारस्य युक्तं तएवं यत्तु यदा वपदेन परस्मरणमेवं वाकेके देशे नापि
वा अस्मरणमयमेवाध्याहार इति तेन अभीमादियदा तत्र तत्स्मरणाननुभवात् किंचेवं सत्तु ... रितय
दस्य हन्त्वार्थबोधकत्वाभावेनाप्रातिपदिकत्वात्तत्तुत्तरं विभक्त्यस्य नापत्तेः किंचैकदेशेन भिन्नस्य स्फु
रूपस्य संघातस्य केवलस्मरणे सादृश्यभावे तत्स्मरणस्यानुवादितत्वेन न ततो बोधानापत्ते अत्र तु एकमे
कदेशात्स्मृति भिन्ने संघाते ज्ञायते केचित्त्य प्रतीयमानः स्याच्छब्दो यस्याभिधापक इति न ... तन्द भिप्र

कै

त॰ल॰मे॰षा॰
३५

त्यो

क्रमवद्वर्णानां संस्कारामित्तिस्य त्वेभाषोद्बोधरूपेण तेहि वाक्ये घुवाक्ये वा कदेशावयवं ज्ञानाः परे घुपदैकदेशावय
विशापिंडी प्रविशतु पर्णा दैवदत्तोदत्तः सत्या भा मूल सत्य भास्तेति वाक्ये धित्यादौ वा का र्यद्वितादि रर्थः न च पद
कदेशस्यतत्रपदार्थे लक्षणा · बाधप्रतिसंधानाभावे पि शक्यसंबंधज्ञानाभावे पि बोधानुभवात्। अत एव दितस्ते
त्वभावेषोद्बोधितेस्येव शक्यप्रत्यायकत्वमुक्तमन्यथा ज्ञातमात्रे शक्यभानाद्धाद्बोधारापत्तिस्तत्र तत्रैपप्रति
बंधकल्पने गौरवं न च लिपिस्मृतशब्दादर्थबोधानापत्तिरनुच्चारणादिति वाच्यं · तत्र वक्ष्यवलिपिरेवार्थबो
धकत्वेनाहतेः अत एव लिपेशब्दत्वभ्रमो वालानां तेषां लिपि ग्रहस्वरहसंकेतग्रहाधीनइत्यन्यत्र लिपौ
शब्दत्वभ्रमवतां तत्स्मरणानुपयोगाच्च · अत एव लिपावयं ककार इत्यादि व्यवहारः पंडितानां लिपौ शब्दत्व
बाधज्ञानवतामपि अनादिसिद्धारोपात् अंतः करणत्वाद्वा न न्मत्यये भ्रमत्वज्ञानवतां पंडितानां व्यवहार
निर्वाहस्येवमेवोपपादत्वात् · यद्यात्तत्रापिस्वस्मतरतल्पोष्ठपुटव्यापारानंतरं स्मृतमुच्चारणमस्त्येवमानमत्र
पक्षपत्येदेव · निरूपितं चैतत् मानूक्तेनमाद्दवसन्नातानंशाब्दबोधकारणं · अत एवान्यासमिन्नशब्दउच्चारितेतत्रा

६

राम॰
३५

न्यशब्दत्वभ्रमस्थायां तदर्थबोधानुभवः उच्चारितःशब्दइत्यस्योच्चारितत्वेन गृहीतइत्यर्थो बोध्यः एतेन प्रविशपिं
डीमित्यादौ कारकत्रिशाशब्दमनुमाय ततो बोध इति परास्तमपि किं च किं शब्देन शब्दस्यानुपठितार्थेन नाथ स्वा
र्थप्रतिपादनव्यग्रेण तेनान्यानान्वेपात्तत्तेन त्वं तस्मा यस्य शक्त्यंतरेणासंबंधाभावात् एतेन शब्देनार्थस्येपद्दस्यपास्तं
। अस्य शब्दस्य शक्त्यंतरार्थेन संबंधाभावात्प्रयाकर्थं चित्संपरासंबंधसत्वे पि तस्यानानुमितिप्रयोजकत्वे लक्षणा
प्रयोजकत्वाभाववत् अर्थेनार्थानुमाने पि तस्य शाब्दत्वेन स्यात् तस्मादर्थेनार्थांतरस्येतद्ध्यत्वानुमानमेवेति
तेन नयपिंडीमित्येतन्नाममस्तिहार्थकं कर्मप्रधानक्रियाबोधकमितिवाच्यं नाममतत्यं भिन्नमेवेदमित्यादौ धातोना
मसात्यपदेवद्वितीयापातंततोव्यवहारः नचाख्यातलक्षणाप्यावृत्तिव्याप्तिः शास्त्रे बोधितक्रियार्थकत्वतिते
मतो विशेषणा ह्ननेनादोषात्। पिंडीमित्यादेरनेकक्रियार्थत्वे पि प्रकरणात्क्रियार्थः पुरानामानन्यर्थे पि क्रिया
प्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानं नाम च त्वारि पदजातानीत्यादि शास्त्रक्ततेकल्पनामात्रमेवयथा असत्पनोप्यर्थे
नमरीचिकाजलेनेदं जलमानयेत्यादि व्यवहारो लोकानां दृश्यते तेन तदत्रा विपदेर्थव्यवहार इति स्पष्टं

नलोके प्रतिपत्तरगामर्थयोगात्मक्षिद्धपद्दत्यादिना हरीरग्रंथे मसिद्धयः शास्त्रेइतिशेषः एतेनो क्तानितं पदं मुकार्थान्वयि
ल·मे·षा· ३६ त्वेनस्वार्थवोधेच्छयावक्तु रुच्चारितमित्तितात्पर्यग्रहे कस्यचित्पदस्याध्याहारेणकस्यचिदर्थाध्याहारेणवोधइतिपर्या
नुभवं व्यवस्याशहं विनापिगुडाद्दिशहे मोधुर्यादिरूपार्थस्याप्तिनिकोवादिनाचार्यवोधस्परर्शनादितिसमम
त्रेनव्यंजनमितितस्सत्रेभाष्येत्रर्थस्यापितत्रस्तरविशिष्टस्याध्याहारः एतेनार्थाध्याहारेचेत्रश्रोरनमित्यत्रतिवी
पापत्तिः प्रसस्येनकर्तुरनभिधानात् शह्लानुविद्धं सर्वं ज्ञानमितिनियमभंगस्वेतियएतत् अनभिहितइत्यत्रकर्त्री
दावनभिहितत्वस्यसमभिव्याहृतेनपदेनसमभिव्याहृतज्ञानविषयीभूतार्थविशेषणीभूतपदेनवाभिधा
नयोग्यत्वाभावरूपस्यविवक्षितोनादोषात् उपस्थितयदस्यदार्थवोधानंगीकारेणाध्यार्थाध्याहाराद्यवहारो ४४
वोध्यः अध्याहार्यमानसंज्ञानमित्यपास्तं क्रियार्थोपपदस्यकर्मणिस्यानिनइत्येनतुदाहरणे फलेभ्योया
तीत्यादौतुमुनंतापयोगेनाहशावाक्येकदेशप्रयोगएवचतुर्थीसाधुर्नतुतदप्रयोगेस्यानिनइत्युक्तेः स्पहेरीप्सि राम०
तइत्युदाहरणेपुष्पेभ्यः स्पृहयतीतिप्रयोगेवासप्रयोगेतदेकदेशप्रयोगेचचतुर्थीः साधुत्वं स्पृहफलेभ्योपइत्यादि ३६

६ चस्यवंतारहितवाक्यैकदेशप्रयोगएवप्रवर्त्तते। शास्त्रवत्लोकव्यवहारात्ह्यास्यपंचम्यंतघटितवाक्यैकदे
ल्प२ शस्यैवविशिष्टेर्थेशक्तिकल्पनमितितेवोध्यापुष्पघुपदेइतिसूत्रेस्यानिन्यपीतिनपपदग्रहणात्तत्सदसत्तायाः
एवनिमित्तत्वंभ्रमवारणायः स्यानिनीतुकेतत्पदप्रयोगेनस्याद्वेपीति उपपदइतितुवैचित्र्यायैवतत्रा दो२
द४ चार्यैः कृतंतान्ननिवर्त्ततेतदितिन्यायातएतेनेतदुक्तास्थानिपदस्मतापमानार्थकेतेनपुष्पसाधर्थाध्या
म५ हारेपिनापदेशहारेणेतरध्याहारेचमध्यमादिफलेभ्योयातीत्यादिचार्थाध्याहारेएवसाधुनपदाध्याहा
रेपुष्पेभ्यइत्यादिपदाध्याहारेएवसाधुनार्थाध्याहारेइत्यपास्तंएकस्येवपदभेदेनसाधुत्वासाधुत्वयोर्न
ल वेतिसूत्रेभाष्यकृतातिरस्कारात। किंचेतत्सदाज्ञानंचवक्तृनिष्ठंसाधुत्वनियामकंश्रोतृविषयंवाद्यः त्र्यर्थ ना४
स्यवुद्धिस्थत्वेतद्वाचकपदस्यापितद्बुद्धिशक्तियहसत्वेततः पदज्ञानंविनापिवोधेनतत्रपदस्य ज्ञानस्यदुर्ल
भत्वात्तत्पदज्ञानालिंगितार्थाध्याहारोसंभवेनफलेभ्योयातीत्यादावपिअपदज्ञानस्यदुर्लभत्वात्द्वपरः सति ७ः
कर्थइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्यावक्तृज्ञानस्यैवसाधुत्वनियामकत्वात्वंवामत्वंकारकाघन्वितक्रियावोधकत्व

स्यतायावश्यकत्वात्। नात्यः। पुष्पएइतिसूत्रे भाष्योक्तन्यायेनपुष्पेभ्यइत्येकदेशस्यापितादृश
[illegible]वाक्यार्थे

ल.मं.भा. मेवेति वक्ष्यते। तत्र प्रकृतिप्रत्ययनिपातानां नाम्नेकवर्णानामर्थवत्त्वदर्शनादित्यादिना प्रत्याहाराह्निके भाष्ये उक्तः
३० प्रकृतिप्रत्ययपोर्वाचकत्वमित्येवं रूपो वर्णस्फोटः शास्त्रीयप्रक्रियोपयोगेपि न वास्तवः वास्तवत्वे विकल्पायोगे
क१ न प्रातिपदिकार्थविषयेऽप्येकद्विकेत्रिकं चतुष्कं पंचकमित्यादि विकल्पानुपपत्तेः कात्यायनिके तु पक्षे षष्ठमिति न
संभवः अत एवातिशायने तमबिति लक्षणे शुक्लादयो गुणा एकेनैव शुक्लतर इति प्रकर्षप्रत्ययानुपपत्तिः
तेषां सावयवत्वे नात्मत्वमहत्त्वकृतविशेषे तानुपपत्तेः अथवा एके निरवयवा नैर्मल्यादिगुणान्तर
तु मिश्रणात् प्रकर्षः स्याज्जातुल्यत्वादि वा सिन्नापाम। ह्निकायां गंधप्रकर्षः अथवा नानाशौल्यादि इति भाष्ये
उक्तं तत्र तेन तद्व्यक्तत्ववत् नित्यत्वेकप स्थापन्यासेन व्यवहारो यथा एकपदस्याप्यवयवशक्त्येव बोधकत्वेनेत
त१ द्वाक्यार्थबोधात्मा कृत्स्नशक्तिग्रहासंभवेनानन्यथाप्रापत्तेः प्रतिनियमानां तरे राशक्तिग्रहस्तदन्येषामपि
नेनैव शक्तिग्रहसंभवेनास्य वैयर्थ्यापत्तिः शक्त्येतदभावे शक्यसंबंधरूपा तन्मूलिका वा लक्षणापि व कु
मेवमप्येवं वेदशोविषयसमुदायशक्त्येव बोधकत्वमस्माहादीत्यत्रावेशपकं गौतमोपि प्रकृतिप्रत्ययार्थ रा.म०

पदार्थानाम वास्तवत्वं सूचितं। किं च वर्णस्फोटस्यैव वास्तवत्वे कर्त्तरि कृदिदित्यस्यासंगत्वादी प्रतिप्रवो ३७
धकत्वापत्तिः कर्त्तर्य

व्यक्तिपदेन च संख्यादि विशिष्टा व्यक्तिः २ जातिलिंगमेव वा च्य २

स्या वास्तवत्वं धुनपत्ते विभक्तां ताः पदमिति पदपदार्थमुक्त्वाव्य क्त्याकृतिजातय स्तु पदार्थ इत्याह विभक्तिपदेन सुमिङा
भिन्नस्योर विविनिमहान्निकुकारस्तत्र जातिः प्रकृतिनिमित्त पलक्षणं आकृतिपदेन रूप क्रियादिविशिष्यमवयवसंस्थानं तएव
गांभ१ लांगूलिकास्वादीलेखनकर्मत्वोपपत्तिः अत एव गोरिति विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इति प्रश्ने सांदि विशि स्या२
ष्टस्यापीस्पक्रियापाग्जातेश्च शब्दत्वं किं यत्र सास्नालांगूलककुदखुरविषाणप र्थरूपंसशब्दः यत्र हि निरिंगितचे
ष्टितं निमिषितं स शब्दः यत्र हि तेन शुक्लो नीलः कपिलः कपोत इति स शब्दः यत्र हि भिन्नेष्वभिन्नं छिन्ने सामान्य छिन्नेष
भूतं स शब्द इत्येतान्यपि नेति शब्दत्वात् न दिति न पुंसकत्वशाब्दबस्तु लक्ष्मुरभ्यादिविशेष शब्दैर्वीवहिय मा गाव लक्षणरूप
गंधस्पर्शादिकं लिंगसंख्यादिकं च शब्द इत्याद्यर्थकेनाशंकने त्याह व सेमाराग गुणाश्चयंदव्यंनामतत्क्रियानामसा
उक्त द्रव्यहन्ति गुणो नामस आकृति नीमिसे सेवेते शंनत्वाभावमुपपाद्यये नो ह्यारिते न सास्नालांगूलखुरककुदवि
षाणिनां मत्वयो भवतिस शब्दस्तु न रितपतं ज्ञलिना अत एव कैयटेनाथ गौरित्यत्र कः शब्द इति प्रश्ने गौरिति
विज्ञाने प्रतिभासमानेषु वस्तुषु कः शब्द इत्याशयमुक्त्वा तान्येव वस्तूनि क्रमेणानिर्दिशतीति किं यत्र तु सास्ने स्य२
त्यादि भाष्यमवतारितं चिन्नेत्यादिसिद्धांतभाष्ये विषाणिसाप्योपलक्षणात्तगुणक्रियाजातिग्रहणं अत एवास्त्रम

त॰ मं॰ पा॰ लादौ कृते रसविशेषादिजिज्ञासा॰ विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वात् तच्च सुरादिभिरपि सादिग्रहणं भवतो
३८ तर व॰ विशेषस्मरणादिना [illegible] दिदिव्यग्राह्य एव अत एवाम्रफले रसविशेषादिजिज्ञासा॰ अयं गौरित्यत्र त्वं गौरित्य
नेना विशेषात् ज्ञानमात्रस्य ग्रहणेन ज्ञानमात्रेण द्रव्यगुणक्रियादि सामान्यमानस्य भाष्यकृता धृननात् अत ए
व कंबुग्रीवादिमात्रा कृत्यादितोषरत्वाव । छिन्नाभावप्रतीतिरकान्योयविशिष्टः जातेरपि तत्वहार्यत्वात् आकृते
र्घटपदार्थत्ववत् तत्र जातिरनुगताकारप्रतीत्यास्वरूपत एकत्वेन चास्ति ह्यत एव समरूपस्त्वे भाष्यकृ
पुनरायते एकाकृतिरिति प्रत्यः विशेषानुगतिः गौरित्युक्ते विशेषस्य व्यापनेपुल्कानीत्यादिप्रत्यानुवृत्ति
कं ४ स्या अविशेषएकरूपतानेनतद्विषयस्यार्थस्ये [illegible] प्रतीतेरिति केयटः इयमेवानुगताकारप्रतीतिशब्देनोच्यते
एकाकारप्रतीतिशब्दे नच॰ अत एव प्रामाण्यवत्तं जातेः कं प्रकाशे पावस्थितिसंबंधिसंबंधतत्वमितितद्व्याख्या
ताराः यावत्स्थित्येकाकारप्रतीतिर्हि प्रमाणः तस्मात्तं हि जातेरेव नयाचकत्वादेरितिस्पष्टमेवं पाकक्रियाता
मात्रयभेदेन भेदेन भेदात्वगतजात्यैव तासामेकाकारप्रतीतिजनकत्वमित्यन्ये अत एव कणादिनापिसा ताम॰ ३९

गौतमेनापि समानप्रसवात्मिका जातिरित्याह । यावत्स्थिति एकाकारबुद्धिजननस्वभावेत्यर्थः रूपत्वादिष्वपि रूपत्वादि
जातिव्यंजकं यत् सा ऽऽकृतिरिति तदाशयः व्यक्तिस्तु आकृतिविशिष्टं समवायिकारणमेव मृत्कया चिदाकृत्यायु॰ क्ता
पिंडो भवति स्वर्णं कयाचिदाकृत्यायु॰ कं पिंडो भवतीति पस्पशायां पतंजल्युक्तेः तत्राकृतेरनित्यत्वात् हि शिष्टे ऽनित्य ×

मान्यं विशेष इति बुध्यये तस्मितु॰ क्तं अनुवृत्तिबुद्धिजनकत्वं सामान्यलक्षणं व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वं विशेषलक्ष
तर णमितितद्व्याख्यातारः तथा सति तृणतो द्रव्यगुणकर्मसु सामान्ये तु॰ क्तं इतो समव्यवहारप्रत्तणा विशेषः अन्नेनेहमे
व सर्वजातिषु मानमिति तिस्त्वं चितं तथा भावानुवृत्तेरेव हेतुरितिसामान्यमेव भावः सत्तानुवृत्तेरेव
द्र ४ हेतुरितिसामान्यमेवं [illegible] त्वादि तु अनुवृ [illegible] त्तेरितरव्यावृत्तेश्च हेतु [illegible] त्वहेतुरितिसामान्यं विशेष
श्चेयावत्स्थित्येकाकारप्रतीतिरनुवृत्तिरितितव्याख्यातारः यावत्स्थितीत्यस्याभावेया वकत्वादेरपि जातित्वापत्तिः
द्रव्यभिन्नं ५ कादाचित्कैकारप्रत्ययहेतुत्वात् भिन्ने छिन्ने घटे छिन्ने भिन्न इत्यनेनोपलक्षितमनित्यत्वेनापीदं सूचितं चेत्के यु॰ क्तं सा
त्वस्य ४ मान्यमेकत्वकरं विशेषस्तु पृथक्त्वकृदिति एकत्वकरत्वमेकत्वबुद्धिकारत्वं यद्यनेकासु गवादिव्यक्तिषु अयं गौरयं गौ
रित्येवमाद्येकाकारबुद्धिरेकं सामान्यं विना नोपजाता भवति एवं यतदेकत्वोल्लंघनासत्तया [illegible] भेदस्यैकत्व पि३
बुद्धिप्रयुक्तेर्वतस्य गोत्वमश्वादिभ्यो व्यावृत्तिबुद्धिजनकतया विशेष इति तदर्थः एतद्वीजमप्युक्तं तत्रैव तुल्यार्थता
हि सामान्यविशेषस्वविषयपदं इति तुल्यार्थता॰ तुल्यानामर्थानां भावः अर्थेषु तुल्यत्वं च एकाकारप्रतीतिजनकत्वं ध
त्वं विशेष्यांशमादाय गौतमीये व्यक्तिः पृथक्त्वरूपा इति ति [illegible] उपरि पंक्तौ बोध्यं ५

ल·मं·घा० ३९ मेवत्वमेवं चतेषांभावः सधर्मस्वरूप एवं चैकाकारप्रतीतिजनकं पतः सामान्यमतस्तदेकत्वकर्यधामकलगवांपीत्वं। विपर्ययः अ गो
तुल्यार्थतान्त्रनेकाकारमतीतिजनको धर्मः सपतो विशेषोतिः यथ कृत्वकृत्सस्य यागवाश्वयोर्गोत्वाश्वत्वेइतितरपु
इति तद्व्याख्यातारः एवं च घटत्वमपि सामान्यं भवत्येव जातित्वं तु पंचानन्तत्वो क्रमे अतिशयनेइतिसूत्रेभाष्ये जननेन
ने प्राप्यते माजातिरितिउक्तं अनेनापि तस्यानित्यत्वं बोधितं एतच्च ब्रह्मणस्तु नित्यमतेव्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य जन्यत्वात्
उक्तं जन्मत्वात् अविद्यादेरपि जन्यत्वं वस्तुतो जीवानामप्युपाधीनां जन्यत्वेन विशिष्टानां जन्यत्वमेव· ब्रह्मणस्तु नित्यत्वं मते
अद्वैतमता त्वान्नतज्जातत्वभावएवान्यथा न्यायादिनये परमाणवादीनामजन्यत्वे न परमाणुत्वादिजातव्यापकत्वमस्य
भिप्रायकत्वा त्वेन तस्य स्यात्· सत्यस्तत्रे भाष्ये तु भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जातिरित्युक्तं तन्निष्कर्षे ...: एतेन नूका
भावे ५ रणतावच्छेदकत्वादिनैव जातिसिद्धिरित्यपास्तं सखंडोपाधावपि तत्संभवेन नाशत्वादीनां तच्चूर्णत्वादौ चतत्समत्वे
नकारणतावच्छेदकत्वादिना जातेरन्वयव्यतिरेकयोरुभयोरपि व्यभिचारेण कारणतावच्छेदकत्वादिना जाति
त्वसाधनासंभवात् बाधकाभावे इत्यादिविशेषणदाने नु गौरवं किं च घटत्वशरावत्वाद्यनेकधर्मपुरस्का राम० ३९

कारणभावत्वीकारापेक्षयासर्वानुगतं यत्किंचित्सखंडधर्ममवच्छेदकीकृत्यैककार्यकारणभावे लाघवेन १

रेसानेककार्यकार्यतावच्छेदकत्वादिना न जातिसिद्धिरित्यलं· शतशोपि गौरित्युक्ते शुक्लत्वादिविशेषानवगमएवं
न्य सामान्यस्पर्शहेतौ वृगते· साच्याद्रव्यस्यैव शब्द त्वेन तस्य गुणासमरहरूपत्वेन शुक्लत्वादिविशेषावगतिप्रसंगः
अतिरिक्तद्रव्यवादेऽपि द्रव्यस्य विशेषानालिंगितस्य बोधाभावेन सएव दोषः उक्तं हि तेरपि शहबोधत्वाद्यत्र
पक्रियादिसामान्यरूपेणैव भासते· यद्यपि शाब्दमिकशक्तिग्रहो विशेषालिंगितव्यक्तिविशेष एव तथाप्यावा
न५ योह्यापन्यायेन पुरुषोत्तमगतसामान्ये सत्त्वतो न्यायमेवव्य तत्राणानयनोद्दश्या विशेषे ग्रहीतानामपि शक्तिस्तत् कांथ५
जसो भ्यमात्रे व्यवस्थापयति· कारणत्वादिग्रहस्य तत्त्वैवमेवेति न काश्चित्सामान्यलक्षणापयोगः यथा गोसरशो
गवपदइति शक्तिग्रहेन व्यक्तिविशेषभानं तद्वत्तत्रदुल्लंसत्त्वत्रे भाष्ये अव्ययवर्गे ते श्रुमन्यामहे आकृतिर ग·४
भिधीयते न हि गौरित्युक्ते व्यपवर्गो गम्यते शुक्लनीलइत्यादौ तिव्यपवर्गो विशेषः तस्यागतिरमतीतिरित्यर्थः न
न२ तु प्रख्या विशेषांव्यपवर्गगत्योः को विशेष इति चेत् प्रख्या अनभिधीयमानापि जातिः संनिधिमात्रेण
प्रख्यायाअविशेषे निमित्तं भवति· प्रख्यापात्र अविशेषस्तदेवं ज्ञानमिति मतं भिन्नाविषयत्वं तेनैकत्वेजा

लमंषा· तिपदार्थेचसिद्धेपिअभिधानासिद्धेःजपावनमितिसर्वविशेषाण्यंतरीकरणेनाव्यपवर्गगतावपिअव्यापात्अवि
४० शेषोनास्तिभिन्नेहस्तीत्वंवनत्वाद्वनमितिप्रत्ययस्यन्यथात्वेअवनपलाशवनमित्यादिज्ञानेषुतद्देवेदंज्ञानमि म्र२
तिप्रत्यभिज्ञाभावादिति कैयटेनैवसमाधानात्अत्रतएवनंपलाशवनमित्यादिज्ञानेषुतदेवेदंज्ञानमितिप्र
त्यभिज्ञाभावादिति कैयटेनैवसमाधानात् अतएवसामान्यशक्त्यासहाद्विशेषव्यक्तिबोधेलक्षणेति ह
द्वाः साचशब्दतन्मात्रस्यैवपरिणामविशेषआकाशवद्विभुःसाचजातिःसर्वत्रआकाशजातिसमवाया
देरथ्यौपाधि [redacted] कलात् तत्तुक्तंहरिणासंयोगिद्रव्यभेदेनदेशेचयथिकाल्पितेतेषुसामान्यमाकाशस्या देशेषु
पिविषूतेइतिआकाशेतुपलक्षणं अर्थजातमभिधानेपिसर्वेजातमभिधायिनः व्यापारलक्षणायस्मा
त्पदार्थाःसमवस्थिताइतिच जातमभिधायिनःजातिविशिष्टवाचकाःव्यापारलक्षणाःप्रयोजनेनार्थाःश
ब्दस्याचपित्पमनवच्छेदकीकृत्यार्थप्रापकत्वात् एवंचनिःसामान्यानिद्रव्यनादेयंसामान्यानीत्यस्यशब्द सामान्य
स्यावबोधकत्वात्किंचब्रह्मणएवसमाणासिद्धतयासर्वेभावाब्रह्मणःशक्तिभूतानतुतेभिन्नाः तत्रयथा राम० ४०

व्यवहारंशक्तिकल्पनेतिसर्वत्रजातिद्रव्यविभागःआकाशत्वंघटत्वमित्यादिव्यवहारस्यतुल्यत्वात्तत्रत्कं शकु र्ण
त्वाविच्छिन्ननभसएवतत्रश्रोत्रत्वमितिमतेश्रोत्रत्वजातिवत्तसाचजातिरुच्यतेःशाकुनाशेचसत्त्वमन्यथाश्र
वेयवतिषलेइतिनित्यत्वंतस्याःअनुगताकारज्ञानजनकव्यक्तीनांयत्किंचिद्रूपंतत्सर्वंजातिरेवंचजातिरव्या
प्तिरितिपर्यायाविविहेलाराजःसर्वजातीनांव्यापकत्वेपिपदार्थानांकिंचित्रशक्तित्वात्कोपिदेवजातिक
।श्चित्पदार्थेभिव्यनक्तिनसर्वासर्वःसाचैकदाचित्स्त्रीत्वपुंस्त्वेनपिंडेनव्यज्यतेकदाचित्पुंस्त्वपुंस्त्वेनकेनचि
स्या५ देकाधारस्याकदाचित्त्रिस्नेकाधारस्येतिबोध्यंतस्याःप्राधान्येपिसाभ्रयसमवेतत्वेनसंख्यादिसत्त्वेबोधात्
ल्लिंगवचनोपपत्तिर्गुणावृचनशब्दवदितिसरूपसूत्रेभाष्यस्पष्टंसाचनित्येत्युक्तंअतएवभाष्येसिद्धेशब्दा
देश्म३ र्थसंबंधइतिवार्तिकेसिद्धेशब्दार्थेचेतिविग्रहःकंपदार्थमात्वेतिप्रश्नेआकृतिमित्याहआकृतिर्हिनित्याद्र
व्यमनित्यंअत्राकृतिपदेनजातिःसंस्थानंचउभयमपिनित्यमनयोर्यथानित्य [redacted] त्वंतथावक्ष्यतेअत्र
घवाद्रव्येएवपदार्थस्यविग्रहः द्रव्यंहिनित्यमाकृतिरनित्याएवंहिदृश्यतेलोकेमृत्कयाचिदाकृत्यायुक्ता

ले.मे.षा. ४१ पिंडः पिंडाकृतिः (मु) प्रमघटिका इत्यादि अत्र कैयटः तत्र हाकारं तं गपजातिरूपं चाऽसम(त्य)मुपाधिमाश्रित्य तत्र ह्वच्छिन्नं ध्वं १
ब्रह्मैव द्रव्यं एतेन मरोप्य नित्यत्वादुक्तं नित्यमित्युक्तमित्यपास्तं मरोप्याकारमात्रतयाव्रह्मणएव पर्यवसानात्त्वा
चारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति श्रुतिवत्तं आहृतिः से ख्यानं तस्या नित्यत्वेतद्यं गपजातिरप्यनित्ये
तिएतत्तात्पर्यं यद्ब्रह्म आह तो यदार्थ एष विग्रहः नित्याह तिं कथं नक्वचिदुपरतेतिसर्वत्रोपरताभवतीद्व्यानर
स्यानुपलभ्यते इति अत्राह ति परेन जातिउपरमोनमित्यावि: आविवकः पदार्थो जातिः चावव्यवहारं ध्रुव
प५ त्वात्तकूटस्थत्वादविचालित्वात्स्न याथौंजनविकारित्वाद्धारं वा रमुत्पत्ताघमावेनानुसत्तयह ध्यं वायपयोगित्वा
तनित्येति एतन्मावः एतद्दभिप्रायेणैव भिन्नेष्वभिन्नं छिन्नेष्वछिन्नमिति सामान्यलक्षणमुक्तं अत्र यावव्य
वसंस्थानरूपायाआकृतेः हेत्वभावेनप्रकाशनतेरानित्यत्वमाह अत्र यावाय स्मिन्नित्येन विहन्यते तदपि ति
स्तत्वं २ सं तस्यभाव आहृतावपि तत्वं न विहन्यते इति अवयवसंस्थानरूपाया आकृतेः प्रवाहविच्छेदात्त्रधर्मस्याविद्या घा
तद्व्याश्रयेनानेन प्रवाहनित्यतोक्तोपि वाहनित्यतां न्यायवार्त्तिककारोप्याह नित्या वर्णा नित्या वेदा इति च संप्रदा एम० ४१

याविच्छेदान्नित्याय पृथिवी नित्याः पर्वता इति व(र्त)मान्येव वेदवाक्यानि मन्वंतरचतुर्युगांतरेष्वपि संप्रदायाविच्छेदेन
प्रवर्त्तिते एतन्मनवादिकेष्वपि तुल्यमिति व्याससूत्रमपि समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध इति वेदस्यत
रू३ दर्थानां च नामरूपप्रवाहानुच्छेद एव नित्यत्वमिति तदर्थः उपाधिसंनिवेशादिशब्देष्वौपाधीनाम् पितदा
त्मकत्वात् ब्रह्मैव वाच्यमस्तु अविद्याशहेनापि विच्छिन्नप्रकाशं ब्रह्मैव विच्छेदोपि तद्रूप एवेति नाद्वैतहानि
रिति अत्र नवरं ति विच्छेदस्य ब्रह्मरूपत्वेनतत्त्वज्ञाननिवर्त्यता नापत्तिरिति तत्तक्ष विच्छेदोस्त्य एव रज्जूरगव तिं५
द५ त्सर्वोपि प्रपंच एवमेवं तन्नभोगमायकमायाए हेहेष्वं ब्रह्मरागस्ता यावि वर्त्ते एवं च तन्नाशपतेपिय भासनास कृदेश५
भाद्रति४ पुरमार्थमारेचविवरणोप्रपंचित मस्माभिः यथास्विप्रे एकस्यैवांतःकरणस्य विद्वानेकपदार्थरूप
त्वेन यथा जागरे मायासहकारेण ब्रह्मणस्तथात्वं यथा च जागरेऽप्रतीयमानत्वात्स्वाप्नस्य मिथ्यात्वं तथा तुरी
यदशायामनुद्रेहे तेर स्वप्नप्रपंचस्य मिथ्यात्वसेविरद्ध सत्यत्वमुपाधि वैशिष्ट्येन तत्रैव्यवहारास्पदं नि त
पाधिकं तु सर्वव्यवहाराविषयः इति हेलाराजः आह निमपत्र संभव ति तत्रैव गोतमीयेनास्याह तिव्याक्षेपः

पूर्वग्रं४ वसर्वर

४२

ल॰मं॰षा

म

४१श्रि२ पदार्थ इति सूत्रे व्यक्तिपदेन च संख्यादिविशिष्टा व्यक्तिः पिष्टकमय्यो गाव इत्यादावाकृतिरेव
वस्तुतस्तत्रापि जातिः प्राणप[stain]तस्तेनाभिव्यक्ता पुण्यपापसाधनं तदुक्तं हरिणा चित्रादिष्व ति२
प्यभिव्यक्तिर्जातीनां केश्चिदिष्यते प्राणप्रतिष्ठितास्तज्ज्ञाः प्राप्तौ निमित्तं पुण्यपापयोरिति चित्रादीना
दिना प्रतिमाः प्राणप्रतिष्ठिता इति प्राणिपदं तेन देवतावाहनप्रतिमोपलक्षणं विसर्जनेत्ते ३
तेनान पुण्यपापसाधनं ब्राह्मणत्वादयो भावाः सर्वे चैव वचनेष्विताः अभिव्यक्ताः स्वकार्याणां
साधका इति च स्मृतिरिति च यत्तैवोपदेशादिनाभिव्यक्तास्ते चैव स्वकार्यसाधकाः प्रति
ज४ नियतवं[stain]कर्वाग्यत्वादिति भावः स्वरूपरूपे भाष्ये धनिनं स्वं द्वेतत्तेर्गुणपूर्वदेवताशब्दादी
नाहमिति वैध्यादर्शनाभ्याससहकारेणैव तद्बोधात् तेन म्नेयायिकयुक्तेर्प्रवृत्तिप्रसस्यापि वि
चारसिकव्याकरणाभ्यासनावासितांतःकरणतया तत्तैर्ववास्तवबाधमतोपीति बोध्यं अनंता राम
३ वर्णानुत्पादविनाशशालिनस्तत्समूह[stain]पदं बोधकमिति पक्षे तु पदानामानंत्यात् द्रव्यक्रिय ४१

ध्य१

द्वा१

हालेभवेनानुगताकारप्रतीत्यासि[stain]या तत्तत्पदगतघटपदत्वादिजातेर्वाचकत्वं अपि गत
जातेः शक्यत्ववत् यथा च ब्राह्मणत्वादिजातिश्चरमक्रियापलक्ष्यं व्यंग्या एवमेषापि चरमवर्णप्रत्य
क्षव्यंग्या क्रियासमुदाये वीहिधमत्वत्ववदेवापि नाद्यैर्वर्णसमुदाये व्यासज्यवृत्तिः तदुक्तं[stain]नेक ध्य२
व्यक्त्यभिव्यंग्या जातिस्फोट इति स्मृतेति। यद्यपि शक्ता तावद्धेतुकेशक्तेरिवशक्तताव[stain]देकोपितस्या ५४
स्त्वमिति तस्याः स्फोटत्वव्यवहारः इति जातिस्फोटनिष्कर्षः परे तु यथाद्वैतिनां आत्मभेद औपाधि
को मायाकृतस्त्वेतनस्यैकत्वेप्यस्त्वेवं तत्रानुगमार्थं जातिकल्पना च दृश्यते तथैकस्यैव तत्त्वका
लनत्त्वदृष्टिनानुगतरूपोपाधिभेदेनानंत्याच्च तत्पक्षेपि अनुगतशक्तिग्राहकजातिरावश्यकी पदैत
६३ बोतत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्फोटो व्यक्तिपदभाक् तत्तदुपाध्युपलक्षितस्तु जातिपदभाक् पूर्वं मते तु जा
तिः पदार्थो मते यत्तु सर्वत्र व्यक्तिरेव मिस्पात(?) तत्रद्वांस्तुपहितं ब्रह्मैव जातिरिति तन्न आविद्यकानं
तव्यक्तिकल्पनापेक्षया जात्यादेरेव तत्त्वकल्पने लाघवात् अत एवाग्नेराग्नित्वमपागादित्या

लः मन्वं ध दिश्यतोऽर्थस्यैव नाशक्तत्वा आतस्य स्वसिद्धेऽंशवाच्यसंबंधरजिवार्त्तिके आविद्यकः पदार्थयोर्ज्ञाति
४२ ध्य२ र्यो व ऽव्यवहारं निलाप्रवहनिलावेति देधैं वाक्यतो निलबलमुक्तं तद्योपपादितम् सिसाह "इतिवाचक
वाच्यसंबन्धितो निशीयं वाक्यसमभिव्याहिकाचाकांक्षा । सा चैकपदार्थज्ञाने तदर्थान्वययोग्यार्थस्य
नं४ ज्ञाने न तद्विषयेच्छा अस्याश्च पर्यपर्यः कस्त्येवृरूपापुरुषमिष्टैव तथापि तस्या आकांक्षाविषयेर्थे
आरोपः । मानाभावात् अन्वयबोधोत्तरमेव ज्ञायतासोद याचैव पदद्वकोद्धामिति तु साकांक्षा र्थबोध सा ५
कनिसंर्थकं तद्युक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये परस्परव्यपेक्षा सामर्थ्यमेकैकापुनः शब्दयोर्व्यपेक्षा ।
न ब्रूमः शब्दयोरिति किं तर्हि अर्थयोः इह राज्ञः पुरुषस्तु ज्ञाराजापुरुषमपेक्षते तेमनाम्यमि
तिपुरुषो राजानमपेक्षते ऽहमस्येतीति ईदृशजिज्ञासोन्नायकं चैकपदार्थे [redacted] परपदार्थव्य स्या
तिरेकप्रयुक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वस्य ज्ञानमिति तद्विषयेतादृशान्वयबोधाजनकत्वे
प्याकांक्षेति व्यवहारः । एतत् ज्ञानस्य बोधहेतुत्वात् एकदा समन्वयबोधे जाते तदजनक

एतदेवाभिधानपर्यवसानमुच्यते ध्ययमर्थोऽर्थान्तरसाकांक्ष इति व्यवहारानुपदेश आरोपः ६

तज्ज्ञानाभावान्न पुनरन्वयबोधः कार्यसहवर्त्तित्वेनैव तस्य हेतुत्वान्न सर्वत्र बोध ऽयं अन्यथा प्रथम ६२
तृ२ बोधहेतोस्तज्ज्ञानस्य द्वितीयबोधात्पूर्वमपि सत्वेन तद्दुर्वारं स्यात् । अन्वयबोधस्य तदाकांक्षितस
कलक्रियाकारकादिविषयो विवक्षितः एतेन तस्य हेतुत्वे खंडवाक्यार्थबोधोत्तरं महावाक्या
र्थबोधो न स्यादित्यपास्तं खंडबोधस्य क्रियाजन्य द्विरोधकारकनद्विशेषणो तदन्यतरमात्रविषयत्वा
त् अत एव सुरतन्त्रीज्ञापिकीनां भवः केकताक्कालाः प्रेमतनोत्रवीन वबयोत्नास्यापवेगुस्वतरस्मादी
व्या ५ समाप्तपुनरावृत्तस्य दोषतो न्यालंकादिकैः क्रियाकारकभावेनान्वयबोधकस्य कल्पदोत्तरं तत्र
पा४ घटकयत्किंचिदन्वयिविशेषणो ऽवत्तानं हि समाप्तपुनरात्तं यद्यपि सति तात्पर्ये आवृत्त्या बोधद्वयमिष्ट
मेव तथापि सैवाचद्दूषकता बीजं एतन्मूलिकैव सहृदयोद्वेजितः शब्दः सहृदयं गमयतीति व्युत्प
त्तिः किं च अयुक्तस्यान्वयबोधाजनकत्वज्ञानस्य वक्ष्यमाणसमभिव्याहारकारणतावाच्छेदकमू
लकत्वात्साप्याकांक्षा आतः स स समभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधजनक इति ज्ञानं कारणं त

स॰न॰घा॰
६४

इज्ञानतामबोधार्थं अतएवयस्यायादृशसमभिव्याहारेयादृशान्वयबोधकत्वग्रहस्तस्यतादृशान्व
यबोधस्यानुभवसिद्धेः ससमभिव्याहारस्तत्तदन्वयबोधजनकइत्ययमेववाक्यविमर्शेश्वरः समयस्त श्र
स्यपालिकाचमीमांसा अतएवघटःकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यतोविपरीतव्युत्पन्नस्यबोधः सद्व्युत
शु न्नस्यचाबोधउपपद्यते सद्व्युत्पन्नत्वंचव्याकरणशास्त्रोक्तप्रकृतिप्रत्ययविभागतत्तदर्थविभागतत्त शु
दन्वयबोधविषयकज्ञानवत्त्वं अन्वयानुभवश्चस्वरूपसत्तत्समभिव्याहारजन्यान्वयबोधांतरं प्र बोप्रतिबं
कृतन्मूलकमन्वयबोधाजनकत्वज्ञानमिपिवाहेतुरितितन्मूलकैवसहृदयचारितइतिव्युत्पत्तिः तादृ
शबोधेच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानेसत्यपितत्समभिव्याहारेतज्जनकत्वज्ञानाभावेबोधादर्शनात्ज्ञाता
त्पर्येणास्यान्यथासिद्धिः तत्पर्यस्यतात्पर्येः बोधकमितिव्यवहारश्चतत्राथंव्युत्पन्नस्यकिंयाका
कादिपदघटितः सामान्यतएवेत्युक्तंव्युत्पन्नस्याश्रुतवाक्यादपिबोधदर्शनात् प्रतिवाक्यंतस्याग्रह
स्यासंभवाच्चपदभेदेनव्युत्पत्तिभेदइत्यस्यचनामपदद्वयंतानामस्थानामस्थानिपातनिपात श॰न॰ ६४

नामादिभेदेनतत्तत्पदसमुदायेव्युत्पत्तिभेदइत्येवार्थः सचाग्रेतत्रतत्रवक्ष्यते उपस्थापकताविषयतान
तरसंबंधेनोभयसंबंधेनवाजिज्ञासाविशिष्टःसाकांक्षइत्युच्यते तत्रोपस्यपचतीतिदुर्लभेदेवदत्तेर
तिक्रियाकारकयोर्द्वयोरपिप्रस्यातंदुपस्थापकलत्तद्विषयताच्च आद्यंपरमणोधावतीतितत्रपु
रुषार्थस्यकारकधावनाकांक्षोपस्थापकत्वंधावनेतत्तद्विषयएवं ईदृशस्यलेकिंयाकारकसंबंधो
स्य वाकाशकएवअतएवविततासाकांक्षइतिसूत्रभाष्येस्वस्मितकांक्षेतिचसाकांक्षमितितत्रं
अस्मितितिविषयस्तत्प्रतीत्यर्थं पतत्र अर्थनिष्ठायोग्यतापिशाब्दबोधेकारणंसाचतात्पर्यविषयी
भूतसंसर्गवत्त्विधर्मेसंसर्गतावच्छेदकाश्रयसंबंधिनिष्ठासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभा
वः तेनविशिष्टाभावादिकमादायनदोषस्तज्ज्ञानेकारणंसंसर्गज्ञानंतुतात्पर्यविषयतत्प्रमांकांक्षा
तान विषयत्वावासुलभं यद्वा प्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपायोग्यतानिश्चयोबोधप्रतिबंधकइतिन
न्नशब्दप्रयोज्यबोधेबाधज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वात्तदभावज्ञानस्याकारणत्वाच्चः सत्यपिबाध

स॰मं॰या॰ ४५ निश्चयैस्यहेतोरापत्तेः पदार्थपरपाठीकृताः संयायोपरवंधयास्तुनोयानीत्यादिनोबोधदर्शनात् किं
चैवंवन्हिनास्तिं चतीत्यतोबोधाभावेनद्धकापयोस्तुरद्धवेणवन्हिनाकथंसेकंब्रवीषीत्युपहासः श्रोत्र
इ३ भिः त्रिममाणोसंगतःस्यादेतदर्थकद्विर्भाषा श्रवणोत्तरं पाश्चात्यस्येवम् कृतानस्यस्यात् किं
चैवंसतिवादेप्रतिवादिशब्दस्याबोधकत्वेनस्वेङ्नकथ्याछेदः। नचैतादृशेषुनान्वयबोधः किं
तुपदार्थबोधमात्रमितिवाच्यं। सर्वत्रैवमेवापत्तेः नचप्रदर्शितप्रतिविशिष्टज्ञानस्यहेतुत्वानुरोधे
नैशाद्वविशिष्टज्ञान सिद्धिरितिवाच्यंद्दः स्वहेद्येद्धास्तुरवादावपितुल्यत्वात्तानद्दे नस तपिबा उत्ते५
धनिस्वयोम्मिथ्याभिशापंगाढिदानरूपकादिकाव्यजदुःखस्तुवादनुरोधेनतत्रोपितदावश्यक
त्वात्तत्रान्यथाव्युत्पन्नानांसुखवलमाश्रयःश्चद्रत्वमाश्रयइ नोपिमुखचंद्रइत्यादितद्वचम त्यर
त्कारापत्तिः विभक्तार्थस्यैवान्वयनयात्तद्बोधोनेमस्या संगतत्वाच्चदेववशसंपन्नाकन्न
हादिसदृशशब्दात्तुनद्दःखंतादृशवक्तृतात्पर्याभावज्ञानोत्तरंनेदंरजतमितिभ्रमवतस्तातोनिव राम॰ ४५

त्ताचाप्येनेदंरजतमेवेतिप्रयुक्तेबाधज्ञानकाळएवतत्तोधाराद्वृत्तिदर्शनाच्च। एतेनासंसर्गाग्रहमात्रेणतत्सि
द्धिरित्यपास्तं। किंचासंसर्गाग्रहोनाम संसर्गाभावग्रहाभावस्तथासतिबाधज्ञानाभावेनविशिष्टबु
द्धेरापत्त्याएवंचहेतुमनौचित्यात्। किंचयेनदोषेणाविद्यमानस्यासंसर्गस्याग्रहस्तेनाविद्यमानसंसर्गग्र
ह[redacted]स्यैवचकुप्तसत्वात्। किंचविशिष्टज्ञानस्यकारणत्वेसंभवति अभावरूपस्यासंसर्गाग्रहस्य
तत्कारणत्वकल्पनेगौरवंधर्मेत्रतुकाव्यादौविभावादीनांसहृदयतासहकृतव्यंजनयासंबंधिवि
शेषीयत्वेनाप्रतीतौप्रतीतिरूपास्साधारण्येनप्रतीतिस्तत्रविशिष्टज्ञानस्यानुभवविरुद्धतयास्वीय स्वी५
स्वीर्य त्वासंसर्गाग्रहमात्रेणास्वीयत्वसंसर्गग्रहप्रयोजनेनेष्टनिष्टस्याप्यभिव्यक्तिरित्यन्यत्। नचवैनासिचेत्या स्व४
दितःप्रवृत्तिरदिस्यात्। बाधज्ञानेनजायमानज्ञानेऽप्रामाण्यशंकायाजननात्तद्धून्यज्ञानस्यैवप्रवृत्तिहेतु
इ२ त्वयोगित्वेनानुक्तेतेःबोधस्यैवसर्वत्रबोधविषयत्वेनबाधस्यैवाभावच। नतद्वन्नेमत्संतानस्त्वेपितद्व
यैज्ञानंशाद्वःकरोतिहीति। वस्तुतोबाधज्ञानेनकापिज्ञानेप्रतिबंधकं। तत्कालेपिसत्तासामग्र्याजाय ग्यां

स॰प्रे॰षा॰ ४६

तेएवज्ञानं तेनस्वस्वसामग्रीवशाद्द्वयोरपिज्ञानयोर्जातयोर्यत्रज्ञानेसदोषसामग्रीजन्यत्वग्रहस्तत्राप्राम
ाण्यग्रहस्तेवमयीदाम्यामसी यथागेहे [illegible] रोस्तिगेहे [illegible] रोनास्तीतिपरस्परविरुद्धेद्वाभ्यांप्रयु
क्ते किंचाशुसंचारादलातचक्रेप्रत्यक्षेणादृश्यतेऽनेकदिक्कस्परूपसहचारिणःस्पर्शस्ययु
गपद्ग्रहणद्वितोरनुमानाद्भम्यतेनैतद्दस्तीति अनन्यथासिद्धोनुमानाच्चतदभावज्ञानेनेनपूर्व
ज्ञानस्यभ्रमत्वकल्प्यतइतिचेत्रःविशेषितस्वेभाष्यकैयटयोरुक्तेरवंचबाधज्ञानकालेप्यनुमि
तिःस्वीकृताअत्रदृश्यतेगम्यतइतिवचनमानतिर्देशाभ्यामुभयोरेककालिकतासूचिताअ
नेकदिक्कस्पर्शस्ययुगपद्ग्रहणरूपहेतोर्धर्मत्वेवत्तस्मिन्संभवोप्युप्रत्यक्षस्यप्रबलत्वेन
नुमितौधेमत्वकल्पनं एवंचबाधस्यहेत्वाभासत्वमप्युपपन्नमनुमितौतेनाप्रामाण्यग्रहस्याज
त्वनात्तद्वस्तुतस्तुसाध्यबाधोनहेत्वाभासःसर्वसाधारणबाधबुद्धिप्रतिबंधकत्वयैवनिर्वा
हेज्ञानस्यविशिष्टहेत्वाभासेषुग्रहणानौचित्यात्किंतुहेतुबाधज्ञानस्यैवतत्वमुचि पु ॥म ४६

तेंत्वत्तचतन्यायभाष्यवार्तिककाराभ्यांतथैवःकिंचेदंरजतमितिभ्रमोत्तरंजायमानस्यनेदं
रजतमितिबाधज्ञानस्यरजतज्ञानविषयाप्रामाण्यज्ञानंप्रतिकारणतावश्यंवाच्या एवंस्फुटिके
रक्तत्वाभावज्ञानस्यसोपाधिकत्वग्रहेत्वज्ञानेतत्कारणतावश्यंवाच्याएवंचसर्वत्रतथैवा
स्तु किंद्वयकल्पनेनःपवततलोकप्रसिध्यार्थस्यबाधितत्वज्ञानंतत्त्वतेनैवजायमानज्ञा
नेःप्रामाण्यग्रहोयथावन्निनासिंचतीत्याहौनचगादिनिज्ञानादिस्थलेपिबाधज्ञानेनतज्ञा
प्रामाण्यग्रहेदुःखाद्यनुपपत्तिरितिवाच्यंतत्रदुःखाभावेपिव्यंजनत्याजायमानेनतद्दृष्टत्वादित्वा
तेनतदुपपत्तेःव्यंजनाजन्यज्ञानेतुनबाधज्ञानेनाप्रामाण्यज्ञानमितिस्पष्टंकाव्यप्रकोशाटीकाया
दातत्रतम [illegible] केत्राप्राथमिकबोधेपिनाप्रामाण्यग्रहःएवंचयोग्यतोक्तानप्रवृत्त्याद्युपयोगि
योग्यतासंदेहादिनाप्रसक्ताप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टबोधजनकेविशेषणीभूताभाव
प्रतियोगिप्रतिबंधकतयेतिबोध्यं लक्षणामूलमविशिष्टार्थबोधेविषयबाधज्ञानज

सोदे२

ल॰ मं॰ षा॰
४७

न्यमन्यामारोपितानमेवेत्यलं परीत्यन्वयप्रयोजकं समभिव्याहृततत्कार्यशक्तिमत्वं योग्यता सा च शाब्द
बोधे भासते तेन एव घटेन जलमाहरेत्यादौ सछिद्रेतरस्यैव जलाहरणशक्तिमत्वेन सछिद्रेतरत्वे
प्रकारको बोधः अत एव प्रतिनिधिः श्रौतत्वोपपत्तिः यूपत्वादिरेव बध्नातीत्यादौ वृस्वादितत्र
फलकसंयोगविशेषरूपबंधनसामर्थ्यं खादिरालाभेन्यः प्रतिनिधिरूपादीयते तस्तत्तत्ता
दृशबंधनसामर्थ्यबलेन खादिरबोधोवश्यमभ्युपेयः एवं च खादिरबाधेपि तत्सामर्थ्यस्या
गेमाताभावात्तदुपपत्तिः अन्यथा खादिरस्यासामर्थ्येबंधनलोप एव स्यात् तस्यैव प्रवृत्ति
मं निमित्तत्वाश्रयतिष्ठ समभिव्याहृतकार्यशक्तेः पुष्पलक्षणाभितितस्या अपि प्रवृत्तिनिमित्तस्या
मानाधिकरण्येन बोधे भावनमेवं चोपलक्षणकगीतस्य छिन्नस्याशक्तत्वात् गेपि तदुपलक्ष्यशक्ति
स्यागस्यानौचित्यादन्यगतासागरूपते साद्दश्येन तत्र चापि तत्त्वबुद्धेः किंच घटत्वेन सछिद्रेतर
व्यक्तिविशेषस्यैवभानमितिसंगीकारे लक्षणापत्तिः सामान्यरूपेण विशेषबोधेपि लक्षणे राम
४७

त्यर्थस्यात्वामस्मिंश्च श्रीमत्सुदाहरणे काव्यप्रकाशकृता स्पष्टमुक्तत्वात् तदिदं हरिणा केचा
चित्साहचर्येणाजातिः शास्त्रमुपलक्षणं खादिरादिष्वशक्तेषु जातिः प्रतिनिधीयते अश्वात्तं
अफलो बंधः प्रमाणाद्दोषं च शिष्यते अतो जात्यभिधानेपि शक्तिहीनं न गृह्यत इति केषां
चित्तु जातिशक्तिवादिनां प्रमाणं हि साधुत्वव्यक्तिशक्तिवादेपि वस्तुगत्या जातिशक्तिवि
शिष्टा केवला व्यक्तिः शक्येति न दोष इति बोध्यमित्याहुः आसत्तिरपि इदं स्यावित्वेन
शाब्दबोधे कारणं सा चान्वयप्रतियोगि पदार्थानां तद्बोधकपदानां चाव्यवधानेनप्राथ
मिकोपस्थितिरूपा काव्येष्व च सत्वे प्रतिपाद्येणाद्दृशबुद्धेर्व नतु रूढ्यैव स्यात् अ
नासत्तस्युते योजनावाक्यान्तरस्यबोधेपि विलंबेन बोस्त्येव न चास्मासु स्याद्यमनर्थो बु
द्ध्यसन्नुभवो विरुध्येत इति वाच्यं योजनावाक्यसंपादनद्वारा तस्या प्रबोधे उपयोगेनादोषा
त् अमंदस्यतु आसमभावेपि पदार्थोपस्थितो आकांक्षादिज्ञानवतो बोधः चिरंतेनैवंभ

कार

स.तं.षा. वत्तीतिनत्तद्बोधेत्तस्या: कारणत्वं ध नितं चेदं नपदं तेतिसूत्रे नाष्ये वक्तृतोयोजनावाक्यकृस्य
४८ नाध्यधीतत्कल्पकं क्वादिनाऽप्रयोजनोऽकल्पनस्यैवौचित्यात् परंतु मेदस्यसाविलंबेनाः
मेदस्यतुस्ताशीघ्रमितिसैवौचित्तं। अतुतत्रवाक्येघटमानयेत्यादौघटकर्मकानयनबोधेह
योच्चारितत्वाभावज्ञानेऽन्यबोधनेह योच्चारितत्वज्ञानेवातत्पाबोधानुदयेनतयो: प्रतिबंधक
घ त्वकल्पनेगौरवेणलाघवात्तयाबोधेइदंवाक्यमेतदर्थप्रतीतीच्छयावक्रोच्चारितमित्याकार
त्तात्पर्यग्रहोहेतुनीनार्थपदस्थलेपदविषयोपिसंतथानद्राहकं चप्रकरणादिकमतएव ज्ञ५
वप्रकरणादिनानाभावेइदमेतदर्थकमेतदर्थकंवेतिसंदिहानस्यमेनिश्चितवाक्यस्य
स्व लेपितस्यमहृस्यमुच्चारणमस्त्वेवेतिनत्तु आकादिवाक्याद्देवतापसादेनप्रवेजनस्यस्य
र्द्व२ रेणावामहु बालकंकृतोतमकाव्यादेहुतैतात्पर्यव्यतिरेकनिश्चयेपिबोधोदयेनतस्यबोधे
हेतुत्वासंभवात्। तद्व्यतिरेकनिश्चये वतुस्तनस्तदर्थबोधात्। नन्वेवंनत्रनात्पर्य राम
स्व१ ४८

स्व२

ज्ञ२ नतएववेदवाक्यतोबोधइतिचेन्नंतस्यपरुलैकोव्वेपलेनप्राकृदुर्ज्ञेयत्वात्। तत्साचवादित्स्यामगृहीत
तत्तदर्थबोधकत्वज्ञानस्यवेदजन्यबोधेतहेतप्रामाण्यनिश्चयमेवाहेतुत्वान्मीमांसोपयोगः किंचास्म
दर्थहृदयविषयकोबोधोजायतेतात्पर्यंतुक्वचितज्ञानीमइतिसर्वजनानुभवविरोधान्नतस्यहेतुत्वम
तएववयमप्रानयेत्पुस्त: प्रकरणान्तस्यहृध्यंजत्वेवातेयमितिप्रश्न: संगच्छतेस्यष्टं चेदंसर्वसंप्रा
सतात्सूत्रेभाष्येतत्रपदार्थोपस्थितिरेवेत्याघुल्कीत्यादवडनी ऽतात्पर्यमितिर्योपयोगस्तत्त स्व५
ज्ञानेप्रामाण्यनिश्चयद्वाराप्रवृत्तौकिंचिदनेकेपदार्थस्यायंयोग्यत्वेकस्याध्याहारदतत्रचे
४ तिवोध्यं। तेचाश्वतात्पर्यकत्वेननिर्णीताजेहेसैधंवमस्तीतिवाक्याजेहेत्वेवणमस्तित्वे
तिसंशयेहृदापत्तिरितिवाच्यं। एकतरविषयकज्ञानेप्रामाण्यनिश्चयेतदितरविषय
तु कज्ञाने: प्रामाण्यबुध्युदयेनतदनुदैदात्। तस्यरत्याभावज्ञानतदन्यपरत्वज्ञानमीर
पितहोधे: प्रामाण्यग्रहजनकनैवं तथात्वेन्तहाक्यार्थे प्रामाण्यग्रहेतत्तद्वाक्येऽप्राप्र

ल॰मंषा
४९बा

कत्वज्ञानं हेतुः आप्तत्वं च भ्रमप्रमादविप्रलिप्साशून्यत्वेन ज्ञानं चायं प्रकृतविषये दृशास्ववान् आप्तत्वविशेषि
धर्मानक्षिकरणत्वादित्यनुमानेन। तत्र भ्रमो कार्यभ्रमः प्रमादोन्यार्थकशब्दभ्रमः विप्रलिप्सा प्रतारणाप्रतीति
विपरीतप्रतिपिपादयिषा। वेदस्याकर्तृकत्वेन तु आप्तोक्तत्वाभावज्ञानं हेतुः तेनाप्तोक्तत्वज्ञानात् अनुक्तत्वति
र्णयादेत्संभावनाप्रतिबन्धकतः सर्वैः शाब्दप्रमाणमेव। अनाप्तोक्तत्वज्ञानं तु तज्जन्यज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकमत्र श्रो
तनावत्पदार्थज्ञानानामाकांक्षादिज्ञानानां च नष्टत्वेपि तेषां समूहालंबनस्मरणं जनतं स्फोटाद्वान्वय
बोधः अपमेव खलेकपोतन्यायेन बोधः यदानुक्रमेणाबोधे धकसमवधानात्तत्र तत्तदवांतरवाक्यार्थबोधो
त्तरं एवं एवं स्मरणात्तत्संस्काराद्वा महावाक्यार्थबोधस्तदा राजपुरप्रवेशन्यायेन बोध इत्यन्यत्र विस्त
रः इत्याकांक्षादिविचारः अथ ससकलशब्दमूलभूतत्वात् धात्वर्थो निरूप्यते तत्र फलानुकूलो यत्नसहि
तो व्यापारो धात्वर्थ इति सिद्धांतः पचेः फलं धात्वर्थो व्यापारः प्रत्ययार्थ इति तन्न लः कर्मणि चेत्यादिसू
त्रविरोधात् न हि तेन व्यापारस्य प्रत्ययार्थता लभ्यते किंच पचति पक्ति पाकः इत्यादौ प्रत्यादेः प्रत्ययार्थ एम॰ ४९
फलकत्वादीनां प्रतीतये तत्र अनेकप्रत्ययानां शक्तिकल्पनापेक्षया एकस्य धातोरेव शक्तिः कल्पनोचिता। किंच २

त्वेगच्छतीत्यादावपि तत्प्रतीतिवारणाय तद्बोधेयच्चि समभिव्याहारस्यापि कारणत्वकल्पने गौरवं। किंच सक
र्मकाकर २ [redacted] र्मकव्यवहारोच्छेदः न च प्रत्ययार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं सकर्मकत्वं तत् समानाधिकरण
फलवाचकत्वं जानातावपि व्यापारतावच्छेदकसमवायसंबंधेन व्यापारानधिकरणत्वेन आत्मत्वरूपेणैवाधिकरणस्य
स्वविषयतया फलेसत्वेनानव्याप्तिः अन्यथा यत्किंचित्संबंधेन सर्वेषामेव व्यापारसमानाधिकरणफलवा
ब चित्वेन रूपस्यवाप्तिः प्रत्ययार्थव्यापाराश्रयत्वं च कर्तृत्वं घटं भावयतीत्यादौ णिजर्थव्यापारव्यधिकरण
त्रि४ फलाश्रयत्वेन घटादेः कर्मत्वमिति वाच्यं अभिधानानभिधानव्यवस्थोच्छेदापत्तेः न च व्यापारेणास्वाश्रयादे
तुं पाकं प्रति र्मिधानं कर्माख्यातेन प्रधानेन फलेन स्वाश्रयादेः पाककर्मणोभिधानमिति वाच्यं जातस्य हि प्रत्य
धा२ कोरिवान्वयस्य प्रान्त्यायत्तो क्रियाप्रधानमाख्यातमिति यास्कविरोधापत्तेः किंच फलस्य धातुनातदाश्रय
स्य चाक्षेपेणैव लाभसंभवे न लः कर्मणि सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तिः कर्मकर्तृकृतोकारकभावनो भूयवाचकत्वे गौर
वाच्च किंच भावविहितघञादीनां व्यापारावाचकत्वे ग्रामो गमनवानित्यापत्तिलाघवं केवलेनापि स्वाश्र

ल·मं·षा
५०
प्रयोरे
से

सा ह्युपेक्ष सुरभिधानापत्तेः किंच गुरुः शिष्याभ्यां पाचयतीत्यादौ हेतुमतिचेनिरूक्तबलात्प्रयोजकव्यापारस्यापि
जं यत्वे विस्थिते तस्य व्यापारस्याख्यातार्थत्वात् एवं च तस्य व्यापारः स्ववाचकाख्यातार्थव्यापारं नेच्छिपि नैवान्वयाच्छिष्य
भ्यामिति द्विवचनानापत्तेः पाचयतीत्येकवचनाय त्तिश्च गुरोरनभिधाने न तत्र प्रथमापात्तेनापत्तेश्च शिष्य
शाभ्यां तृतीयापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः यद्व पिधातोः केवलव्यापार एव शक्तिः फलं तु कर्मप्रत्ययार्थ इति तन्त्र या
मं गच्छतीत्यत्र विभागस्य सत्त्वात् तत्र संयोगस्य बोधापत्तेः संयोगभानेममादिसमभिव्याहारस्य विभागभा
नेसज्जातिसमभिव्याहारादेः कारणत्वकल्पनेतु गौरवं· त्यागोगमनमित्यापत्तेश्च तत्र फलावच्छिन्नव्या
पारवाचित्वेस्य चेत्र तथैवोचितं किंच गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ इत्यत्र पलोपेक कर्मणि यं च मायाः त्र
स्यान्विषयस्य कर्मणि समस्याविधानेनानेकेषां सूर्यांति ड्रांच फलेशक्तिकल्पनापेक्षया फलविशेष
बोधेन तद्धातुसमभिव्याहारस्य कारणत्वकल्पनायेत्तया च धातोरेव फलेपि शक्तिकल्पनोचिता कर्मकर्त
कप्रयोगे फलस्यन वापिधातुवाच्यत्वा छ्वेतसजन्ति गच्छत्योः पर्यायतापत्रेमहस्शायांताभ्यामविलक्षणतापत्ते राम०
५०

धोत्पत्तानन्तत्तसमभिव्याहारस्य फलविशेषबोधनियामकत्वासंभवाच्छ कार्यतावच्छेदककोटौ पुरुषविशेषीयत्व
निवेशेतु गौरवं· यत्वीदृशे स्थले सामग्रीप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावे लाघवगौरवविचारकरणं न तु तादृशसामग्री
प्रतिबंधकताज्ञानस्यानुपयोगेनानुमितिपरामर्शकार्यकारणभावादिलाघवगौरवविचारकरणवत्कार्तन्न विचारक
न रणं किंच शाब्दानुमिति सामग्र्योः ज्ञानं घटितत्वेन युगपज्ज्ञानानुत्पत्ते मनोलिंगतया चेतयो रांजस्येनानुभवति दुःस
मविशाएवडुर्घटइति बोध्यं· किंच त्वयाकर्मत्वं धातुर्थोन्वितप्रत्ययार्थफलवत्वं मन्यार्थफलव्याधिकरणव्या
धपत्या पारवाचित्वं च सकर्मकत्वं वाच्यं तच्चभावप्रत्यये दिशायां तस्य केषुतलकर्मणि वाव्याप्तं तत्र फलस्य धात्वर्थत्वे र्म
नान्यलभ्यतया प्रत्ययार्थत्वासंभवात् इत्यन्यत्र विस्तरः अत्र फलव्यापारयोः एय कुशक्तिः एकपदोपस्थाप्य
योरपि परस्परमन्वयो युक्तान्तिवे चित्राचतयरेषांहेतोषसाधनत्वमेरिव अत्रनयाकर्मप्रत्ययसमभिव्याहारेव्या
पारावच्छिन्नफलबोधेन तयाप्राकारयावपकल्पेन गुरुशक्तताच च्छेदककशक्तिद्वयकल्पनायत्तिः तत्रफ
लव्यापारावंतरंगत्वात्परस्परविशेषणतामनुभवेवाचंतिरान्वयितो· अत एवगमनं न व्यापार इति न· फलो

सु

ल·भू·षा· ५१ शउत्पत्तितो व्यापारविशेषणं जन्यजनकभावः संसर्गः क्वचि॑ विषयत्वं संसर्गः यथा आख्याते सत्यपूर्वकाध्यवसायात् दोष्ट
तौ पत्येशेत त्राल इत्यादौ॥ यत्तु दृश्यपकंशय नाध्यवस्यती सर्थः॥ फलत्वं च कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारेण द्रात्वयं जन्य
त्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतावत्त्वं जन्यतावारोपितानारोपिताविल्पन्यूनं विभागजन्यसं
योगाद्विरूपेण नवाध्यये विभागसंयोगयोः फलत्ववारणाय उभयं कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तु फलस्य विशे
ष्यता परे तु तयोः पृथक् शक्तौ फलव्यापारयोरुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयस्यो
त्सर्गिकत्वात् तथा च एकधातुजन्यतद्बोधस्य प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं तस्मात् फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारा
वच्छिन्ने फले च धातूनां शक्तिः कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामकः गौरवं च प्रामा
णिकत्वान्न दोषावहं किं चैकपदवृत्युपस्थितिद्वयकल्पने तु गौरवं तथाहि फलविशेषणकव्यापारबोधक
हरि १ र्तृप्रत्ययसमभिव्या त धातुजन्योपस्थितिः कारणं व्यापारविशेषणकफलबोधे कर्मप्रत्ययसमभिव्या राम० ५१

बं १ हृत धातुजन्योपस्थितिः कारणमिति का॑ कारणभावद्वयकल्पनं धातोरर्थद्वये शक्तिद्वयकल्पनं बोधज
नकत्वस्य विषयासंबद्धेनुपपत्तेः नत्त्वसमभिव्याहारविशिष्टधातोर्विशिष्टनिरूपितसंबंधद्वयकल्पना चेत्स
तिगौरवमन्यथा पष्ठ शक्तेरुच्छेदः एवमन्यत्रापि पृथक् शक्तिकल्पना निरस्तेत्याहुः सर्व कारकाणां धात्वर्थे स२
न्वयः आख्यमेवं च क्रियाया वास्तिद्रूतमस्ति द्वव्यसाध्यत्वेनाभिधीयते आश्रितक्रमरूपत्वात् क्रियेत्यभिधीयते गुणाभू
तैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनां बुध्याप्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यत इति भर्तृहरि स्त्रस्यभाष्यार्थप्रतिपा
दकहरिग्रंथात् क्रमजन्मनामेषां व्यापाराणां समूहः इति गुणाभूतैस्तत्तद्रूपेणाभासमानैरवयवैर्युक्तः संकल
नात्मिकैकत्वबुध्याप्रकल्पिताभेदरूपः समूहः क्रियेति व्यवह्रियत इति द्वितीयकारिकार्थः अत्रावयवा अ
पूर्वापर्यसमुदाय एकत्वं एतेन पूर्वापरीभूतत्वात् समूहस्य युगपत्संनिधानादेका क्रियेत्यभ्युपसं
गतिरिस्स पास्तिसूराणामवयवानां व पूर्वीभूतसमुदायाभावाद्ध्वोत्सुक्ते पचति पक्ष्यति सा द्वा वा सिद्धम
पाद्दीष्टिता रौसिद्धवासाध्यत्वेन तत्प्रकारेणाभिधीयमानं क्रियाशब्दप्रवृत्तिनियोगप्रदर्शनं क्रियते वयवानां

ल·मं·धा·
५२
रव्या

क्रमेणोत्सत्पाऽऽत्मलाभत्रितक्रमरूपा क्रियेत्याचार्यैः एके का वय [redacted] वे पि समरूपारोपात् क्षिप्रपणकालेऽपि पचतीति व्यव
हारः आरोपे च प्रतीतिरेव बलं अध्यास गृहीतयैव क्रियया ख्यातस्य संबन्धग्रहो बोध्यः न चैवं धात्वर्थस्य गौणत्वापत्तिः
तदतिरिक्तमुख्यार्थाप्रसिद्ध्या तस्य गौणत्वाभावात् द्रव्यस्य हि मु [redacted] न्यो र्थौ स्थित त्रैवेदृशस्य गौणत्वात् यद्वा नादृशा
नेकव्यक्तिद्व त्तिजातिरेव क्रिया व्यक्तिद्वारकं च तत्स्या साध्यत्वं स्फोटवद्व स्याः क्रमवद् भिरपि क्रियाशरीरभिव्यक्तिः मू
लमात्र विवजनकव्यापारगतयो वा यपरोपरागात् थैव भानमत एव तन्मात्रवाचकस्य धात्वनुत्वासिद्धिः तत्रके
चित्सिद्धत्वं क्रियाकांक्षोत्थापकतावच्छेदकं यद्वेज्ञात्वत्तद्रूपेण साध्यत्वं च एवं विपरीतं नान्वयवत्त्वसमानो धिक
रणं कारकान्वयायोग्यतावच्छेदकं क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकं च यत्त्वे ज्ञात्वंतनत्वयं हिताा
द्यव्ययानां क्रियाप्रधानत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात् स्वराहीनां हि स्वः पतिरित्यादौ नामार्थ
प्यन्वयः अत एव न हि रुगाघर्थकारणाम न्वयः तेषां क्रियांतराकांक्षा वत्तत्र सिद्धत्वेपाकइत्यादौ घञा
दिवोध्यं साध्यत्वं तु सर्वत्रैव धातुप्रतिपाद्यं न च धातुकः क्रियांतराकांक्षानुत्थापकतावच्छेदकवेज्ञा [redacted] पास्य

न५
३४
रामः
५२
त्पो२

तद्रूपेण

तौह्रस्वं न मे छेत्तु रवं यायादित्यादावाकांक्षाऽभावेनान्वयोनस्यादितिवाच्यं चेच्छ तृसमभिव्याहारेणाकांक्षोत्था
नादित्याहुः वा तिः साध्यत्वं निष्पाद्यत्वमेव बोधः स्यच्चे रमुपपरम तिङ्सुरू कात्यवेइत्ता हे भाष्ये इति उपमंगैवा
हे निरूप यिष्यामः पचति घटं करोतीत्यादौ घटस्यापि साध्यमानत्वं प्रतीयतेऽन्यापि पदांतरसमभिव्याहारात्रयासि
तत्कषाया दियह दाद्वयं सिद्धत्वेनैव प्रतीयते सिद्धत्वं च स्वस्वरूपेणाबोध्यं नुघु पिंत्यातत्यापि शब्दप्रोक्तिस्वभावा
स्य लस्तपेण साध्यत्वेनैव तस्याः प्रतीतिः द्रव्यस्य तु स्वस्वरूपेण सिद्धत्वेनैवेति न दोषः पचति भूयति भु
त्वा दौ भवति भुक्तेत्यादीनां क्रियाकांक्षोत्थापनेनानादृशवैजात्येनाभावात् कारकान्वयानापत्तिर्धातुत्वानाय
त्तिश्चेयं व हस्वं न मे छेदित्यादौ चेत्यचेतापि नयाकांक्षायांम है जात्येनाभानादोष एव हि लिंगित्यादेश्च न
भानमिति न कारकान्वयइति दिक् तत्र फलानुकूलः यत्नारादिव्यापारः समूहद्घटकः पूत्कारत्वाधः सं
तापनत्वादितन्नद्रूपेणैव वाच्यः प्रागुक्तहरिका [redacted] स्यो नत्तद्रूपेणैव बोधस्ताभाता अत एव देवदत्तः प
चतीत्युक्तेस पूत्कारादिमान्न वेति संदेहो न नानार्थत्वमिष्टमेव नेत्र पराणो वक्तृबुद्धिस्थमहासवाच्यं अत

स्व३
क्रियापि

स्मं

नी

ल·मं·षा· एवकाश्चानिपचंतीतिसिद्धं· तद्यापारस्यधात्वर्थत्वाविवक्षायांकाष्ठैःपचतीतिशास्त्रात्तावच्छेदकंतुपचित्वादिः·धा
५३ तुत्वंतुनातिप्रसक्तत्वात्धातुत्वाद्यज्ञानेनतोपिबोधाच्च·एतेनधातुत्वेनधातुमात्रस्यक्रियात्ववतिशक्तिस्ततद्रूपेणा
श३ चततद्रूपावच्छिन्नबोधकत्वमित्यपास्तंगौरवात्‌तादृशशक्तिग्रहस्यादृष्टमात्रार्थत्वाच्च·फूत्कारेएवगृहीतशक्ति
कस्यव्यजनेनवह्निप्रज्वालनदशायांपचतीतिनिषेधमेव·फूत्कारोतितिर्नैवविलिखितसनुकूलत्वाग्रहेनवापितत्रैव
मेवप्रयागइच्छाज्ञानेवेतिवादिविप्रतिपत्तिरपितत्रतुल्यैवपतादृशबोधानुसारादेवोपपत्त्यां·धातुनामतेका
र्यत्वाल्कदाचित्क्रियात्वेनबोधोपि·फूत्कारस्यातीतत्वमात्रेणापाशीदितितुनभत्ताद्वारेःसमुदायएवान्व
यात्‌।अस्तिभवतिविद्यतीनामर्थःसत्तानेककालव्यापिनीतिकालगतयोर्वैपर्यरात्कमवर्तीतितस्याःक्रि
पात्वंतदुक्तंहरिणा आत्मभूतःक्रमोप्यस्यायत्रेदंकालदर्शनंयोर्वापर्यादिरूपेणप्रविभक्तमिवस्थितमिति
अस्याःक्रियापा[illegible]क्रियावाचकत्वनिबंधनधातुत्वसिद्धिः·सत्तायाषड्भावविकारानुसरतंयद्रूपम
ल१ दितिप्रयपृवेघंततन्नद्विषयव्यापारश्चात्मभरणस्वरूपधारतापदाभ्यामुच्यते·आत्मस्वरूपेवसत्तैव·सोयात्र
यत्राक्रियायांकालदर्शनंकालगतपौर्वापर्यस्यतत्रारोपद्रूतिहेलाराजः।यद्वासत्ताविषयव्यापारार्थकत्वेन२ राम० ५३

रूपात्मिकांक्रियमितीतत्याग्रानुकूलव्यापारस्यैवात्रतद्रूपतीतेनतद्वारणानुकूलव्यापारस्यप्रतीतेःस्पष्टंचैवंभवादिसूत्रे
भाष्ये·तदुक्तंनिरुक्ते·षड्भावविकारा भवंतीतिवार्ष्यायणिःजायतेस्तिविपरिणमतेवर्धतेपक्षीयतेविनश्यतीतिजा
पतइतिपूर्वभावस्यादिमाचष्टेनापरंभावमाचष्टेनप्रतिषेधतिअस्तीत्युत्पन्नस्यसत्त्वस्यावधारणमितिभाव्यस्यनिरूप
श्रि४ रभावशब्दवाच्यस्यजगत्कारणस्यसत्तारूपब्रह्मणोनि[illegible]यस्यापिषडेतेविकाराइवविकाराःमायासहकारेणा
क्रियारूपाविवर्त्ताश्चमत्रप्रधानादिषुप्रधानभावद्रष्टादिशित्यासोपपदभावशब्दप्रयोगःदृश्यतेचभारतेयात्तव
त्स्केप्रतिरविवाकेप्रयोगःहतुरुशतपथंचैवत्वंमशोप्यसिवेदिजःजस्यांतेवपुनर्भावेबुद्धिस्तवभविष्यतीति
जायतइतिचषड्भावेषुपूर्वस्यजननादिमित्सुपलक्षणमुपक्रमप्रभृत्सपवर्गपर्यंतंजातइतिव्यवहारस्या र्ग४
स्या३ वत्तभावमाचष्टेतदापरंभावम[illegible]रव्यामसुतोजन्मायोगाद्विघमानमपिनाचष्टेशब्दशक्तिस्वभावात्‌·
नापिप्रतिषेधतिनिरात्वेवनजायतइत्यनापत्तेःअस्तीतिचोत्पन्नस्यसत्वस्यसत्तावत्तस्यादृशस्यतत्रूपस्याधा
रणमाचष्टेइतितन्मध्यहेतःभावनापफलयोरेकनिष्ठत्वाद्वगष्टंतीत्यादाविवतस्यसंप्रतीतिः आसत्तेवि

ल०मे०षा० ५४

नाशं कुं चित्तुद्दिश्य किं करोतीति प्रश्ने स्त्रीपुत्रराज्ञस्तस्य व्यापारवाचकत्वं अन्यत्र तु मुख्यतया निश्चिते किं करोतीति प्रश्नः पा
कादिगोचर एवेति नियमात् स्त्रीतिनोत्तरं किं न्व्यस्य सनुपपन्ते इत्यत्र कर्तरि कर्मव्यतिहारे इत्यात्मनेपदस्य शीनात्रस्य क्रिया
वाचकत्वं कर्मव्यतिहारश्च तत्र क्रियाव्यतिहार इत्युपसर्गमादुर्भ्यामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं घटो भवतीत्यादौ उत्पत्त्यनुकू
लव्यापारोऽर्थः स व्यापारश्च माधवत्वेनाभिधीयमानाश्रयते वृ पातंजलनये सर्वपदार्थानामवस्थाद्विरूपे ता
मतिहरणपरिणामिनित्यानन्तरित्याभविशिष्टोत्पत्तिनिरूपिता नाम्राश्रयतानामनेकतत्पापश्वीपरीभ
तावयवकत्वा स्ततेः सत्तायामिवकालगतयौर्वापर्यारोपेणावायट्टास्त्वकार्यवादिकारणात्मनासदेव याव न्स्थूल
रूपं तत्प्रतिर्यधने तावन्नायतेइत्युच्यते तन्नतियत्नौत्वस्नीति तत्र नन्त्रायक व्यापाररूपारोपात्तस्याः क्रियात्वेत्र स्थस्य ४
स्तीत्यस्य वस्तुनो भावपतीत्यर्थ इति बोध्यं ज्ञानं ब्रह्मेत्यादौ ज्ञानानि भीर्विस्तु रूनं च तस्य खंडत्वेन नित्यत्वेन च प
र्वापरीभूतावयवकत्वेनाभानात्वयं तत्र्य हस्ते ज्ञानाते धीनुत्वमितिवाच्यं हस्तेभिव्यक्तेः ज्ञाने हत्रिधर्मारोपेणात
त्वतीसांत्रापित्तहारो येरान्तत्वोपपत्तेः ब्रह्मणो निर्विकारत्वे निर्धर्मकत्वादिश्रुतिभिश्च तत्स्पारोपितत्वमेवोचितं राम० ५४

सुद्द चित्तस्य तु अस्त्रेवान्नापि निषेधवाक्ससहकारेणाऽखंडार्थबोधः निषेधवाक्यैरेव वासः एवमेव ब्रह्मेत्यादौ नपुं
सकत्वाद्युपपत्तिरित्यलमत्र विस्तरः सकर्मकत्वं च व्यापारस्य व्यधिकरणफलवाचकत्वं तत्समानाधिकरणफलवा
चकत्वमकर्मकत्वं यद्वा व्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वाभावोऽकर्मकत्वं स्वव द्विनसामानाधिकरणात्प्रयोजि
ष्ठतीत्यादौ अन्ययोर्ध्वदेशसंयोगस्य विद्यमानत्वेऽपि स्थितः इतिप्रयोगानापत्तिः मम तु तत्समानाधिकरणस्यत
दनुकूलव्यापारस्यानीतत्वात् स्य विद्यमानत्वेपि न तदुपपत्तिः अत एव परिपंचतिष्ठतीत्यादौ क्रियाविशेष
णत्वात्कर्मत्वे न द्वितीयान्तत्वमिति संगच्छते केचित्तु लांशाभावात्त्वं एवं चा[illegible]दौ केचलसत्ताद्येवार्थः निरूके स्था ५
उत्सन्नस्य सत्वस्य द्रव्यस्य स्वरूपधारणरूपा सत्तामात्र घटइत्यर्थः तस्यापि क्रियात्वमुपपादितमेव यद्वा तद्धार
णेऽकर्मकत्वान्नियताः सकर्मकइतितुनयुक्तं गच्छत्यादिषु तद्धाकांक्षाभावात्कर्मत्वे वहितत्राकांक्षा अकर्मके भिन्न
त्वं सकर्मकत्वमित्यपि न सकर्मकाणामप्यर्थान्तरेऽकर्मकत्वेन संभवापत्तेः एतेन सकर्मकधातुत्वमेवसकर्मकत्वं सक
५१ र्मकत्वमित्यपास्तं वस्तुतस्तेनच्छास्त्रीकर्मसंज्ञकार्थाच्यार्थकत्वं सकर्मकत्वं तदनन्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वं

तेनाख्यातित्वात्समस्य इत्यादि सिद्धिः अत्राधिशीङ्स्थासामित्यनेनाधारस्य कर्मत्वं अन्वयश्चाख्यातार्थकर्तुर्देशसंसर्गरूपः अत्र
त्वपपरस्यात्रैवत्युत्पत्तेः तेन जीवत्यादिष्वनद्दोषः तत्र प्राणादिरूपकर्मणो धात्वर्थान्तर्भावात् स्पष्टं चेदं सुप
त्रात्मन इत्यत्र भाष्ये पूर्वमकर्मकलक्षणरोत्वेनात्तर्थफलाश्रयावाचकत्वे सतीति विशेषणदाने गौरवं अत्रेसक
र्मकलक्षणगएवतात्पर्यमकर्मकलक्षणांत्वर्थलिध्यं यत्तु पूर्वं सकर्मकलक्षणे फलेऽविवक्षाविरहविशिष्टेति
विशेषणगए विवक्षितकर्मसुनातिव्याप्तिर्नेच तत्तदर्थकाभिन्नाएवधातवइति त्र विवक्षितकर्मसु फलवा
चकत्वाभावादेवनातिव्याप्तिरिति वाच्यं सकर्मकपदेधात्वर्थनामन्यपदार्थत्वेन क्वचिदपि कर्मसंबंधसारूप्या
स४ तएवैते इतितात्पर्यविषयाणामेकत्वेनाविवक्षितकर्मणां धातूनामकर्मकव्यपदेशासंभवात् स्पष्टं चेदं
गतिबुद्धीतिसूत्रे कैयटे इतितन्न मातुः स्मर्यते इत्यत्राविवक्षितकर्मतया भावेलइत्यधीगर्थेतिसूत्रस्थभाष्यविरो
धापत्तेः तत्र फलांशस्यैव संबंधसामान्येनान्वयोन तु तदविवक्षा धातोरर्थान्तरेवृत्ते धात्वर्थेनोपसंग्रहात्तु मा
क्रि२ सिद्धेरविवक्षोतेः कर्मणोकर्मिकाक्रियेतित्र अभियुक्तोक्तौ संग्रहकारिकायामविवक्षातइत्यस्य पृथगुपादानवैय राम०
५५

र्थ्यापत्तेश्च भवद्रीत्या फलस्यधात्वर्थत्वाविवक्षायांधातोरर्थान्तरेवृत्तेरेवसंपत्तेः किंच विशेषणदानेपिक्वचिदविवक्षा
विरहविशिष्टफलवाचकत्वेन गत्यर्थप्रसिद्धिर्वाणांतिव्याप्तिर्दुर्निवारैवपदित्वर्थभेदापत्तेर्भेदइतिसधातुभिन्न घ
एवेत्युच्यते तद्दोक्तरीत्या विशेषणदानं व्यर्थमेव किंच कर्मणा सहेत्यर्थकसकर्मकपदस्य नेदं संग्रहात्तिनिमित्तं ततः
शाब्दमर्यादयाऽलाभात् लक्षणत्वेपि तेन रूपेण लक्षकर्मणोस्तादृशसकर्मकपदाद्बोधानापत्तेः शक्त्याग्रहात् तथा
बोधानुभवेन तत्कारणानुपयोगात्वत् तस्माच्छब्दमर्यादया लक्षमड्कमेवोचितं कारिकायामविवक्षानाम वृ
पेनरूपेणान्वयविवक्षया यस्य कर्मसंज्ञातेनरूपेणान्वयविवक्षाविविशेषाभावकृत्तोपयाने हपच्यत भाबः।सचकृ.४
इत्यादौ क्वचिद्विशेषणाभावकृतोपयामातुःस्मर्यतइत्यादौ कोर्यमविनिवेलायामविवक्षाप्याद्विच कि
होसपिक्वचित् यथा कृत्तपर्वीकरमित्यादौ क्तेपर्वीत्यादिरूपिविषयेरतदेवं नामत्रधातोरर्थान्तरेवृत्त्यापधान्
दीस्पंदनइत्यर्थे केनदी वहतीत्यादौ प्रसिद्धेरित्यसंमसिध्यारूढिसध्याहारेणान्वयाभावत्वमयोगाभावइत्यर्थः
नतुतत्राकर्मकत्वमयुक्तं कार्यं भाष्येनुक्तत्वात् शाब्देऽकर्मकपदस्य कर्मपरेनकालभावाध्वदेशभिन्नानामे

त.मे.सा०
५६

वग्रहणांगत्तिबुद्धीतिस्तत्रेसजातीयापेक्षसकर्मकविषयनियमेनसिद्धेः ऽकर्मकग्रहणसामर्थ्याद्दित्तिगतिबुद्धिकाल
ध्वनोरितत्र भाष्ये सर्वं ते नमासमास्यतु इति साचेलादिसिद्धिः पचेर्विक्लित्तिसनुकूलव्यापारोर्थः सचानेके विष
इत्युक्तं नस्पनेरदर्शनानुकूलव्यापारोर्थः सवधंससामग्रीरूपोऽव्यवधानाद्यनुकूलव्यापाररूपश्च तुत्पत्तितेकालेन
द्वंतत्र गृहं भवतीति निष्ठासंज्ञासत्रेभाष्यप्रयोगात्तत्र तेन संचलभ्यत इति स्मार्तप्रयोगाश्चतत्र व्यापारे कालान
स्म यः एतेनेनाशस्य नि सत्वास्तवेदानेश्यती त्यायत्रिरितया स्तं ध्वंसश्च तिरोभावावस्था॰ कारतोशक्तिरूपेरीवस्था
नं चप्रागभावः ततः प्रचुत्ताऽभिव्यक्तिलक्षणां धर्मभासाव्यक्तिर्जीयत इत्युच्यते तिरोभावावस्थेवलक्षके मान
श्यतीत्तनेनोच्यतइत्यन्ये ज्ञानातेर्विषयतयाज्ञानं प्रत्तामात्ममनःसंयोगो व्यापारः अतएवमनोजानातीत्युप
पद्यते आत्मा नानः केरणां मनोपि तद्वत्ति विशेषत्वेन तत्रोभयोरपि सावय [redacted] वत्वादवच्छेदकोशसंभवेन सं
योगउपपद्यते मनोनिरवयवमात्मापि। ज्ञानाश्रयो निरवयवइतिनयेऽवच्छेदकाशसंभवेन संयोगानुपप
त्तेः तदभ्युपगमेपि उपपन्नपयन्धर्मो विकरोतिहि धमिणामिति न्याये नज्ञानाश्रयत्वस्य संयोगस्य चात्मनोश राम०
५६

एवपर्यंचसमानात्तक्तिसत्वमनुपपन्नं एवमाकाशस्यापिसावयवत्वान्नडुकं खंडनहतांसंयोगोऽव्याप्यवृत्तित्वादेक
देशे क्तिसंभातःतदेकदेशादेशस्यप्रश्नेसंयोग एवकर्त्तृस्मात्तत्त्वगौनिरंशेनित्तरोकाल्पितेकस्मिन्नंजगादिनित्तिरंशेव्य
णोसंयोगाकल्पनायां सर्वथाजगतः काल्पिनत्वमेवेति भावः कणाद्रुपारिमाडल्यसंयोगाद्यणुकक्रमात् जंदुत्वे सं ग३
यन्मायावादरमादरमानसइतिमघदकोनरे इतदुक्तेः प्रत्नोवरणाभंगोविषयतावापत्तं विषयतायाय्याप्यत्वं त
याकारकेनिरूपयिव्यामः व्यापारस्तुज्ञानमेवेतितत्रकर्मस्थक्रियकत्वापत्तेःतद्यवस्थाचेत्यमुक्ताहरिणावि
शेषदर्शनंयत्रक्रियात्तत्रव्यवस्थितात्क्रियाव्यवस्थात्वन्येषांहेरेवमकल्पितेतित्रस्यार्थःयत्रकर्मणोकर्तृरिवात्रि
याकृतो विशेषः कश्चिद्दृश्यते तत्र क्रियाव्यवस्थितेत्युच्यतइतिशेषः न चैवं पच्यादिकर्त्रपि समाद्दिरूपविशे न४
षस्य दर्शनादिदमयुक्तं किंचचिंतयतिपश्यत्यादौ नांकर्तृस्यभावकत्वानुपपत्तिः कर्तरि क्रियाकृतविशेषाभा
वात्तोन्येषामितिमतइतिशेषः यत्र कर्तृकर्मसाधारणधर्मरूपेयत्तं शब्देन प्रतिपाद्यतेसकर्तृस्य भावकः यथा
पश्यतिघटं ग्रामं गच्छतिहसतीत्यादौ तत्र विषयता समवायसंयोगानुभयनिष्ठं संयोगश्चोभयनिष्ठः

ल॰मं॰षा॰ ५७

एवंहासोऽपिनचविषयतावरणाभंगावेवं। यत्तत्कर्तृत्वनिष्ठधर्मरूपंफलंसकर्मस्यभावकःयथाभिनत्तीत्यादौ। नहिद्वि
धाभवनादिकमपिकर्तृनिष्ठंप्रतिपन्नोतिहेलाराजः। अतएवकर्मवदितिसूत्रेभाष्येतक्रंनचकर्तृस्थभावकानां
कर्मणिक्रियायाःप्रवृत्तिरस्तीतितेषांधातूनांवाच्यायाःफलरूपक्रियायाःकर्ममात्रेप्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः। कापिकार
वोर्थःक्वापिपरत्वेज्ञानात्यादिकर्तृपरिक्रियाकृतविशेषानुपलम्भेनचिंतयतिगच्छतीत्यादौपुत्रस्यकर्तृस्थभावका
रा॰५ नामिप्तुःसंसंगतेःएवमिष्टेरिष्टानुकूलज्ञानमर्थःअतीतानागतयोरपिवृक्षपरोहात्फलंशालित्वे। आत्मानंजानाति बु
त्यादावंतःकरणावच्छिन्नःकर्ताशरीरावच्छिन्नःकर्मेतिकर्मवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टंब्रह्मज्ञानातिप्रविनाप्रकाशतइत्यादौवि
षयोपहितज्ञानस्यातदुपहितप्रकाशस्यचजन्यत्वात्कर्तृत्वंब्रह्मसविकर्तोःप्रतिगृभिवत्सकर्तृरगत्तदनुकूलव्यापारे
र्थःफलमात्रार्थकत्वेऽकर्मकत्वापत्तिर्यजिवत्तु। किंचकर्मस्थभावकत्वाभावात्कर्मकर्त्तरिकर्मवद्भावानापत्त्याप्यगाध
नापत्तिःकृतिरित्यादौधातूनामनेकार्थत्वादुपलभ्यमानेपिहन्तिर्यत्रफलकृतिशब्दयोरपिव्यापारसामान्यवाचितेवात
स्वस्यालोच्येपत्वेकथ्यमानेइतिकारकइतिसूत्रेभाष्येप्रकृतमित्यलं। अनुभूयतेसुखंसाक्षात्क्रियतेगुरुरित्यादौनि रा॰म॰
र्मकोनदकंपतितद्दृत्यादिप्रयोगात्विभागजन्यसंयोगमात्रपदत्वेऽकर्मकत्वंबोध्यं। कृमउत्पन्नित्यपधिकं ४ ५८

यु १

निपातानांद्योतकत्वेनानुभवसाक्षात्कारत्वरूपफलयोर्धात्वर्थत्वेनसकर्मकत्वं। एतेननिपातस्यैवतदर्थकत्वमित्यपास्तं। कर्मसं
ज्ञकार्यान्वय्यर्थकत्वंसकर्मकत्वमितिमतेपिफलाश्रयतयाकर्मसंज्ञकस्यधात्वर्थफलेएवान्वयोचितेनद्योतकत्व
मेवावश्यकंद्योतकत्वंचसमभिव्याहृतगतत्वहेतुद्योधकत्वंप्रायेणाद्वितीयक्रियाविशेषणस्योपकत्वंतत्प्रत्यादेशोविलिख
तीत्यादौविविमानक्रियाक्षेपकःप्रादेशंविमापालिखतीत्यर्थोचगमातकचित्तुमंबंधपरिच्छेदकत्वंप्रथाकर्मप्रवचनी
यानांअथशब्दानुशासनमित्यत्राथशब्दस्यप्रारंभक्रियापेक्षकत्वकैयटशाद्युक्तं। एवमन्यदप्यूह्यं। विशिष्टस्यतुन
धातुत्वंअपाठात्तत्रडाच्यव्यवस्थानात्तन्नेष्टं। एतेनोपसर्गाणांद्योतकत्वेनतदितरनिपातानांवाचकत्वं। साक्षात्यस्तु
त्ययोरितिकाशातनमःप्रदेनमस्कारार्थत्वस्यलोकसिद्धत्वात्। सकर्मकत्वंचस्वस्वप्रयुक्तनिपातान्यतरार्थफल
व्यधिकरणव्यापारवाचित्वंकर्मत्वमप्येतादृशफलाश्रयत्वमेवेतिनकर्मणीलकारानुपपत्तिरित्यपास्तं। वै
यम्येवीजाभावात्तत्रानुभूयतइत्यस्यसाक्षात्क्रियतइत्यनेनसमत्वात्। कर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वमिति
निरूढमतेउक्तरीत्याद्योतकत्वंविनागत्यभावाच्चलःकर्मणीत्यादौतेनरूपेणाबोधस्यदुर्लभत्वाच्चात्रान्य

ल॰मं॰षा॰ नरत्वस्यातिगुरुत्वाद्दुर्ज्ञेयत्वाच्च । यत्तु उपसर्गद्योतकत्वमुपसर्गत्वादित्यनुमानेन परेणोपसर्गाणां तत्साधने क्रियासंबंधेन निपा
५८ तपरत्वत्वरूपमवेडेवा निपातत्वं परस्ता वृद्धेश्कीकत्य निपातत्वेनैव हेतुना वा तु केवलाभाव साधनेपुनः समानाना
सामान्येय त्वपातारितिन्नं । ते तेपि सामान्यधर्मावृपुत्ता वच्छेदेनेव तन्निध्याप नैः निपातत्वे द्योतकताय हेवच्छेदकमिति
तुनयुक्तं । तत्तदर्थनिरूपितद्योतकत्वस्य तत्तन्निपातहेति [redacted] तयातहुत्साधारणधर्मस्यावच्छेदकत्वावश्यकत
यासामान्यधर्मस्यावच्छेदकत्वेमानाभावात् निपातत्वाघजानतोपि बोधाच्च । यदपि निपातानां चकत्वे शोभनः व॰४
समुच्चय इति बच्छो भन स्त्रेत्य स्यायनिर्घट स्यसमुच्चयइत्यस्य स्यानेष्वट स्य चेत्यस्याप्यापत्तिरिति तत्र । य
दृशक्तिस्वाभाव्येन नित्यपरतंत्रतया निपातैः स्वार्थस्य परविशेषणत्वेनैव बोधे न विशेषणान्वयाप्रसंगात् घ व४
घ॰२ स्प मामेस्व किंच घटं पटं चेत्यादौ घटं मित्य स्य क्रियायामेवान्वयः अत एव तत्तोहितो पाघटं समुच्चय चेतप
टं पश्येतिबोधः तत्र समुच्चयस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां संनिहितत्वात् घटस्य प्रतियोगित्वे परे तु समुच्चयस्य भे
देनान्वयेनेतु पटस्यसमुच्चये इति कथस्यापादनं । नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषया ल॰मं॰ ५८

यतो नोपेयेषु नाम स्वमेव नेत्यत्रेवक्ष्यामः । अत एव समुच्चेयानंतर्च्चादिप्रयोग इतिहरः । यदुक्तं समुच्चितस्यार्थः स्वभा
वतम्वाघुपस्थाप्यस्यासत्वम् । तत्वे तदुक्तं समुच्चिताभिधाने व्यतिरेको न विद्यत इति धर्म्येश शक्तिकल्पनागौर
वप्रामाणिकत्वान्नदोषाय । निपातानां नामार्थत्वमपि द्योत्यार्थमादायैव । शक्तिलक्षणाद्योतकतान्यतमसंबंधेन
बोधकत्वस्यैवार्थत्वात् । नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यमपि द्योत्यार्थापेक्षयैव । प्रतिष्ठत इत्यत्र तिष्ठतिरेवधा
त्वर्थनामनेकार्थत्वाद्धातूनां । प्रशब्दस्तु तदर्थकत्वस्य तद्गतादित्वस्य च बोधक इति भवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं ।
यद्यपि लोके विशिष्टाद्देव विशिष्टबोध इति विशिष्ट एव क्रियावाचीत्यायातं डादिव्यवस्था यैधातूपसर्गयोः
१ पृथकृत्य संगेवेवानंतरं गउपसर्गयोगोंतरको यास्पतेगुहरितिकमीतिलकारः स्तत्रलक एव प्रवेधातु
रुपसर्गेणापुस्तत इतिपचारः वाह्यश्च साधनयोगः अत एव संग्रस्काररेत्याद्दोपदेशसु कृतः साधनमप्युत्को
पत्त्यपनमित्यादौ प्रत्यय इत्यादिनिर्देशेन कचित्स त्यप निमित्तकार्याभावगुपसर्गेनितकार्य प्रहृत्तेनो पि
घ॰१ नेनादोषः स्तत्रलकमेव पत्यंते पर्वेधातुः साधनेनयुज्यते पश्चादुपसर्गेणेतीति न व्याः वाकितस्तु कात्यवं ॥

२८

ल॰मं॰षा॰ गतिर्गतावित्यत्र भाष्ये उक्तं धात्वपसर्गयोः कार्यमंतरंगं कुत एतत्पूर्वं हि धात्पसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति उ
पूर्वाति२ पसर्गेण तत्संज्ञकेन साधनेन तत्प्रयुक्तं कार्यं तत्तदर्थः तत्रश्चा हि [redacted] पूर्वं हि धातुः साधनेन युज्यते पश्चा
दुपसर्गेण साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टीति साधनेन तत्प्रयुक्तं कार्यं गाहि पत्रः साधनं क्रि
ध्वे ४ यां निर्वर्त्तयति साध्यत्ववैशिष्ट्येन बोधयति अन्तःपूर्वं तत्प्रयुक्तं कार्यमिति भावः तदुक्तं भवारिकृत्त्वे केयटेन
साधनसंबंधेनावसीयमानसाध्यरूपेति निष्पीयमानसाध्यत्वेत्यर्थः तेन रूपेण बुद्धावुपसर्गस्त
त्संज्ञकः शब्दो विशिनष्टि स्वद्योत्यविशेषणतावैशिष्ट्येन बोधयति साध्यत्वेन ज्ञाने विना क्रियायोगवि धे५
हितोपसर्गसंज्ञकशब्दयोगाज्ञानादिति तदर्थः क्रियायोगश्च क्रियाविशेषणतौभूतार्थद्योतकत्वेन
वक्तरश्चाह सत्यमेवमेतत्परस्त्वसौ धात्पसर्गयोरभिसंबंधस्तमभ्यंतरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते
यो हि मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति तस्यास्ते गुहरिपुकर्मके उपास्यते गुरुरिति
केनसकर्मकः स्यात् इति एवमेतत्तद्धातुः पूर्वं साधनेन युज्यत इतिपक्षे उक्तसत्यमेव तत्संबंधं विना साध्यत्वे राम॰ ५८

श्री नमत्ताविति पूर्वमवसानात्तः कथं तर्हि उपसर्गकार्यस्यांतरंगत्वं तत्राहु यत्वसाविति यत्त्व धात्पसर्गसंबंधकृतत्वे
नाभिमतो यस्तमुपसर्गसंज्ञकसंबंधमंतरेणापि धातुरभ्यंतरं कृत्वा यत्वे नांगीकृतः साधनेन युज्यत इत्यर्थः अ
यंभावः उक्ताधातोरेव विशिष्टमर्थं बुद्धौ कृत्वा साधनसंबंधकार्यप्रत्यययोगेन तत्र साध्यत्वावगतौ श्रोतु
र्बोधाय क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकशब्दयोगकरोति अन्यथा केवलधातुतः सर्वत्राप्रतीयमानतया
श्रोतुस्तत्सिद्धौ बोधो न स्यादिति तदुक्तं भवारिकृत्त्वे इति स्त्रे कैयटेनानेकार्थत्वाद्धातूनां विशिष्टे चौ धातो
रेवोपसर्गस्तद्वाहार इति तदर्थद्योतक इति एवं च पूर्वमुपसर्गेण योगो नाम तदर्थसंबंधः तत उपसर्ग
शब्दयोगात्पूर्वं साधनकार्ययोगस्तत उपसर्गशब्दयोगे इति परिभाषाद्यर्थः तदुक्तं हरिणा धातोः साध
नयोगस्यभाविनः प्रक्रमो यथा धातुत्वं कर्मभावश्च तथान्यदपि दृश्यते तां बुद्धिस्याद्दृष्टिसंबंधात्तथा मि२
धात्पसर्गयोः शास्त्रे इति भेदः पदकालेपकाशमात इति। अत्र स्यार्थः प्रयाभाविसाधनसंबंधाश्रयणेन

मा१ वि

ल·मं·षा· ६०
क्रियावाचित्वं भिन्नस धातुसंज्ञोच्यते यथा च भावी चिकर्मत्वमाश्रितोपक्रमरेवेषिकर्मत्वमुक्तं तथा भाव्युपसर्गसंबंधे धातुप्र
क्रमेणैव विशिष्टक्रियावचनत्वं हरूपतां धात्वुपसर्गयोः संबंधबुद्धिविषयीकृत्योपसर्गार्थकृतो विशेषो धातुनैवाभि
नरीकृतः पश्चात्प्रयोगकाले उपसर्गसंबंधे स प्रतिप्रकाशते श्रोतॄणामिति विशेषः तथा प्रयोगार्हेषु सिद्धः सन्नभेत्त
व्यापी विशेषणोः साकूसाधनसंबंधात् क्रियानुवोपजायत इति च प्रयोगार्हत्वं बुभत्स्य योत्स्यनन्तरं तेषु शब्देषु
सिद्धः सन्नेव विशेषणैर्भिन्नः विशेष्यः श्रोतृबोधार्थमिति विशेषः यद्वा यडादीनां व्यवस्थार्थं पपत्वे नमके
त्सनं धात्वुपसर्गयोः शाब्दे धातुरेव तु तादृश इति तादृश एव विशिष्ट एव तु धातुः क्रियावाचीत्यर्थः क्रिया
विशेषाः संघाते प्रक्रम्यन्ते तथा विधाः कार्यार्थमन्तरंगत्वमेव धात्वुपसर्गयोः साधनेपीति संबंधं तथाभि
ध२ नैव सा क्रियेसप्पुतोरराणां तथापि भाष्यसंमतत्वाद्दामेव युक्तो धात्वुपसर्गकार्यस्यान्तरंगत्वं तु पर्वोपस्थितत्वा
त्तर्भ नार्थकनिमित्तकत्वात्तद्बाह्यसाधनकार्यप्रत्ययनिमित्तं तु द्वित्वादि बहिरंगमिति भावः इदमेवाभिप्रेत्य
संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये उक्तं मघशब्दाद्धुस्त्रे वाहेस्त्वं धात्वुपसर्गकार्यत्वेनान्तरंगत्वाद्धुणो घशब्दे नपरत्वेप क
ऊ१ राम०

न१ र्यंतर्कार्यमंतरंगं पूर्वमुपसर्गस्य हि धातुना योगो भवति धातोस्तत्पर्यंतर्भावेणाबोधजनकत्वस्यात्संबंधं विना
भावात् अघशब्दे न तु नाडोपोगं धात्वर्थक्रियाये सत्वाद्धाधारस्य किमर्थन्त्वं घशब्दः प्रयुज्यते आङ इव विशिष्टस्या
पिक्षूधातुत्वेनानन्वयात् अघशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति आङो द्योतकत्वेन विशिष्टस्य धात्वर्थत्वाद्दितु शंते
नैतद्बोधयति पूर्वं धातोः साधनकार्ययोग [illegible] स्ततउपसर्गसंज्ञकशब्दसंबंधस्ततो भिन्नपदवाच्यकारकसंबंध इति
एवं च साध्यत्वं निष्पाद्यत्वरूपमेव भासत इति भाष्यसंमतं किं चोपसर्गाणां द्योतकत्वमेव भाष्यसंमतं च तत एवोप
पदमतिङिति सूत्रे धात्वुपसर्गयोः समासमाशंक्य पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति पूर्वं तिङ्विशिष्टेनैव समासः स्या
त्तत्रातिङिति निषेधान्नातिङन्तेनैकार्थीभाव इति समाहितं पूर्वं धातोरुपसर्गसंबंधे उपसर्गस्य वाचकत्वे चात्र समु
मासो वा रस्यान्तु मशक्य एवं तु वत्वकारमात्रोत्सस्यापि साधने संबंधो जात एवेति तद्दशा समासोऽदुर्वारः नृवतस्य कात्स्न्यति
कमर्थवत्त्वं विभक्तीनामपि तादृशार्थकत्वस्यार्थवत्त्वेनभ्रवादिसूत्रे च भाष्ये परयोः स्यघत्वादिति वाच्ये साधु
धा१ नस्य संख्याविशिष्टस्य नियमेन संपर्णनद्दाकांक्षानिवर्तकत्ति ङामुत्सस्येव तादृशाकांक्षानिवृत्तेः तिङ्पदेन तिङ्भावि

ल·मं·षा·
६१

से

नोभिप्रहराणां चैवं परमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थे परमगार्ग्यायणिरित्यादौ परमसंग्रहस्यापि गार्ग्यस्य केवलस्यापत्यत्वे व२
नैकार्थीभावाद्गार्ग्यशब्दाद्देवफक् अत एव यकारोकारस्य न वृद्धिरिति जिद्येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं न द्वितीया
त्रापि समासो दुर्वार इति उक्तरीत्या हि तेनापि सामर्थ्यस्य सुवचत्वादिति वाच्यं वस्तुमात्रागतौ ताति ङीकर्त्रादिद्योतकत्वेन
विशिष्टस्य धात्वर्थत्वात्तस्य च तु मत्वात्तत्राप्युपसर्गार्थान्तरगमस्य द्विशिष्टस्य साधनाकाङ्क्षत्वात्तु द्योत्योपि क्र
त्रीत्विविहितं गः प्रविपिपृछिषतीत्यादौ समानकर्तृकादित्युक्तेः सनर्थसाधने नैव पक्षान्तरेपि तदाकांक्षाशांतेः समनैकार्थी
६५ भावात्तद्विशेषणत्वात्तैर्प्रकृत्यर्थस्य तत्तुन्नरं प्रादियोगइति न समासः इतीपुपसर्गाणां वाच्यकत्वं स्तद्विशिष्टायां यपि५
एव क्रियायां इषिकर्मत्वस्य प्रतियोग्यधातुःसामर्थ्ये सत्वे नासामर्थ्यान्तनुतस्य नायन्ते ःने विशाइत्यादेः परत्वयोगपाद्वि नः४
शेशिष्य धिः सम्प्रयेत्यादेरपि सं पर्वत्वयोग्यात्स्वेपिसादिक्रमेणार्थः गोसंहायइत्यादावपि संद्योत्यार्थविशिष्टाद्धातोः प्र३
कर्मणो उपपदे बुद्धिस्थेः णोततः समायोगेगतिसमासे उपपदसमासो वाधः पचप्युपसर्गेम क्रम्य सवाचको विशेषाणां
७२ संभवात्द्योतकोपि वेस्तुतंतदित्सायथा प्रतिहन्तइत्यत्राति निहन्ति वाचको धातुरूपसर्गो गतिवाचकइति पुजराजस्वातया रा६०
६१

व१

पितिषते द्योतुत्वेनपन्यादिवदनेकार्थत्वाद्धातोरेगंतिरर्थः प्रशाद्वत्सद्योतक एवोपसर्गत्वात्प्रपवतीत्यादिस्य प्रशाद्व
वदित्सर्थिकयास्यादिभिः केवलैर्यद्वागमनादिनगम्यतेनत्रानुमानाद्धि विधान्तद्धर्मप्रादिरूचं तइतिर्कारिकयो प२
कचित्संभाविनोभेदाः केवलैरनिर्दृश्निताः उपसर्गेणालंबंधेव्यज्यंतेप्रपरादिनेत्यनर्थाच द्योतकत्वमेवोपसर्गाणां
सिद्धोतितं तद्धर्मो द्योतकधर्मान्कचित्पचत्यादौ यत्रतुभावेप्रत्ययस्तत्राप्यंतरंगत्वात्स्त्रिपूदोयात्रकर्त्रादिना
साधनो शेनिराकांक्षत्वे उपसर्गयोगइतितत्रापिनसमासः अत एव तोरधायनइत्यादि संगच्छते तत्र ध्यागच्छ
एर्यागच्छतीय तीत्यादावागच्छतीत्यस्मादेवागमनस्यावगत्यालोकिकेशब्दव्यवहारेत्यायवानादरात्स्पष्टार्थमेवाक्षिपर्यंत्येप्र
क५४ योगइतिसंभवार्थबोधकत्वात्समुदायएवविशिष्टार्थबोधइतिउपसर्गस्यानर्थकत्वमर्थान्तराबोधकत्वा
दितिबोध्यं केचित्तु क्रियागतविशेषबोधकानिरिक्तनिपातानांवाचकत्वमपि अत एवनेत्यतोऽभावबोधक
कस्येतिजिज्ञासावद्दृश्यतेऽभावशब्दइवनविषयतेत्यादाइत्यादौ पर्वतादवीनीत्याघर्षमतीतिसत्रवाचकत्वमेवे
तिनिरुक्तेस्पष्टं द्योत्यत्वेहिपंचमीनस्यात्तस्याविशेषणत्वाचस्यात् अत एवस्त्रिपामितिसूत्रेस्त्रीत्वस्यप्राधा

पि ४

ल·मे·षा० ६१ पपत्तिमाशंक्य द्योतकतापक्षे रामसमाहितं । अत एव हेतुमति चेति सूत्रे भाष्ये द्योतकतापक्षे हेतुमतीत्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्व
मुक्तं क्रियामितिसूत्रे च । क्रियाः प्रकृतिविशेषणत्वादित्यनेनापि शब्दार्थस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादित्यर्थकेन द्योतकता ६१२
पक्षे उक्तः । नद्भुत्कं हरिणा निपाता द्योतकाः केचित्पृथगर्थाभिधायिनः आगमा इव केपि संभूयार्थस्य वाचका इति केचि
तु ४ दिमु भयान्व[illegible] केचित्पृथगर्थाभिधायिनो वाचकाः केचिदनर्थका एवेत्याहागमा इवेति नन्वर्थः प्रातिशाख्ये पिना
माख्यातमुपसर्गो निपातश्चत्वार्याहुः पदजातानि शाब्दाः तन्नाम येनाभिदधाति सत्त्वं तदाख्यातं येन भावं स
धातुः उपसर्गो विशांति विशिष्टवाचकाः सहेतराभ्यां क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत् सत्त्वाभिधा
यकं नाम निपाताः पादपूरणा इति । स धातुरित्यत्र तृतीयार्थे प्रथमा इतरे निपाता इतराभ्यां नामाख्याता
भ्यां सह वाचका इत्यर्थः । उपसर्गो विशेषकृदित्यनेनानुतेषां द्योतकत्वं दर्शयति । पादपूरणाः पादपूरणा अपि
१ इत्यर्थ इति तन्माष्यं पाल्जातीयकेनो संततस्वार्थिकाः नन्वेतेन प्रकारं चद्धि नित्ये द्योतकाः स्युरत एव विनापि
योहरिः समहरः समितो माणावक इत्यादौ प्रकृतिमात्रात्तदर्थबोधनात् च अत एवैषां नित्यत्वेनो क्रमाकरस्य तेन नत्रवो रा०म० ६२

त्यार्थस्य विशेष्यतास्त्येवेति चेत्सत्वे विशेषणत्वापत्तिरित्यसुक्तमित्यपास्तं ज्ञातसंज्ञा एवं च धुनीति चपल आश्रयरूपं वेधुवा
चकं एव मा भिदिमा इत्यारभ्य स्वार्थिकत्वं नु प्राप्ते ते निवोध्यं एवं देवतां नानार्थ्ये यदित्याहेरपि तत्प्रकृत वचनेमपडित्यत्रा
कारस्पष्टमिदं शौरेस्त्वे वेरिवौदीच्यानुद्धरिष्यन्नरसानि वेत्यादौ तु द्योतकता अन्यथोस्त्रसदृशस्यकरणत्वे प्युस्त्रस्याक
रणत्वादुस्रपदेनैत्रततीयापातेरर्थ्येऽप्यम साधुत्वं चस्यात इव शाहान्तृतीया भावे वसाहशस्यकरणत्वालाभे श्रुस्या न
त इवशाहोत्तरं सर्वविभक्तिलुक्सत्वेपिनत्नाः सार्थिकाः भाष्यकृतो पि पूर्वस्याशायां चर्मिणि यरी अनर्थका वित्यत्रनत्रस धि
त्रेव्ययं विभक्तिमित्सूत्रे च द्योतकत्वं वाचकत्वं चेत्येवसूरसः अत एव निर्मासिकमित्यादौ पूर्वपदार्थप्राधान्यभाष्यो
६४ क्तेः से गाष्यतेनत्प वंसेकट मुखं तु इत्यादावुत्समादेत्रुहंतसंगतार्थ पत्रिया विशिष्टसाधनवाचकतोक्ताभावे न
६२ तु शौरेस्त्रीरिवेत्यादौ द्योतकत्वेपि उस्त्रसदृशीः शौरेरित्यर्थे उस्त्रपदेनैत्रततीयानुपपत्तिरिव स्योत्वाणकरणा
त्वाभावात् उपमानोपमेययोः समानविभक्तिकत्वमितिवचनाभावात् पिडस्त्रसदृशास्येत्यत्र पदार्थस्यक
रणत्वरूपशौरेरभेदान्वयात्सामुल्लभान्तव्यापि महशास्त्यो करीत्याविशेष्यत्वानापत्तिरिति चेत्यायन्तेत्याहि इवादि ६१

ल॰मं॰ षा॰ नोत्वसमभिव्याहृते उपमानताद्योतकत्वमुपमानत्वेन प्रतीते सादृश्यधर्मवदुपमेयप्रतीतिं विनानुपपत्तेरुभयत्रापि साधा
रणधर्मसंबंधबोधेनास्य ग्राहकत्वं च। उपमानत्वं च सा [redacted] धारणधर्मवत्त्वे सतीतर परिच्छेदकत्वं तद्धर्मवत्तया
परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वं इदमुपमानानीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिति सन्यत्र निरूपितं उभयत्रापि साधारणधर्मान्वय इति
लिंगभेदाद्युपमादूषणानि रूपणावसरे दृश्यमशेषे [redacted] काव्यप्रकाशोद्योते स्फुटम्॥ एवं च चंद्र इव मुखमाह्लादक
मित्याहावाह्लादकोपमानभूतचंद्राभिन्नमाह्लादकं मुखमि [redacted] त्यादिशाब्दबोधः एवं चोपमानस्योपमेयेन
क समानविभक्तिकत्वे नाभेदान्वयात् साधारणधर्मसंबंधस्य विशेषणतया क्वचिद्बोधो दृष्टं ते। क्वचिद्विशेष्यतया
यथा चंद्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ उपमानचंद्रकर्तृकाह्लादाभिन्नो मुखकर्तृकआह्लाद इति बोधः ये
त्वेनं च द्र सादृश्यप्रयोजको मुखत्व कर्तृकआह्लाद इत्यर्थं वदंति ते चंद्रतयोः समानविभक्तिकत्वेऽपि दुर्लभं वचनं तु नार
शानव्याकरणोपलभ्यते तंत्र यद्यपि चंद्रमुखयोरुक्तत्वेन भेदस्यापि विशेषणतायामतीत साधारणधर्मनिमित्त
भेदोपचारेणाभेदः चतत एव भेदाभेदस्य धानोपमेति हि चंद्रमुखयोः सादृश्यप्रतीति र्था वेति बोधो ध्वेदमेवपु तम॰

^ :तिरस्कारार

श्रीर

त्वे घनश्यामइत्यादौ विग्रहे समासे च घनश्यामस्य तत्सादृश्यपरत्वे उपमानानि सामान्यवचनैरिति नेनोपमानत्वेन बो
न्यर धर्कनिसामा धर्मवि शोपमेयवचनैः समानाधिकरणैः समस्यत इत्यर्थके न समासानापत्तिः घनपदस्याप्युपमे
यपरत्वेनोपमानवाचकत्वाभावात् न च भूतएवंगत्यान्तत्वत हि ग्रहवाक्येप्युक्तरीत्या तत्वाभावात् घनेन तुल्य
सत्ता५ स्तत्र तत्पात्वेपि तस्य विग्रहत्वाभावात् प्रत्याते त्रइहतैन हि ग्रहवाक्ये चोपमानवाचकत्वस्य ग्रहणोचितात् तस्यैत तद्वि
ग्रहत्वे प्रागचयत्वे सादृश्यं पुंस्त्वानापत्तिः इत्थं विग्रहे तु सामानाधिकरण्ये एवतन्मइतेः तत्र पूर्वविस्याश्रयेणाशास्त्रा
ल५ उपमानवाचित्वमितिके प्रेः परामर्शे केवशास्त्रोपदप्रयोगे तु सर्वथोपमानवाचित्वं रूपपादं रूपं मनगणादेः सादृश्यसं
बंधेनाच्येपितस्तुपपत्तिः किंच श्यामशब्दस्योपमेयपरतया घनेतुरूच्यभाविनतस्य साधारणधर्मविशिष्य
नेतर परिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वाभावः तेद्धुक्तं भाष्ये यदि शस्त्रीवश्यामादेवदत्तेति विग्रहस्तदा शस्त्रीश्यामेत्येतद
पेक्षस्यातद्वि या शास्त्री श्यामा तद्देवदत्तेति विग्रहस्तदा देवदत्तायां श्यामेत्येतदपेक्षस्यादिति के यरेपि न वशे
हस्याद्वृत्तिरसितपेनोभयगतश्यामत्वप्रतिपादयेदिति एकोहि श्यामाशब्द एकगतगुणस्यैव प्रतिपादकः नहितस्य

ल॰मे॰षा॰ ६४ शाह्यान्वयं विनोक्तमुपमानत्वमितितन्स्यावः श्यामेत्यस्योपमेयपरत्वाभावेन तत्साधारणधर्मविशिष्टोपमेयपरत्वरूपसामान्यव
चनत्वाभावात्समासो न स्यात् अत एव भाष्ये शस्त्रीशाह्यः शस्त्रामेव श्यामो शस्त्रीदेवदत्तायामेवेति पत्ते सामानाधिकरण्या
भावात्समासपूर्वस्यवानुप्राप्तुत [illegible] इत्युक्तं एवं तर्हि तत्स्यामेवोभयं वर्त्ततइतिपुरुकमित्युक्ते तत्रतत्स्यामेवेत्यस्योपमेया
यामेवेत्यर्थः उपमानशस्त्री पिसा दृश्यमत्वाद भेदाध्यवसायात्तत्रेतितन्मते तत्र साट्टश्यनिर्वाहायास्येवत्तं त्रादिनोप
श्यं ५ मानेपि संबंधो व[illegible] वाच्यः तदुक्तं कैयटेन यस्तु शस्त्रीदेवदत्तायोः शस्त्रीत्वमारोप्यते सादृश्यात्तेन केचुगुणा आश्रितस्तनयोः सादृश्य
मिसा शंक्यपहा वद्रमुखीत्यादौ चं द्वेते केगुणास्तत्वेपि तात्पर्यवशात्त्रिय दृश्यन्तिमनिर्दिष्टोपि गुणो द्रव्यववहाराद्रुप
मानिमिन्नं तत्रैोपमेयेषु ततः संनिधानात्कोपमुपमानं तत्स्वस्थानीति अत एव तदुत्तरं शस्त्रीश्यै नाभिसंवध्यमान[illegible] त्वा ४
वष्टयाद्र [illegible] मा शाह्यस्य सामान्यवचनत्वाभावादित्याशंक्य तं शस्त्रीशब्दे नाप्यभिसंवध्यमानइतितदर्थः बहूनां पः सामान्यमा
हस्ते एव सामान्यवचन इत्याशयेन शंको। ततः सिद्धांतिनोक्तं श्यामत्वस्योभयत्र शस्त्रीदेवदत्तायों च भावात् उभय
गतगुणवाचकत्वात् श्यामाशाह्यस्य सामान्यवचनत्वं नाच श्यं स एव सामान्यवचनो यो बहूनां सामान्यमाह द्वयोरपि राम॰

६४

स्क्रो ५

पः सामान्यमाह सोपि सामान्यवचन इति अत्रोभयगतगुणवाचकत्वादित्यनेनोभयोः साधारणधर्मसंबंधः श्याद्
ज्पं २ ति[illegible] चितं अत एव सामान्यैरिति नोक्तं सामान्यवचनैरिति चोक्तं तच्चोभयान्वयित्वे नोभयगतधर्मवाचकत्व बोध
नार्थं श्यामशाह्यस्य द्विगतधर्मवाचकत्वेनैव सामान्यवाचकत्वं वोध्यं एवं चोपमानश्यामघनाभिन्नः श्यामो दे
वदत्त इति बोध इति भाष्यस्वरसः काव्यप्रकाश स्वरसोप्येवमेव तत्र त्वेवमुक्तं येच वाशस्त्रीश्यामास्मै वोपमा त ४
ता नप्रतीतिरिति पद्मपुपमानविशेषणानि तेन तथापि शाह्यशक्ति महिम्ना[illegible] वृषधीचूत्तसंबंधं प्रतिपादयं[illegible]ती से ५
तितत्त्वस्यादेव प्रतीतिउपमानेन तुल्यमित्यादौ प्रतीतेस्तुल्यतोपतत्रये साधर्म्यस्यार्थत्वादार्थीतियत्सराइत्यस्य
ष्ठे यस्ते तत्र स्तुणान्ताइत्सर्थः उपमानेतामतीतिस्त्वशा[illegible] व ने वां शाह्यानामुपमानविशेषणानामप्रतीपादकत्वे स त ४
तिन हित्वेनोपादानात् उपमानविशेषणानीति वहुव्रीहिरितितन्न युक्तं मुख्यापत्तेः उपमानवि
शेषणानामत इति पाठस्तु प्रदीपादिविरुद्धः तत्पन्यच विस्तारः नचैवं पुरुषो व्याघ्र इव शूर इत्यादौ भ
वहुव्रीहौ विशेषणस्य व्याघ्रस्यापि स विशेषणत्वेन सामर्थ्यात्समासो न स्यादिति

त·मं·षा·
६५

वाक्यंउपमानत्वेनबोधकस्यतस्यसाधारणधर्मेतिनित्यसमासेसत्वेनादोषात् साधारणधर्मवत्वेनपरिच्छेदकत्वंहितत्वेऽवगते
नज्ञानस्यैवंप्यवप्युपमेयत्वंतद्धत्वेनपरिच्छेदत्वमेवतस्यवनत्वविधेयमितिनतन्नित्यसमासेत्वेनयापिप्रधानस्यसा
येत्वेभवत्येसमासःप्रधानेनेकविशेषणसंबंधसंभवात् देवदत्तोधनीसुंदरश्चेतिवत् अतएवसामान्याप्रयो
गइतिवृत्तिनाथैत्रश्रकाबोयमेयस्यापिनित्यसमासेत्वेपरंतुगत्वंनसमासप्रयोजकंकिंतुगमकत्वमेवेतिसमासवा
देवस्यतेनतस्यतत्त्ववृहच्छोहृष्टमितित्रत्रापिसमासःस्यादितितद्वारणायसामान्याप्रयोगइतिइदमेवतत्रगम
कत्वबोधकमितिबोध्यंएवंचेवादियोगेसाधारणधर्मसंबंधरूपोपमावाच्यासादृश्यप्रतीतिरित्थीमसदृशादिपदयो
गेसादृश्यप्रतीतिःशाब्दीउपमानत्वधीःसादृश्यंतुसाधारणधर्मसंबंधप्रयोज्यंसदृशादिपदशक्यतावच्छेदकतयामि
द्धंसदृशदृष्टीतेसंस्कारोद्बोधकत्वस्यसर्वसंमतत्वेनतत्कारणतावच्छेदकतयावसिद्धमखंडमतिरिक्तःपदार्थःनवा
तिरिक्तपदार्थत्वेगोत्वमक्षणोरूपदार्थसंख्याविरोधइतिवाच्यंप्रमेयपदार्थेगोत्वमादेःतद्भावात्किंचपदार्थसंख्या
वंधनमुपलक्षणमेवतदुक्तंगौतमेन·संख्यैकांतासिद्धिःकारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्यामिति·पदार्थेगतसंख्यानियमस्यासिद्धिः रामo
६५

त्रिर
कारणस्यप्रमाणस्यानुपपत्तिःउपपत्तौनतन्नियमःसाधनस्यसाध्यातिरेकादितितदर्थंतद्व्याख्यानारआहुःकिंचाकर्त्र
दिकारकइतिसूत्रेभाष्येनजिज्ञासुत्वमन्यसदृशाधिकारेणतथात्वर्थगतिर्निर्जिज्ञासुत्वमिवपुत्वंचान्यस्मिंस्तत्सदृशेकार्यविज्ञा
पतेनयथायोगम्यतेतथाऽब्राह्मणमानयेत्युक्तेब्राह्मणसदृशंपुरुषमानयतिनासौलोष्ठमानीयकृतीभवतिए
वमिहाप्यकर्त्रेरीतिकर्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन्नकर्तरिकर्तृसदृशेकार्यंविज्ञायतेकिंवानद्रकर्त्रे [illegible] सदृशंकारकमि
ति·एवंचसूत्रेकारकग्रहणंप्रत्याख्यातंकर्तृप्रतिषेधादितिसमारोपितकर्तृबोधादित्यर्थःअनेनहिभाष्येणाभेदेपि
स सादृश्यमितिसत्यात्तेन्यथाऽन्यस्मिन्नि[illegible]त्यवैयर्थ्यापत्तिरित्यथेवयोगेपिभेदसादृश्यगम्येनतुतद्ध्येघोत्येवेतिप्रतीयते
इवपुत्रोदाहरणमिवप्रतिकृत्ताविलध्यधिकारेशाखादिभ्योयेसोमइत्यादितत्रसोमसदृशलताऽभिप्रतीयतेनतु
स्या२ सोमएव·एतेनभेदनिपातेसादृश्यमितियथाचंद्र[illegible]मुखमसदृशमस्यामुखमितादावभेदेपिसादृश्यप्रतीतेश्च·न
६ चाभेदेसाधारणधर्माभावात्कथंतत्प्रयोज्यंसादृश्यमितिवाच्यं·अनेकहत्त्रिधर्मस्यैवसाधारणधर्मत्वेनत्राहस्ये
एकस्याप्यनेकत्वात्अतएवाइउणसूत्रेभाष्येएकोकपिलोसदृशत्वेनस्थएकेकशोऽद्गत्वात्तयासर्वेनेसदृशम्

ल॰मं॰षा॰ ६६

दृष्टिगाः संपन्ना इति श्रोतेन तस्मान्नैन न वा व्यवहारे गौः कस्या व्याहृत्या नेकत्वं संचित मतएव सत्सं दृशत्वा सिद्धेन्यो भवंती अ म॰
तोपष्ठित त्रयोरदृशमासिद्धेनीमंत्रा गां प्रथमां सम्मे त्रयो विराहत्या मतसदृशत्वमुक्तं श्रोतसत्त्रे ऽत्रत एवैकएवाकार
इति पृच्छेघटिकइत्या दावाहुनिहू तह्य स्तेन नो घ वचयनिति घनुक्तौ भाष्ये एतेनाय्यव्यवहारो गौगाइति पराक्तमु
ख्यघ्वित्रु चारितात्प्येनात्रा सहत्तापन्नेः उन्नरसंख्याय्यापरवं संख्या बाधात् घटेनेत्यादौ साकांक्षा चइति स्वरो नेत्रो जमे ति
वं चैकस्यैव ब्राह्मणस्याहत्या भोजननिदाने दृशादि ब्राह्मणा भोजनसंकल्पः सिध्यतीति बोध्यमेवंमहत्ते पिमुख्यस्या
नेकत्वेनेकस्यापि धर्मस्य साधारणा धर्मत्वं नचैकस्यैवानेकत्ववत्कालादिभेदेन भेदप्रकृत्यमुख्य मिव मुखमि
त्यादावुपमेवास्त्विति वाच्यं तस्य भेदस्य शहेनासंस्पर्शात् अत एवोपमानानीति स्तत्रे भाष्ये पूर्वि यद्देवोपमानं त प्प
देवोपमेयं न्तु इहोपमार्थः गौरिव गौरिति उपमानोपमेयभावद्योतकेवशब्दप्रयोगे किंप्रयोजनं तत्र भेदकरणात् उपमानो
पमेय भावस्यैकत्रासंभवात् इवस्यार्थान्तराभावान्नचहितीयसदृशव्यवच्छेद्य मेतीति फलं गौसदृशो गौरित्यनोपित
त्संभवात् अभेदेपि सादृश्यां गीकारे तस्य बोधकत्वादबोधकेनप्रयोगो न स्यात् एवं चो [redacted] राम॰ ६६

६२

पमालंकारस्यास्य स्तत्र स्पष्टोक्तिसंभवाभाव [redacted] इत्याशयकमुक्त्वा तस्मा यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्त
त्रोपमानोपमेयभवत इति सिद्धांति तंतत्र भिन्नेगोघ्नतो स्तद्बोधनार्थ आरोपित भेदेवतो स्तद्बोधनार्थोवा तत्रे वशब्दप्र
योग इत्याशंक्यपृष्टे नोक्तं तस्य भेदस्य शहेनासंस्पर्शात्सामान्यमुखेन द्रव्या वृत्त्या दिति भाव इति तत्रेपती मप्यविशेदेस
६ इशब्दादि शब्दप्रयोगो स्त्वो नतु उपमानाम्यस्योपमानोपमेय भावस्यप्रतीतेर भेदेन प्रयोगेतु तत्र ने च पुंसः वं यात दृशती
ते: तत्र भेदस्य मानो धिकरणसादृश्य मुपमावं जनकमिति बोध्यं अत्र पृष्टे घन इव श्याम इत्यादेः संभवेनोपमाल
कारस्यास्तत्रस्पष्टोक्तिसंभवः गौरिव गौरित्यादौ तूपमानत्वाद्यप्रतीत्या न चैवमालंकारएवेति बोध्यं तस्मात् भेदे पा ५
६ पि साधारणधर्मसंबंधस्यान्योन्यं सादृश्यं चावश्यंप्रतीका र्यकाव्यप्रकाशकता पि भेदे साधर्म्यमुपमेति वदता अभेदे सा
धारणधर्म संबंधस्यांगीकारान्न पूर्वसाधारणधर्मेण सामान्यरूपता मती तिः मस्य कस्यैक रूपे णासाहित्यो विशेषरूपता मतीतिस्त्रो
पमानत्वादि मतीतिरिति सिद्धांतो र्थो भाष्ये एतेन राम रावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेत्यादौ कल्पभेदेन भिन्नयोर्युद्ध न॰
योरुपमेवेति परास्तं तस्य भे [redacted]

लं॰मे॰षा॰ [redacted] स्य प्राहेनासंसय्यौमु

६७ जो खमित्यासावप्याच्या रिवगौरित्यादौ शाब्दीउपमापात्र्रमतीतेरार्थः तन्वियः उपमासंबंधाभावएवानचपरः [redacted] त्र्रन

न्चपात्वंकारेसकस्येवोपमानोपमेयत्वमितिव्यवहारस्कतन्मासादृश्यात् त्र्रतएवोकालेइतिसत्रेभाष्येंजितेवसामेय्याद्वुको स्म३

रसहक्षौजिसय्येन सिद्धेकालग्रहणा प्रयमाणोनैवोकारेणाकालविशेषयित्रुमितिद्विमात्रोरोनानहस्वसंज्ञोस्तु कों

भेदएवसादृश्यमितिवदेतो मनेनूकारस्याह्रस्वसंज्ञादुर्लभास्यात्भेदाभावादितत्वंसादृश्यस्यातिरिक्तत्वादेवानेनार्थस

दृशइत्युक्तेकेनधर्मेणान्वयोः सादृश्यमित्येवजिज्ञासानतुकोधर्मोनियोः सादृश्यमितित्र्रतएववृत्तमुपापद्यीमसदृशो

धर्मतः सादृश्यमित्याद्यांजस्येनैवोपपुष्यतेतत्त्वं यंजकधर्मभेदाश्रयभेदान्निरूपकभेदाद्वभिन्नं त्र्रतएवोभयोर्

भयंवर्जनेसादृश्यमत्ताभेदाध्यवसायेनोपमानस्योपमेयेऽभेदान्वयइतिसिद्धांतपक्षेएवमपिसादृश्यनिमि

तस्य॰२ त्तंगुणोन निर्दिष्टइतिशंकासंनिधानाद्धामत्वमेवगुणाइतिसमाधानंचभाष्येसंगच्छतेसाधारणधर्मसंबंधस्ये

वसादृश्यत्वेतदसंगतिःस्पष्टैवममतुमतीयमानंसादृश्यंकिंधर्मसत्वकमितिशंकाउपात्तधर्मसत्वकमेवेतु राम॰ ६७

त्र्रमिति [redacted] नदोषइत्यलं॰ भास्तवहितकारिणी मित्यादौत्विवस्यसादृश्यवाचकता इवशब्दार्थसादृश्येचमातुरन्व

यइतिप्राभिप्रदिकार्थप्रथमैव॰ नचषष्ठ्यापत्तिःप्रतियोगिविशिष्टसादृश्यवतइवर्थत्वेनतदेकदेशप्रतियोगिनिमातु

स्यछा३ रभेदेनान्वयपौप्राप्तेरीतिकथितत्र्रसाधुत्वेवंदत्रिपाचयेएवप्रथमायाः साधुत्वात् त्र्रतएवतिङ्समानाधिकरणेप्र

थमात्र्रभिहितेप्रथमेतिवार्त्तिकंप्रथमायाः कारकविभक्तित्वपूरंभाष्यंचसंगच्छतेइत्यन्ये तत्रेगमकत्वेद्योतक

व तोऽन्यथावाचकतैवेत्रिद्वयकल्पनागौरवात्तन्नचतस्यवाचकत्वेइवालीत्यापिसादृश्यमस्तीत्यादिवत्स्यादितिवा

संबंध च्यं नथाशिष्टप्रयोगाभावेनोपमानादिपृष्टोपसंदानेनैवप्रयोगेनेषांसाधुत्वांगीकारात् घटोनास्तीत्यादाव

भावस्यविशेष्यतयावोधान्नेवोवाचकत्वं॰ नानुयाजेष्विसादौसत्प्रत्याःसाधुत्वार्थंद्योतकत्वमपि॰ त्र्रारोपिता नु

निरु॰ नुयाजेषुपजतिक्षितदर्थः भेदप्रतियोगित्वेनान्वयेनानुयाजभिन्नेष्वितर्थेसम्पनुपपत्तिः त्र्रारोपविषयत्वेत

रु२ त्रेनज्द्योत्ये॰ त्र्रतएवाघटइत्यादौनंजसमासप्रसक्तिरथादार्थमाधानंसंगच्छते त्र्रभावस्तुमतियोगिनिरूपितविशे

ष्यतयैवभानस्यसर्वसिद्धत्वात्तदनुपपत्तिःस्पष्टैव॰ त्र्रतएवासइत्यादौसर्वनामकार्यं त्र्रन्यथागौणत्वात्तन्नस्यात्

न॰मे॰षा॰ ६८

इतरविशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैव गौणत्वात् नञ्[illegible]नञ्समभिव्याहृतघटादिपदानामारोपितप्रवृत्तिनिमि
त्तबोधकत्वेनास्वार्थग्राहकः यथा सिंहो माणवक इत्यादौ माणवकादिपदानि सिंहादिपदस्यारोपितसिंहत्ववद्बोधके
त्वतु हाराकेनेत्यास्य वयल्पत्वादिनो हताभावमारोप्य नञ्समभिव्याहारे त्वारोपितो विनोदखु ध्यानत्म तत्स्मृत्या दोवि
भ्रमः अघिज इत्यादौ च तन्मेस्म लके मारोपितप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमिति भेदेवि[illegible]म्याति अथ मंडल्यादौ च
विरोधिनि आरोपितत्वस्य नञ्वाच्यत्वेतु तस्य ब्राह्मणादिपदस्य काऽनारोपितब्राह्मण्यप्रवृत्तिसंबंधोद्बु
पुथारः तत्रासिद्धार्थप्रतियोगीभक्तिद्वाचेपि रियह इत्युभयबोजकहेत्वमिति नञ्सत्त्वे भाष्यस्य चेद्दुरमेव न
ञोद्योतकत्वं नाम तेनाव तैवन नैकार्थीभावव्यवहारः विशिष्टानुपव्याद्योत्यार्थानिभावेगणशकावच्छेदकत्वा
द्विशिष्टस्यार्थवृत्वं समासविधायकशास्त्रबलात् नैवमेवकल्पेनो विभज्यप्रतीत्यादौ तनैव मुंडादिवद्वस्था ना॰३
र्थमन्यथानत्रैकल्यता तस्योकस्यतु तत्रापि विशिष्टशक्त्यैव बोधः अवयवशक्तिबोधनद्वारा विशिष्टस्य विशि
ष्टशक्तिबोधकमेव व्याकरणमिति दिक् अयं संदेह इत्यादौ आरोपितः संदेह इति बोधः भेदसंबंधेनारोपितसंज्ञाना राम॰

६८

द्धेतरत्वं तादात्म्याभावप्रतीतिः असमस्ते त्वभावो नञर्थः सद्विधा संज्ञाभावो भेदश्च नञ्ज्ञानादात्म्येतरसंबंधाभावश्चाद्यः ता
दात्म्याभावो संतानानुमतिरिक्तेन हेतुसाधारणधर्मेहेपंचे तन्यानि समभिव्यापनाभावस्य लेशकस्यानेकमतियोगिक
त्वचरनयो द्वयादिप्रतियोगिकत्वमपि न आघाख्यातिडंतार्थक्रियान्वय्येव अत्र समस्तनञ्ज्थोतितंताभाववविशेष्यकबोधे
ह तिङ्समभिव्या[illegible]तधातुजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् अतएवाहंनास्मि घटो नास्तीत्यादौ पुरुषव्यवस्था घटेनास्ता घ
घटोनसंतीत्यादौ वचननियमश्चोपपद्यते पुष्पस्यादिलिङ्गसामानाधिकरण्यान्तमस्यभावोस्तीत्यादौ च य
चमनस्यात् आख्यातार्थसंख्यान्वयित्वस्यतु न सामानाधिकरण्यपदार्थत्वं किंच तिबादिविधिनाद्येकुपो
प्रत्ययस्यैकवाक्यनुपैकत्वे तिविभत्यादिवाक्ये कर्मैकत्वे इत्याद्याकांक्षायां भूत्या सत्या तिबाद्यर्थान्वयिन इत्यस्यैव
लाभेनाभावप्रतियोगिन्यनच्चयात् घटसत्त्वाभावबोधसमन्नु यत्यादेवनियमेनघ[illegible]याभावबोधोपीति न
तादृशप[illegible]संदेहादि एवं समानियतभावयोरपि एकज्ञाने नियमेना परज्ञानं बोध्यं अतएव घटरतोने
तत्व त्रासंदेहादिन समनियतानामेकस्मिन्नपि भेदे ज्ञाग्रए वंकचन स्पनकश्चिदुपयोगः ला[illegible]घ

त॰मं॰षा॰ ६९ वात्मद्द्युपस्कारवद्धर्म्मभेदात्मतीति भेद इत्यस्य वस्तुशाकत्वात् घटत्वाभावघटभेदयोरविचारत्वघटभेदाभावयोरैक्यवचसति
समनैयत्येभावयोरपि तत्त्वमुचितमेव हेतोः समत्वात् इत्यके चित्तन्नु एवं एवं धर्म्मभेदकत्वमनुव्यवहारभेदोपपत्तेः
धर्म्मिभेदस्यान्यायादिनमेपि विलयापत्तेः तद्यत इत्यादेरप्येकापत्तेस्तु न तु भासमानतावच्छेदकरूपत्वादिनानस
मनैयत्यं तत्त्वं भासत इत्यादेः रूपत्वादिनावोक्तिविशेषोभासत इत्येवार्थः क्रियापाः कारकविशेषानालिंगितत्त्व
भावस्यैवमतियोगिविशेषानालिंगितस्याभानात्तत्रैवं वस्तुशक्यमिति केचित्तु एतेनाधिकरणानालिंगिता
भाववृद्धेरभावादिह घटो नास्तीत्यादावेतदधिकरणकाभावमतियोगि घटकत्वेनासत्तेनिबोध इत्यपास्तं वस्तु
मात्रावेत्यामतियोग्यधिकरणस्यैवाभावाधिकरणत्वेनतत्स्य पृथगधिकरणकांक्षाभावात्तत्राधिकरण
कारकस्य क्रियान्वये क्रियान्वयिकर्तृकर्मान्वये वासाधुत्वेनासाधुतापत्तेश्चास्त्वाभावार्थकनञः मतियोगि भ
घ२ तुक्रियान्वयनियमाच्चैतेन भूतले न घट इत्यादौ तासर्यवशात्कदाचिद्भूतलादौ घटाद्यभावः कदाचिद्घुय
ऽपि१ दौ भूतलत्वं नित्वाद्यभावः मतीयते अयमेव घटो नास्तीत्यादिनो बोधानुपपत्तिरस्त्याहि पदार्थीनां क्रमेणान्वय रामं॰ ६९

नञ्घटमत्त्वाद्योरर्थः प्रयमं वृद्धेनञानिचन्नेपितुमशक्यः सतो निषेधायोगात्त्वसत्त्वसत्त्वादेवनिवृत्तेर्मिथ्याननोवै
यर्थ्यं न तु कुं सतां च न निषेधोस्ति सोसत्तु च न विघटते जगत्तेनेन न्यायेन नञर्थः प्रलयं गत इति न च घटोस्ति पुराभा
पाघरविषयास्ति बुद्धिर्ज्ञाताभानज्ञातिवृत्यंत इति वाको बुद्धेः शाब्दावाच्यत्वेननञ्ज्ञातनिषेधायोगात् एतेनन
व४ स्यावुद्धेर्मिथ्यात्वेन ज्ञोक्रियत इत्यपास्तं घटाभावाद्यनग्गानिमसंगाह्युकरणात्वत्त्वेपिनासिद्धयोगे इह इति मतो स्ति४
घटस्यागृहस्य संसर्गाप्रतिषेध इत्युक्ते सतः सत्वेन वुद्धस्य एवं च घटकत्वेकसत्ताभाबोधपितुमशक्य इति विशेष व५
णीभूतगोहसंसर्गाभावप्रतीतिरितितदर्थः नचाव्ययीभावस्य नित्यत्वात् भूतलेन घट इति वाक्ये भूतले इति
वाच्यत्र्यर्थाभावशाब्देन ज्ञोघटकतयासत्त्वग्रहीनाव्ययत्वेन ननञाव्ययीभावात् अत एव पूर्वपदार्थप्रधानो
नञ्तत्पुरुष इति पक्षे न तु रुघे गाव्ययीभावस्य बोध मां प्राऽव्ययीभावासिद्धिः रूपंह घरां भाष्येनोपन्यस्तं अत ए
वतत्र पक्षेऽव्ययीहि मंत इत्यादौ लिंगसंख्यायोगो नस्यात्पूर्वपदार्थस्याव्ययार्थत्वेनासत्त्वभूतत्वादित्याशंक्य शा
ह्य शक्तिस्वभावेन परिह्रुतमत्रनुपस्नेनेकमित्यादावेकवचनास्तिद्वितीमनसिनिधायोत्तरपदार्थप्रधानत्वे सिद्धे

ल॰मे॰षा॰ ७० तितं॰ असंहितमिति तु संधानरूपसंहितापरपर्यायभावसाधने क्तांतनपुंसकसंहितशब्देन नञ्तत्पुरुषे बोध्यं सत्त्ववा
त्रिकप्रामाण्यमेतदुभयलिंगः संहिताशब्दः अतएव तु जात्यबहुव्रात्यावान्तावि तिप्रातिशाख्यव्याख्याने संहितवदिति त
नि २ न्याख्ये प्रयुक्तमित्यन्यत्र प्रपंचितमित्यस्या न सत्त्वेन विशिष्टतस्य निषेधाभावे पि तत्त्वेन संभावितस्य निषेध संभव
त्वे नञ्समभिव्याहारे एव वक्तव्यस्य तत्त्वेन प्रयोजकत्वः करणादेस्तत्त्रेतु समनिपत्ताभावनामेकं बोधयितुं तयोन्निः गो
६६ ह संसर्गस्यापि प्रतिषेधः इत्यपाणि इति रिकृपयित्यागं धो न जलेइत्यादौ प्रतीतेरेकविशेष्यकत्वानुभवस्य व
वासनाकल्पितइति रिकृ नैसेनो घंतमादित्यमित्यादौ त्व चारि गोवतमित्यनुछेयवाविव्रतशोपक्रमा
द्भावस्य चाननुछेयत्वादौ सतोनञ्समभिव्याहारादौ सत्ताभावसंकल्पस्य बोधकत्वे ति बोध्यं त्वत्रपर्युदासस्त
त्राभावस्याननुछेयत्वाद्व्रतयाद्योपक्रमाद्युत ऋिचक्रियायाः सांतत्वःमासोवानीसत्तासंकल्पेलक्षणेति तत्कोई सत्ता मा २
मित्र संकल्पितात्पर्याभावात्तथा शिष्टावारभावाद्धं ने सिध्यामीति सत्ताभावसंकल्पस्यैव सवैरीचारत्ताद्ध किंच
यत्र नञ्समभिव्याहारे यदर्थस्यामेदेनान्वये आकांक्षोत्कात्तत्रैव नञ्समभिव्याहारे मेदप्रतीतिनीयत्रनन्वमक राम॰ ७०

स्या २

तेत या॰ अतएव नपचतितिद्वनीत्यादौ नञ्मेदबोधः अतएव तिङंतसमभिव्याहृतनञोत्यंताभावार्थकत्वमेवं॰ अयमेव
प्रसज्यप्रतिषेध इत्युच्यते प्रसज्यविधायविहितस्य प्रतिषेध इति तदर्थः नञस्त्रेभाव्येतु प्रसज्यक्रियागुणौ ततः पश्चा
न्निहत्ति करोतीत्युक्तेनगुणाभावबोधे पि प्रसज्यप्रतिषेध इति लभ्यते नास्माकमेकेपि पमित्युदाहरणं अत्र हि स्पष्ट पि
प्रप्रतिषेधेवद्धिपप्यतीतिने संदेह इत्यादौ च संदेहाभावप्रतीतिः संदेहस्यागुणत्वात्सर्वत्र क्रियाप्रतिषेधे हि गुण
पर्युदासानंभाष्येनयत्के स्यात्प्रसज्यप्रतिषेधो सौ क्रियया सह यत्र नञितियत्र क्रियाग्रहणं गुणस्याप्युपलक्षणमिति
वहव्यः अतोघटः पटो नेत्यादौ त्वत्र मेदेन नञर्थस्त्वप्रतियोगिता संबंधेन घटस्यान्वयः न च गेहस्पोढ्वे रित्या दा
विवषस्यापत्तिः एवं तर्हि पर पदस्यप्रतियोगिकपरंतसामेदे ऽभेदान्वयः मेदस्याश्रयतया घटेन्वयः अभेदान्वय
युतत्रिसक निपातातिरिक्तविषयायदाभेदवाचकनञर्थः भेदवतिलक्षणेति तुनपुंसकं निपातानाम्नेकार्थत्वेन लक्ष
णानि वसरानकेवलमेदस्य काप्यबोधाद्वे नितत्वेन प्रातस्वारे तैरुपडुतमित्यादौ मेदाश्रयमेदप्रतियोगिनोः समा
नविभक्तित्वस्य द्रुतपणादित्वात्समासमावाकयोस्तिरस्यापत्तौ चित्याद्वतस्मादत्रापि आरोपितपदामिनो घटद

स्ता

ल·मं·षा० ७१ उ त्रिबोधः नञ्द्योतकस्यैवं च समानविभक्तिकत्वं सिद्धं घटभेदबोधस्तात्पर्यं तत्समभिव्याहृतत्वात् घटत्वात् घटत्वाभावबोधोपि तत्रा
र्थः पृथगिभेदो निरूपयितुमशक्यः । तथाहि घटः पटो भिन्न इति भेदज्ञानं भिन्नत्वेन गृहीतधर्मिप्रतियोगिज्ञानपूर्वकं तत्र
स भेदोयमेव वेदान्ताश्रयः भेदान्तरं स्वेतरद्वयोर्भिन्नयोरेव धर्मिप्रतियोगिनो ज्ञातयोः सत्त्वे तद्भेद एव तदन्योन्याश्रयः ततो ना४
यो भेदोऽन्योन्याश्रयचक्रकाद्यनिःभेदपूर्वपरास्वीकारेऽनवस्था अतिमभेदासिद्ध्या भेदस्य नभेदस्य पर्यन्तमसिद्धे भेदः स्यात् अत एव स्ता५
भेदस्यासत्त्वात् सामान्यशब्देन कैः पदादौ व्यवहारः अस्मत्वमुक्तरीत्या मान्यत्वे केवलान्वयि तथाप्यविचारितरमणीयत्वेनैवं माथि
केन भेदेन व्यवहाराद्यावहारिकस्यैव सत्त्वे नाहेतिः घटाघटत्वस्य घटादिपदवाच्यत्ववत् अन्यथा घटत्वाश्रयत्वेनापि घटः
घटहानित्वेन भेदे घटत्वमित्यन्योन्याश्रयासदार्थमात्रस्याविद्यारितरमणीयस्यानिर्वचनीयस्यैव व्यवहारस्य योजकत्वादत
एवोक्तं श्रीहर्षपादैः समस्तलोकशास्त्रैकमत्यमाश्रित्य सत्तनोः कानवा [redacted] स्तु गतिसर्के व धीव्यवहारयोः उप
पादयितुं तैस्तैर्भिन्नैरशक्यनीयतयोः अनिर्वचनीयतावादस्यैवागतिरूपयोः युयासतो जनितैवमसत्तोपि जनि
नविजन्यत्वमेव जन्यस्यानिर्वाच्यत्वसमर्थकमिति तथ्याभेदस्सत्यपरस्त्वकौ भेदमपापरोपरः भेदसत्यपरत्वेको ताम० ७१

९१ घ वोर्भ

त्वसन्वेदविरोधात्तः एकविज्ञानुनिगमान्ते हन्तानेति च स्फुटे त्वलं एवं भेदस्य दर्शनमित्यादौ सर्वं वाक्यं सावधारणमि
ति। न्यायेन घटभिन्नस्यैव दर्शनमित्यर्थात् घटस्य दर्शनाभावोपि अर्थात् लभ्यते अत्र घटदर्शनमित्युक्ते तु न तद्दृ
त्तदर्शनेपि तद्दर्शनाभावाभावेन तयोः समनैयत्याभावात् एकारान्तभावात् तु न मानं एतच्चेतस्य भावो न ज्ञेयानुमति
स्तो४ षेध इत्यादिस्त्रेधाकारे स्वपदं नञ्द्यो भेदो विशेषणतामेदस्य प्रतियोगी घट इत्यर्थ इति तु न युक्तं ताम्पतेः अतएव तत्पद व३ स्पा५
पदप्रधानत्वेन नञ्तत्पुरुषस्य प्राप्तायां मात्रस्यानयनं प्राप्नोतीत्याशंक्य नञ्प्रयोगात् ज्ञर्थविशिष्टस्यानयनं भविष्यतीत्यु
क्तोक्तः पुनरसौ नञर्थविशिष्ट इति प्रश्ने निहन्त्रपदार्थक इति भाष्ये उक्ते निहन्तृपदार्थापि सु ब्राह्मणतापि प्रसिद्धे
स्त्रियादिरर्थः स्मात् आरोपितब्राह्मण्यतायो नञ्द्योतितं तत्त्वस्य इत्यर्थ इति कैयटः निहन्तेति भावे क्तेति तु
हन्तनमभावः पदार्थोपि स्यैतिरेतत् व्याख्यार्थ इति तन्मते सैवेति स्पष्टं भाष्यविरोधिं च प्रतियोग्यभावोत्तुल्ययोगे सेमावि
तितं त्रिकोक्तेन न्याय्यभेदस्य विशेषणतानपृक्तापत्र प्रतियोगिनः प्रकारता तत्रैव तदभावस्यापि सांप्रत्तम् स्वावि
शेष्यतातत्र तदभावस्यापि सेतित रपर्वबाधबुद्धिप्रतिबंधकतापि यथा नु भवं कल्पितं तदनुरोधेन अस्य भवमि
द्धबोधान्ययाभावउचितो नैनैव न्यायेन प्रतियोग धिकरणा भ

त.प्रे.प्रा. ७२ तेर्वा

मेवाभावाधिकरणमिति बोध्यमिति दिक् ॥ ननु नास्त्याजेषित्यादौ पूर्वोदाहृत एव नञ्प्रसज्यप्रतिषेधः शास्त्रीयविहितप्रतिषि
द्धत्वादिकल्पा... सम्भेदापत्तेश्च न तथा हि क्रियायोः कारकाकाङ्क्षत्वेन विनिगमनाविरहात्सकलकारकविशिष्टाभा
वेनाप्रतियोगित्वम् तावद्दिशणाभावस्य विधिसत्त्वाच्चाच्यः एव चोद्देश्यस्य प्रतियोगिनः प्रसिध्यर्थं प्रसिद्धापेक्षत्वात्प्रतिषे
धस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेऽपि द्रागतोपस्थानकलञ्जभक्षणादिति तत्र हि रागप्राप्तकलञ्जभक्षणादेरिष्टसाधनत्वावगत्या प्रसक्त्या
ए कलञ्जभक्षणाभावनायां निषेधशास्त्रे तन्निवृत्तिविषयत्वेऽवगते यत्र हि विषयकलञ्जभक्षणादेरनिष्टसाधनत्वात्तेषामि
त्यनन्तो निवृत्तिः प्रहतेनैव पयेयज्ञामहशास्त्रं तस्य एव मा · सावमभागे पोयेज्ञो वेति चेत्तस्यात्र संतवाधायोगादिकल्प
एव प्राप्तोऽस्ति विकल्पेन च यथायथं ब्रीह्यनुष्ठाने यवशास्त्रस्याप्रामाण्यापत्तौ करात्मा प्रतीतप्रामाण्यपरित्यागोऽवे देवि
पर्यासित्यापि मितिज न्तके त्यासंभवात्तेनातः प्रयोगांतरेण यवोपादाने यवशास्त्रस्य स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागा
त्मकं परिसिन्तो प्रामाण्योपादानं · ब्रीहिशास्त्रे स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागस्य पोऽप्रतीतप्रामाण्यस्वीकारः पुन
स्तृतीयप्रयोगे ब्रीह्युपादाने ब्रीहिशास्त्रस्य स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागात्मा त्यक्तप्रामाण्यस्वीकार इति चत्वारो दो रामं० ७२
स्वीर

सोपयाकथं विनिर्दोषेपरागाद्दौ वादोषाइतितन्न · निषेधशास्त्रानालोचने सामान्यशास्त्रालोचनमात्रेणास्य मातृ
कप्रसिध्याऽभावबोधसंभवेन विकल्पाप्रसक्तेः ननु निषेधशास्त्रस्येव प्रथमालोचने विशेषदर्शनसत्त्वेन सामान्यशास्त्र
तोऽन्नमानुपपत्तानाहशप्रतियोगिनोऽप्रसिद्धेर्न तद्धेश्यकप्रमानुपपत्तिरिति चेन्न · निषेधशास्त्रस्य प्रथमालोचने
नामन्नव्याकाशे नमुतान्तरर्थज्ञाने नाधः नावुल्मात्रेणा विशेषदर्शनासंभवात्तेनांत्यः प्रतियोग्यप्रसिध्यानन्तरसं
धघ भवात् · किंच निषेधस्य प्रथमालोचने वाधुद्देः सत्वेन विधिवाक्यात्प्रमा दुरूपपादेति विकल्पापत्तेर्नासंभवः
यद्वा नारशेविषये चाहार्यभ्रमात्मिकाप्रतियोगिप्रसिद्धिः स्यादेवमेव हि नांतरीसेतु होतिहरेदविनोस्तीत्या रुघ
नघ दौ प्रतियोगिप्रसिद्धिः सर्वरूपपा धान्प्रतियोगिज्ञानस्याभाववधी हेतुत्वेऽपि तर्कैरगतादव दृष्टकोया वनाहार्यत्वनिवे
शेमानाभावात्तु संसंबंधिकपूर्वार्थज्ञानेसंवच्छिनावच्छेदकप्रकारकज्ञानकारणं तैव विशेषणतावच्छेदकप्रका
रकज्ञानकारणतेव वा प्रतियोगिज्ञाने कारणतेति पक्षेप्याहार्यानाहार्यसाधारणज्ञानत्वेनैव हेतुतौत्राहार्य
तज्ज्ञानादाहार्य एव सद्धत्सनेनैवातिप्रसंगभंगात् · आहार्यः शाब्दबोधोनेनित्यस्य देयमेव हरद्देत्रि त्वाभा

ववोधोवन्हाविस्तादित्वंधिकरणकारकस्यकर्तृकर्मद्वाराक्रियान्वयनियमादपुनःप्रसक्तं निषिध्यतेइत्यस्यप्रसंजनार्हमि
त्यर्थः।यदिनिषिधोनुस्यात्स्यादेवसामानेनप्रसक्तिरितिबोध्यं।किंचविध्युपम त्वेनोपजीव्यादपितस्मान्निषेधोबलवान्
शत्रदेवाभिप्रेत्यनिषेधाश्चबलीयांसइतिभाष्यकृतः।किंचोपजीव्यविरोधोविकल्पवादिनोपिन यापिहियागत्वावच्छे
देनयेयजामहकर्मकभावनारूपवाक्यार्थनिषेधस्योपजीव्यत्वंचयत्रानुयाजेतरस्करणान्तदृशोविरोधोवच्छेदका
वच्छेदेनप्रतीतिरप्यामाणंपव्रत्रान्न्याजवाकेत्वेकवाक्यतालोभेनपर्युदासइतितत्व। अतएवह्वेदेचविभाषा
जसीत्यादीनांचारितार्थ्यमतएवसुडनपुंसकस्येत्यादौभाष्येपर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोःफलविशेषउक्त
ःसंगच्छतेएतदेवसकलमभिसंधायोक्तं नवेतिसूत्रेभाष्येनवेत्यखंडनिपातार्थस्यनिषेधस्यविभाषासंज्ञि
त्वेयद्यप्यप्राप्तविभाषाविषयेनिषेधकत्वमितिविधेरचारितार्थ्यंनविकल्पःसिध्यतितथापिप्राप्तविभाषा
याकृतसामर्थ्योविधिरिति प्रतिषेधएवस्यान्नविकल्पइतिननुतत्रछात्रेःसाधुत्वविकल्पएकस्यैवशब्
दस्यसाधुत्वेनधर्मजनकतात्रसाधुत्वेनतत्वधर्मजनकतेतिविरुद्धमापद्येतेतिनतद्विकल्पइतिनवेतिसूत्रेभाष्ये

सिद्धांतितं।एवंचातिरात्रेषोडशिनंगृह्णातीतिग्रहणस्यवाक्येनतस्यधर्मजनकताबोध्यतेनातिरा
त्रेषोडशिनंगृह्णातीत्यनेननिषेधेनतस्याधर्मजनकतेतिविरुद्धस्वीकारःकथमितिचेन्न।स
त्यं।उभयत्रापिसंकल्पशब्दलाघासंकल्पद्वयस्यापिधर्मत्वबोधनात्।तयोरन्यतरस्यचेष्ट
यापरिग्रहः।एवंसर्वत्रस्मार्तवैदिकविकल्पस्थलेबोध्यम्।अतएववैकल्पिकेष्वादितोवधा
रणमित्युद्घोषइति।तत्रप्रतिषेधेद्वयीगतिः।प्रतिषेधंदृष्ट्वापश्चादुत्सर्गस्यतद्विषयत्वाभा
वज्ञानेप्रामाण्यग्रहइत्येका।एवमुत्सर्गापवादस्थलेपि।तदुक्तंहरिणा।ब्राह्मणेभ्यो
दधिप्रक्रांतामाठरंविना।माठरस्तत्कसंबंधात्रावेष्टयथार्थता।दधिब्राह्मणेभ्यइत्या
दौमाठरवर्जमेवदधिदानमुपक्रांतमुत्तरकालंतत्कंमाठरायेत्येतस्ययथार्थत्वंगमयती
तिभिन्नवा कालायामप्याप्त्यनुमानंबाधइतिपुंजराजः।उत्सर्गस्यापवादनियमनिषे
धानामेककालीकालत्वमपरा।तदुक्तमनेकाख्यातयोगेपिवाक्यंन्यायापवादयोःएकमे
वेष्यतेकैश्चित्भिन्नरूपमिवस्थितं।नियमप्रतिषेधश्चविधिशेषस्तु याससंति।न्या
यउत्सर्गः

ना

धो

लभं ७

श्रीगणेशायनम श्रीगणेशायनमः
श्रीगणेशायनमः

अत्र शोधपत्रं द्रष्टव्यं

द

म आपाततो भिन्नवाक्यालभ्योऽपि तदेकवाक्यतागस्य विशेषविधिनियमनिषेधविध्याकांक्षानियमेन तल्लाभे वाक्यैकवाक्यता
निषेधः तदलाभे तु साकांक्ष्येण विपर्यासानमेकवाक्यताचेत्यर्थः पतो मात्र रायत क्रमतत्सदतिरिक्ते सोदधीत्येवेत्यन्ते तु वाच्यत्वाभा
धो ३ वाचकनञः क्रियाभावबोधकत्वेन क्रोनत्र भावसत्वेन लोभो नास्तु भाममतिः भवति हि तत्र पुरुषनाभक्तो नो पुरुषोत्तम इत्यादा
वनेकनञो वैयर्थ्यमनन्वयश्चेतिवाच्यं प्रत्येकं नञ्स्वनाभावस्य समुदितानां च भवताभावस्य बोधनायानेकनञो भवे २४
तीति च हुव्वनस्य च सत्वात्· तत्र प्रत्येकं भवतीत्यध्याहारः भवतीत्यत्र चैतेनैतस्यानुकर्षः एतेन नत्र विहितो न भ
वोनुलक्ष्मीनेधनाधिपः रात्तुमर्हतीति चिभवं विसोरराधनेन पठति व्याख्यातं समुदितानां वल्लवलेपि दान योगपत्वाभा
वमतिपादनापवहुवचनं समुदितानां वैमत्येनादात्तत्वेपि प्रत्येकं दातृत्वाभावबोधफलकेन ज्ञेनेकत्वमित्यदे
यात्· मैत्रस्येदं न चैत्रस्येत्यादौ आरोपित चैत्रस्वामिकत्ववदिदं मैत्रसंवधीतिबोधः यत्तत्र स्वत्वत्राभ्युपस्थः
चैत्रस्वत्वविशिष्टभिन्नमिति [redacted] बोध इति तन्न· पञ्चिरूपितैर्थपद्धिर्थवायाविभक्तिस्मरयस्यते वृ मे
त्तैवान्वयोचितत्वेन विभक्त्यर्थस्य प्रतियोगितया नञर्थेनन्वयात् अन्यथा एकत्वाभाववत्तो पाककर्ता

नर

ल·मं·षा ७४ रा विसर्प्येन पचतीति चैत्रादित्यस्यापत्तिः एकोनह्यावितिवत्तर्कि वञ्चेत्तत्रस्येत्यादेः संबंध्यंतराकांक्षाया विशेषाकांक्षायावाभि
यमतः सत्वेन तत्संबंधं विना न जर्थस्य प्रतियोग्याकांक्षया संबंधो वक्तुमशक्यः स्वाकांक्षानिवृत्तु तमेवान्याकां २
क्षा परराम्यो वृित्यात् एवं च कृति व्यापारसामान्यवाति ङ्-थे इति विश्यमेवं न पुच्छतीत्यादि तत्स्वरभाववोधानाप
त्तेः अथ मांतार्थनिष्ठस्यानियमतत्स्वराकांक्षास्यवहूत्यादेरेवतन्तवमूत्ययार्थत्वात् अन्वयितावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिकत्वं वाभावे व्युत्पत्तिबललभ्यं नीलघटवत्यत्र घटो नास्तीत्यव्यवहारात् पीतघटो नास्तीति
व्यवहाराद्वः ध्वनितत्वे इदं विरामो वसानमित्यत्र भाष्ये अत एव वायोः स्वरूपं नास्तीति प्रतीत्यासामान्या
भावसिद्धिः विशेषाभावकूटस्य ततो बोधासंभवात् अन्वयितावच्छेदकशाब्दे न नजर्थान्वयि विशेषणता
मुच्यते यपीतघट इत्यत्र पीतरूपप्रतियोगितावच्छेदकं च तत्रापि घटत्वमेवं विशिष्टबोधविशेष्यह
न्निधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकपीतेत्यादि विशेषणवत्तापीत
घटव्यक्तिनिष्ठेवं विशिष्टं च प्रधानान्वांसंनप्रतिरिक्तं सर्वथातिरिक्तत्वे तु वैशेषिकाणां पदार्थविभाग राम० ७४

स्य नतापत्तिः अत एवाभियुक्तैरन्वयितावच्छेदके सुक्तं न तु प्रतियोगितावच्छेदके इति पपाघटपदादीनां
घटत्वादिनाशक्ताव्यपिप्रकारतादिना कामं विदेवव्यक्तीनां बोधस्तथा प्रकृते विशेषणतावलात् एवमा
धारतावच्छेदकावच्छेदेनाभावान्वयः घटे पीतघटत्वाभावइत्यव्यवहारात् एवं नीलघटो न घटइत्यपि नत्रा
रोपित [redacted] घटत्वस्य तत्राभावात् अन्यत्र नशब्दे ऽधर्मि शब्दे इव विरोध्यर्थको नञ् इति नभावपदार्थ
एवमसमविषयइत्यन्यत्र विस्तरः अभावपदे वृ विरोध्यर्थक एव सः भावविरोधीत्यर्थः एवं वाभावस्यभा
वप्रतियोगिकत्वमेवाभावाभावइत्यादिव्यवहारो बबेरात्मामप्रामाणिक एव घटाभावो नास्तीत्यादौ तत्वे
न्तेकसत्रापाएवाभावप्रतियोगित्वं एवमेवनोमत्तत्वरस्तत्रास्तेइत्यादावपि बोध्यं नेनन्नामासेनो विसु
:ध्पृथिवीपतिरित्यादौ नञ्हृदयस्य प्रकृतार्थगतत्वार्थघोतककेवेतङ त्त्वेविन जृभ्मामितिसूत्रे भाष्ये हि
पंगिम१ प्रतिषेधोऽप्रकृतमपूर्वः न नसह्महैवेतिपदा ऽविसुः पृथिवीपतिर्न भवतीत्यपस्माप्नामिकौरवे

ना

ल.मं.षा. ७५ शतं समीरेनुकोपास्तित्यादौ का कुसहकारे हानं नाम यत्नादिगतं तन्निश्चितत्वं बोधस्यैतेन तदेवाभिलप्यते न प्राप्त्येवेति। शास्त्र शृंगं ता
लीत्यादौ बोद्धप्रतियोगिप्रसिद्धिः सत्वान्न दोषः वह्नित्वेन घटो नास्तीत्यादावप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावत्रभावबुद्धेः शौर
डादिभिः स्वीकाराद्धः अत्रैवेदं बोध्यं प्रतियोगितारोपोऽभावज्ञाने न तद्व्यवहारे च हेतुः प्रतियोगप्रतालिंगिताभावबुद्धेरव भा३
वातत्सर्वपसुमते भेदज्ञानत्वं ताभाव चयोर्यु विहाराभावाद्ध नेचननेतत्सत्त्वज्ञानदिगालिंगिताभावबोधो भाष्ये स्वीकृतोऽइति
वाच्यं नादृशभाष्याप्रसिद्धेः तृजन्तस्त्रेनन रवंप्रियमितिभाष्य प्रयुक्ते तु स्पचनोऽस्मात्कमेकंप्रियं नेतस्थः केप
रे नोक्त इति प्रतियोगतालिंगिते वततत्राभावबुद्धिः तथा वाघेवेतिस्वत्रेभाष्यननेति द्विलेउदाहृतं तदपि ननज्ञा
गन्तीत्येकदेशइति केषुरेनुव्याख्यातं एवमन्यैरपि भाष्येयदि दृश्यतेततदा तुदृष्येवमेवव्याख्येयमितिसविवि
तः किं विवृपुरी तं न जस्त्रे नेसुक्ते सदेहः स्यात्कस्य यहा धीं निवर्त्तते इति ग्रंथेन निसंमतियोगणकाक्षेचदर्शि
तारतदेवाभिमेसनजस्त्रेभाष्येउक्तेब्राह्मणादृष्युणस्सगौरत्वादेर्दर्शना हुद्धोपदेदेशा क्षत्त्रे ब्राह्मणो पूर्वं ब्राह्म
णोयमित्यध्यवस्यतिततः पश्चादुपलभते नायं ब्राह्मण स्ततोऽब्राह्मणोयमितिमयुक्ते आतखत्रदृष्युणदर्श शानं० ७५

ति२

ना दात्रद्वयोपदेशाद्धा ब्राह्मणत्वाध्यवसायपूर्वमेवायं न ब्राह्मण इति ज्ञानं न स्वयं कालवर्णमायुरो आसीनं दृष्ट्वाध्य[illegible]
ति२ वस्यति ब्राह्मणोयमिति यथा स्थितवं स्तनतत्वं तस्य निर्ज्ञातं भवतीतदारोपाभावान्न तदभावज्ञानं तत्रेति ब्राह्मणब्राह्मणत्वा हर२
दयोरप्यपोरपितत्रप्रयोगाभावइत्यर्थकं एतेनप्रतियोगारोपस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांसयहमेवाभावज्ञानेकारणतोक्तास्तदे
वाभिप्रेत्यारोपितत्वजन्तत्वायामे वयुक्तो नेदं रजतमितिप्रतीतिरितिलीलावत्युपाये उक्तं अत एव प्रतियोग्यधिकरणा
भ्यामभावानिरूप्यत इतिसिद्धांतः अधिकरणपदेनसंनिधानात्प्रतियोग्यारोप्याधिकरणमेव तदेवचाभावाधिकरणं
आ५ आरोपस्यैवशाब्दप्रयोगकारणत्वाद्धोत्सुरपितदारोपविषयस्यैवप्रतीतेरारोपितत्वमेवनञर्थइतियुक्तं अत्र
ब्राह्मणो नास्तीत्यादावपि एतद्देशाधिकरणिका आरोपिताब्राह्मणकर्तृकासत्तैवबोधः आर्यस्तु तदभावबो स्व३
स्र२ धः अत एव तत्रतत्संदेहेशेतरसत्तापतीतिः अत एव नननएकं प्रियमित्यादौ संबंध्येकप्रियनिषेधेनेक त्र२
प्रियप्रतीतिरितिभाष्येउक्तं एवं च यत्रतादात्म्यारोपस्तत्रारोपितत्वे नाभावगतं यत्रसंसर्गारोपस्तत्र
क्रियागुणगतंतदितिव्यवस्थाइदमेवयुक्तमन्यथानकलंजं भक्षयेदित्यादावनुपपत्तेः परिकल्पितं भक्ष

वं१

ल·भे·षा० ७६

णाभावः प्रेरणादिविषयइतिबोधस्तदा सप्रयोजनांसहेतुत्वर्योर्विनत्वार्थबोधकत्वमुत्पत्तिभंगः तस्मादारोपितं कत्वं नभस्त्वांत्रे
रणाद्विषयइतिबोधः अनिष्टसाधनत्वं तु ध्यानइतितु विधिवादेदूषयिष्यते अतएव नतत्ताद्रूप्यप्रभावश्च तृतीय
त्वंतत्पनां अप्राशस्त्यविरोधश्चनञर्थः षट्प्रकीर्त्तिताइत्यभियुक्तवाक्येतादृशपापार्थिकार्थेषु अभावभेदयो
र्गौणानभिप्रेतत्वपनुप्रमाणगुणस्वीकारेणात्वानुरोधेनप्रतियोगितारोपस्याभावभावे हेतुत्वमितितत्र·प्रमा
याणगुणजन्यत्वेमानाभावात्। नचतुर्गजपित्तदोषाभावेशंखेश्वेतप्रमातत्त्वेनतद्जन्यमइकेवलाजनाभावे
चंशाप्रमातत्त्वेनेत्यचयव्यतिरेकाभ्यांतत्त्वमायानतत्रदोषस्यप्रतिबंधकतायाएवकल्पनात्·सत्पांसा
मग्र्यांकार्यविरोधित्वमेवप्रतिबंधकत्वं आरोपेगुणत्वाभावाद्धि·प्रत्यक्षेनिर्दुष्टे द्विपसंनिकर्षादेः शाब्दत्वा
त्योक्तशाब्दज्ञानस्यगुणासत्त्वात्·पत्तत्रघटइत्यादौसमासेषष्ठ्यायत्ताघभावात्घटभिन्नइत्येवबोधः अववासि
हेमंतौ नर्थः ह्रीताद्रेहेमंतादिगतत्वलिंगंतुन लोकात्रयत्वाल्लिंगस्यअमइत्यादौसर्वनामकार्येतुएतत्तरोः सु
त्योर्योकोरनत्तमासमइतिज्ञापकेनयत्र्वपदार्थप्राधान्येयुत्तरयदार्थप्राधान्यमुक्तंकार्यंस्यादपवात्। अतएवात्वं राम० ७६
ना

भवतीत्यादौपुरुषव्यवस्था· अनेकमन्यपदार्थेइत्येकवचनंतुविशेष्यभूतसुविंतस्यैकवचनांतत्वात्। तेव्यतेनेकपेत्सना
पियोषयेतिविशेष्यानुरोधादेकवचनमतएवपनेत्यनेकेइत्यादौबहुवच [redacted] नमपि·न जोद्योतकत्वेनभिन्नो
घ२ पितव्यहार्यर्थइतितुनयुक्तं·बोस्तार्थस्यविशेषणतायाएव [redacted] भाष्यसंमतत्वादइतित ·त्ताभ्यांभिन्नोस्तीस
र्थकेऽतोस्तइतिप्रयोगाद्दिवचनानापत्तेरेकवचनापत्तेश्च·किंचविशेष्यानुरोधादनेकमित्यादावेकवचनेऽवषाई
हेमंतइत्यादावप्येकवचनापत्तिः स्वगतान्यसंख्यासत्त्वेविशेष्यगतसंख्यावचनंभवतीत्यनुशासनाभावाद्धि·पत्तत्त्व
नेकेइत्यादावसाधेव·एकेनैवानेकशब्देनसकलार्थस्मृतीनेरनेकानेकशब्दप्रयोगापत्त्यानेकोरस्योगजोश्चइत्यथा
देकशेषेणावहुवचनमित्ययास्तं किंतु विशेष्यबोधकत्वपादिपदानां पृथग्विभक्तित्वे एकसेवानेकपदस्या
हत्सान्वपद्दस्यैकशेषानुपयोगः तेषां द्वंद्वनिर्देशेपि समुदितेरेकस्येवानरनुपयोगएव एतद्वाभिप्रेतसभा नयसंभवा२
त्वं२ ष्येइदृत्त्वलंपिभूयउत्तरयदार्थप्राधान्येसंगहीतं किमनेकमित्यत्रैकवचनं आरोपितैकत्ववद्धोधात्वहूनां
प्र१ संपूत्यइतिउक्तं अनेकास्तिष्ठंतीतिभाष्योदाहृतेनविशेष्यादर्शनाद्ध। अनेकेजनाआगताइत्यस्यसाधोरसा

ल.मं.षा. धुताएते स्वं च न जसमासेइत्यनेनोत्तरपदार्थप्राधान्यस्यैव ज्ञापयितुमुचितत्वाद्वेतिरिक्तं नकुचिरस्नीत्यादौ न क्वाप्यस्तीस
७८ र्थः एवं नत्रसमभिव्याहृतनकुचिदादियदां तर्गततिचिदितस्याप्यर्थत्वात् तत्रैतएव नडि॰ संबुध्योरितिसूत्रे भाष्ये नकुचित्तडि॰
६ लोपे नलुप्यतइत्यस्य सर्वत्र नुम नैवलुप्यतइतिप्रतिनिर्देशः हुतः कुचिन्नेत्यादौ त्वनिर्धारितविशेषाव [illegible] कस्मिं
श्चिदेवाभावः प्रत्याप्यते स्वर्जनका विघ्नि जहौ जलाविद्धामि सत्रापि कापिन विजहावितिप्रतीतौ सर्वानेव विजहरि छिन्ने ३
तिप्रतीत्यां दुष्टत्वं जले क्रीडावर्णनेकस्याश्चिदेकस्याएवतथावर्णनेकं वितात्पर्यात्तः एवमार्थावधारणोः एवेयानि
योगइतिवार्त्तिके नियोगोवधारणमितिकैयटयुक्तेः अस्मादेवासंभवाद्यपितरर्थः अवधारणंज्ञानविशेषः स
चैवकारद्योत्य एवसमभिव्याहृतविशेषणं तत्वयार्थ एव धनुर्धरइत्यादौ विशेष्यसंगतेत्वातिरिक्ताहृत्तित्वेन
गृहीतसमभिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञानरूपा र्थविशेषणांश्चावधारणविशेष्यः पार्थो धनुर्धरइतिबोधः सा
धारत्वेन धनुर्धरज्ञानत्वं प्रतीतं तत्र समनिरासार्थैवंप्रयोगात्तत्रान्योन धनुर्धरइतितुपर्यवसितो केहाविलस्य छलार्थ
तत्वयोगोपिप्रियावत्रनुत्वेतव नारवैनैवतुल्यं नान्येनकेनचिदितित्राप्यतिस्नालक्ष्यस्थाने नप्रतिपादनेपौनरुक्त्याभा रामः
७

वस्यालंकारिकै रुक्तत्वात् एवगुणमेवाप्नौ भुंक्तेइत्यादौ प्रावृत्यर्थविर्थकस्यापिरघवप्रसिद्धइत्यादावप्यर्थकस्यैवचैवमोस
मइत्यादावसंभवार्थस्यैवतस्यसत्वेनतत्रत्यक्तव्याहतत्वेपितुक्तेष्वपि शंखेपांडरत्वमेवेत्यादौ त्वातिरिक्तरूपानाश्रयत्वे
न [illegible] गृहीतसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपमवधारणं शंखेनेकरूपवत्वज्ञानवतं प्रत्यस्यप्रयोगः एवमग्रेप्यू ह्य
म् पार्थः पांडरएवेत्यादौ विशेषणासंगतेत्वातिरिक्तरूपानाश्रयसमभिव्याहृतपदार्थविशेष्यकज्ञानरूपंतत्र
वधारणप्रकारः पांडराभिन्नः शंखइतिबोधः क्रियासंगतेत्वेवनीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ त्वातिरिक्तबुद्धिस्थक्रियानाश्रयसम
६४ भिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञानरूपं तत्र नेत्रोदितीतिप्रतिनिर्देशात् नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ नीलभवनाद्य
भावानधिकरणसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपं तत्र नभवतीतिनेतिप्रतिनिर्देशात् ज्ञानमर्थग्रहणहीस्येवे
त्यादावच्छेदकावच्छेदेनार्थग्रहणाद्यभावानधिकरणज्ञानादिप्रकारकज्ञानरूपं नग्रहणहीतिनेतिप्रतिनिर्देशा
त् ज्ञानकर्तृकेमर्थकर्मकेमवधारणविषयोग्रहणमितिबोधः शीतएववसशीतजलेइत्यादौ शीतान्यस्पर्शाधनधि
करणसमभिव्याहृतपदार्थप्रकारकज्ञानरूपं नान्यः स्पर्शो जलेइतिमतिनिर्देशात् चैत्रेणैवापेदृश्यतेत्यादौ ६

ल·मे·घा· चैत्रान्यकर्तृकसकलकारकविशिष्टस्पर्शनादिक्रियाविशेष्यकबोधरूपं तत्तु घटत्वं पृथिवीहन्त्येवेत्यादौ पृथिव्यां हन्ति
७८ घटत्वप्रकारकज्ञानरूपं नान्यवृत्तीतिनिर्देशात् अवधारणाविषयपृथिवीहन्तित्ववान् घट इत्यादिप्रकारेणाबोधः
अतो स्वभार्यामुपैत्येवेत्यादौ स्वभार्यान्यप्रकारककर्मकारकज्ञानरूपं तत्तन्नोपयात्विति नेतिप्रतिनिर्देशात् एवं च
स्वा४ अनुकाधिकरणकस्वभार्याकर्मकमवधारणाविषयागमनं प्रेरणाविषय इति बोधः तेन तत्समस्तवायाभावरूपे
प्रत्यवायसाधनत्वलाभः इष्टस्य प्रत्यवायाभावरूपत्वेन तु अनुत्पन्नानुयोभार्यामिति निषेधो नोगच्छतीति चोरायां प्रणहत्या प४
-चतद्व४ यांपं सादिवचनैकवाक्यतया बोधः तेन अनुकाणाधिकरणकस्वभार्यागमनाभावस्य प्रत्यवायसाधनत्वल
भ्यते स केवलसाधारणमवधारणत्वमात्रं डोपपादितेनैव रूपेणाशक्तिर्वीधश्चेतिबोध्यं· पंचपंचनखाभक्ष्या इ
त्यादाववधारणाविषयवुद्धिस्थहन्तिपंचत्वसंख्यावृत्तिपंचपदस्य लक्षणा अवधारणे चात्र स्वातिरिक्तसंख्या
धिकरणसंबंधिसमभिव्याहृतप्रकारकज्ञानरूपं तेनाभक्ष्या इति फलति एवकारस्यान्तरस्य लक्षणाया
वा फलतु प्रापकस्य मारणाबोधितस्य तत्र तिरिक्तविषयत्वाभावकल्पनमितोषपत्तिर्द्दिः एवैवकारार्थान्वयो गत्यव राम० ७८

च्छेदः पृथिव्यामेवगन्धइत्यादौ पृथिव्यामित्यस्यैवकारार्थमिलितां घेवार्थः पृथिव्यन्यावृत्तिः पृथिवीवृत्तिर्गं
धइत्यादिक्रमेण बोधः विभक्त्यर्थरहितस्यापि पृथिवीपदार्थादेरन्वयो युक्तिवैचित्र्यात् इति तन्न अ. नेकमुत्प
त्तिवैचित्र्यकल्पने स्यानुपपत्त्यात्·तादृशोर्थविभक्तेः साधुत्वमात्रार्थिका याः शास्त्रेणानन्वाख्यानात्· विभक्तिं
विनातत्रतो धारणासंभवाच्च· पृथिवीवृत्तित्वस्य मानान्तरेणलाभाच्च अतएवैवकारसमभिव्याहृते नवि
धेयतायां तात्पर्यं किन्त्वायोग्यत्वमित्यतिहन्ता वेवेति तात्रिकाः एवं चैकारसमभिव्याहारेण्या योगपरिसंख्या· सा चोपा व
त्तातिरिक्तसमभिव्याहृतपदार्थाभावमत्ययरूपा यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ नान्यो धनुर्धर इति· सच नेवकारस
हितवाक्यार्थः किंत्वार्थ एवोक्तरीत्या शाङ्खीतुलन्त्युखेत्त्यत्युखेनैवेत्यादौ· पंचपंचनखाइत्यादावप्युक्तरीत्यार्थ
परिसंख्या· अत एव पुष्पमुपयदेइत्यादौ नियमार्थे पुमारंभोस्मुम्नादिमध्यमुपवयुष्मेवमध्यमइति
वेतिभाष्येउक्तं तेन हि नियमशास्त्राणामेवकाराभावेपि तद्यतिभावे न बोधकत्वसुत्वितं पहृपंचप तु२
स्य ञ्चपंचातिरिक्तलक्षणाभक्ष्यपदस्य भक्ष [redacted]

ल॰मे॰षा॰ ७९ त्वाभावत्तितेनपंचात्रिरिक्ताभक्ष्यत्वाभाववत्तइतिबोधइतितन्नयदद्वयलक्षणोपेतयोक्तप्रकारस्यैवन्याय्यत्वात् किंचैवं
शास्त्रमात्रस्यशास्त्रीयनियमेविकल्पवारणोपमामान्यविशेषन्यायेनविधेस्तद्विषयत्वाभावकल्पनमित्यतिगौर
वं किंमासेवंपुंसांसविधमनवद्यंपुरुषार्थितइत्यापिपीसत्वोदाहरणमितिमकोशादिग्रंथासंगतेष्वेत्वइत्याहि
पुरुषार्थितस्तुविधातिरिक्तमनासेव्यमितिबोधेनतस्मान्त्याज्यत्वात् अत्रएवशास्त्रपरिसंख्यायांकिंभक्षणंसुहृद्भमंत्रय
शे॰प यौनरत्नमितसुदास्तुतं भाष्यकारोपियस्मशायामाह किंशहायशस्त्रयोहभयोपदेशःकार्यउतोन्यतरोपदेशः अत्र
न्यतरोपदेशेनहितेस्यातत्तथाभक्ष्यनियमेनाभक्ष्यप्रतिषेधोगम्यतेपंचपंचनखाभक्ष्याइत्युक्तेगम्यतएत
तदतोन्योऽभक्ष्याइतिअभक्ष्यप्रतिषेधेनभक्ष्यनियमः तद्यथाऽभक्ष्योग्राम्यकुक्कुटइत्युक्तेगम्यतएतदारण्यो
भक्ष्यइतिएवमिहापिगौरित्यपदिष्टेगम्यतएतत्पगाव्यादयोपशब्दाइतिगाव्यादिषूपदिष्टेषुगम्यतएत
त्गौरित्येषशब्दइतीतित्त्रशब्दोपदेशः साधुत्वबोधनद्वारायोगविध्यर्थः अत्रयथाशब्दोपदेशः तेनैववेधाघः
अत्रगम्यतइत्युक्त्यातस्यतत्त्वज्ञशाब्दबोधाविषयत्वंसप्रमेवोक्तं किंचलत्रणावादिमतेरेष्टातद्राष्टितिकणमहद्ध
रामं॰ ७९

उ
यं नियमेनैतस्यचोपदेशेनैतस्यैवार्थः संदर्भवलाल्लभ्यतेशाब्दंतरेणानुपदेशात् अर्थतोलाभाच्चापनमुख्यउपदेश
६ इतिनियमपरमणोगःईदृशाइतरनिवृत्तिफलकउपदेशएववनियमपदेनोच्यतइतिप्राभाकराः यत्तुइमामगृभ्णन्
२३ रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तेइत्यत्रलिंगादुर्दभरशनापायामपिप्राप्तस्यमंत्रस्यैवविधिहारापरि
संख्यातदुक्तंतन्त्रवार्त्तिके अत्रएवविधिरेवायमतोमंत्रस्यानिश्चितःपरिसंख्यापूलेनोक्तेति अत्रलंकारिकाअपि
परिसंख्याप्रकरणेममाणांतरेणप्राप्तस्यैववस्तुनःपुनःशब्देनप्रतिपादनंप्रयोजनांतराभावात्तत्तुल्यान्यव्य
म४ वच्छेदंगमयतीतिभागवतेपिलोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदनाव्यवस्थितिस्तेषुवि स्ते
वाहयज्ञसुराग्रहैरासुनिवृत्तिरिष्टेति - नित्यारागतःप्राप्तेःजंतोःप्राणिमात्रस्यअत्रतत्रचोदनाविधिर्नास्ति
नचैवंक्रतोभापीमुयेयात्तहतशेषभक्षयेत्सोत्रामण्यांसुराग्रहानगृह्णीयात्तेनैवेच्छयंभाषीविवादि
नांतत्राहव्यवस्थितिरितितेषुपुनःप्रापणामिसपर्शरागतोनित्यप्राप्तत्वान्नैतेनियमविधयःयाज्ञिकोहिप्रा

त्यागोनास्कृताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनमुक्तानुवाददोषश्चेति । अत्रानुपरतभ्योक्तं भट्टैरिति तत्र भाष्येऽपि
प्रतिषिध्यते तत्र परस्मैपदं स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवतीत्युक्ते ते नहि विधेरेव प्रतिषेध

स

ल॰ मं॰ पा॰ सौ नियमो भवति । किंतु प्राप्तस्यापूर्वस्य पुनः प्रापनं मनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारा निवृत्तिं फलं नितराहासु निवृत्ति
८० रिति भाष्येऽपि नियमपदेनाभ्यनुज्ञा ऽत्र तु तानीतु यो भार्यामिति दोषश्च वर्णानुमुनसिकामे मत्यपि न सां ● घादिना ऽ २०२
नुपगमे वोध्यं एवं च अतो भार्यामितस्य अतो विवतत्र भार्यामेवात्र नामुपेयादेवेत्यर्थत्रयेनात्पर्यं अन्तएव ग
हस्थस्यान्ततावृतुपगमो ब्रह्मचर्यमुक्तं त्रविवाहितागमनेऽतो भार्यागमनाभावे प्राप्तं चेत्त्रचोक्तं स्मृतिषु त
त्रेचान्यत्र चप्राप्तौ परिसंख्येति गीयते इत्यस्य शाह्रीत्रापीवेत्यर्थः इज्यादेः मनुमङ्गति मत्ते केचिद्दाहु नियमेऽप्यास
बाधः सिद्धस्य पुनरूपा●दानान्तु अनुवाददोषश्चेति यस्य हलहितित्रेपि नियमे प्राप्तार्थः शाह्यपरिसंख्यात
त्वमुक्तं त्वमुखेनैव तु त्वंनायेन केन वित्त किंभूषणं सुह्रद्गमत्र पशोनृरत्वमित्यादि घेवयुष्मदिमध्यमएवयु
ष्मद्येव मध्यम इति भाष्ये एवकारसमभिव्याहारासमभिव्याहारयोस्तुल्यार्थत्वमेवमुक्तं चितमित्याहुः प
रे द्वये पिस्वार्थहानियुगार्थकल्पना प्राप्तबाधरूपदोषत्रयं तु यथाश्रुतेऽप्रतीयमानेस्वार्थेतात्पर्याभावा ताम॰
त्स्वार्थफलमिति स्पष्टमेवोक्तं एवकारेऽपिस्वरस्तेस्फुटं तदर्थद्योतक एवमनुक्तसमभिव्याहारेऽपि शाब्दबोधे त ८०
च्छ्रानं तत्समभिव्याहारेऽपि मनसा बुध्यमानत्वमपि द्योतकत्वं । एवकारासमभिव्याहारेऽप्यनुवादबलादेव तदर्थलाभः ६

स्मा॰ १ तात्पर्येतस्सांगोऽन्यार्थेतात्पर्यग्राहकोरेवं तात्पर्यतः परार्थकल्पना प्राप्तबाधश्चेति सूपपादं नवु व्रीहीन
वहंतीत्यादौ पक्षप्राप्तस्य नियमेन हननेनैव व्रीहीन्संस्कुर्यान्नतु नखविदलनादिनेति मतो तेन तत्रापि त्रैदोष्यं प्रा
८३ प्तमिति परिसंख्यातत्वस्य ● घुलव्यवहारानुपपत्तिरितिचेन्न पक्षे स्वरसतः प्राप्तस्याप्राप्तांशे सबाधस्येव
बाधकत्वं नेपरिसंख्यायांतु नित्यप्राप्तस्याल्पसबाधस्यैव बाधकत्वमिति नतः परिसंख्यायां गुरुत्वात तले
त्यप्राप्तिकस्यैव वचमातिवोधनेनापूर्वविधेरपि [illegible] नियमस्यलघुत्वं अत्र प्राचां नियमस्य अ
त्मनेपदविधायकेमध्यमादिविधायके च प्रकृते तु यूपयुक्त नियमरूपः ज्ञाद्वयेऽपि मत्ययानापाशिकी प्राप्तिः
अत एव युष्मदीति सूत्रे उपपदनियम प्रकृते समेरे शेषयजेनेतिवत्ताद्दि मो प्राप्तो नियमइतिकेयरः न च
तत्सूत्रे भाष्योक्तमतपुनियमानुपुपत्तिः प्रसपनियमस्यपरिसंख्यात्वेन गुरुत्वादिति वाच्यं एतदन
पेक्षेतारत्फलमत्ति न वेतस्मानावन्मात्रेणाप्रासबाधसत्वेन द्वयोः समतामाश्रित्य भाष्ये विचारसत्वेनादोषा

ल॰भे॰वा॰ ८१ तस्यैव पंचपंचनखाइत्यादेः प्रतिः समासस्य चेत्यादेश्च विधिमुखेनैव प्रवृत्तिः ॥ अवधारणा विषयत्वबोधात्पुनरनुवाद
द्वारा मान्यप्रापकप्रमाणस्य तदतिरिक्ताविषयकत्वरूपः संकोचः तेन चार्थस्य कार्याभावस्तमादाय नियमशास्त्र
स्य प्रतिषेधत्वव्यवहारो नाम नेत्यादिप्रतिनिर्देशश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ इति धात्वर्थनिरूपणा यनिर्णयः धातुप्रकृति
कतिङां कर्तृकर्मरूप आश्रयोऽर्थः तत्र कर्तरि आख्यातात् आश्रयः कर्मणि कल्याश्रयः धात्वर्थभाजानुवारकस्य भावे तिङ्
लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति सूत्रात् चेन तत्र कर्तुरनुकर्षः आश्रयत्वं चाखंडशक्तताविच्छेदकं तस्मा तु॰५
त्या४ श्रयनिरूपकसंबंधभेदान्न द्व्याश्रयतात्वेनानुगमान्न शक्यानंत्यं । न चाश्रयः स्वयमातपदे न लभ्यः आश्र वृ॰४
यत्वेनालाभात् । वस्तुतः कर्तृत्वादिशक्तिमत्वेनैव समस्तयार्थः सा शक्तिश्चाश्रयनिरूपकभेदेऽप्येकैवेति
गत्युपत्तौ देतिस्त्रैक्यं तत्रसमीपत्वमौकारकमध्येइतिसूत्रात् भाष्यतत्तं लैत्यस्वयं पविशेषात्तत्र तस्मा त्र
न्नस्तेद्वादिनैव साकर्तृत्वेन चानुगम इत्येव तत्वं तुल्याश्रयस्य कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ शक्तता वच्छेदकगौर राम॰ ८१
कै

स्यं (प्रा)नजादेः सत्वभूतभावो यो भूयते द्रव्यादेरिति तं तेऽसत्वभूतः सद्गतिवैषम्यस्यन वाधिसत्वेनास्यवैषम्यस्यादोषः२

वात्तत्कृतिरेवं शक्ता चकर्तृनिरूपितहिस्तनोनुवर्त्तमानकर्तृपदस्य कृतिपरत्वे वैयर्थ्यात् कृतित्वं च जातिरूपं शक्य
तावच्छेदकं पचति पाकं करोतीति धात्वर्थानियकविभिन्नमात्रत्वेन तत्स्याधात्वेवाच्यत्वात् तस्मात्तदतिरिक्त
व्यापार एव धातुशक्यः योगच्छतिजानातीत्यत्र ते इत्यादौ वाश्रयत्वे लक्षणा वर्तमानत्वाच्छन्नस्य सर्वत्र प
धात्वर्थ एवं कर्माख्यातप्रत्ययस्याश्रयत्वे एव शक्तिः फलं तु धात्वर्थ इत्याहुः । लक्षतावच्छेदकत्वस्य वच्छक्य
त तावच्छेदकस्यापि गुरुत्वाच्छीकारे बाधकाभावात् तत्र नातिरिक्तं हि तत्स्वरूपस्यावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वाप सू
पिसत्वात् अवच्छेदकत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वे मानाभावात् । स्वरूपसंबंधस्य तत्तत्स्वरूपमेवेति गुरुधर्मा
णामपि सत्वान्न किंचित्फलम् । अतएवासंभवति लघौ गुरौ नावच्छेदकत्वमिति परं तु यत्र लघुगुरुरूपाभ्यां
नि२ बोधो विवादस्तत्र लघुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्गुर्वेवच्छिन्ने लक्षणेति युक्तं मतं तेन च मतस्याकृतित्वेन बो
धः न विवादः धात्वन्य एव तद्बोधात् किं चेदं गौरवं गुरुतरभारोद्वाहनमिव शरीरस्य चित्तस्य वा न खेदजनकं

कर्तृपदादेस्तथाशक्तिग्रहेणात् तत्तदननुभवात् विशेष्यस्यान्वेकुत्वेपि तद्देवदत्तशमनाचप्येदकानेकत्वेपितद्देव
दात्. अत्राहुः शब्दानुनदुष्टत्वं वीजाभावात् नच्चेतएवानुपपत्तेज्ञीतौ शक्तिस्तत्र शक्तिज्ञानस्य ज्ञातिस्य अनुभयविषयकत्वा
न्नत्वं कार्यतावच्छेदके मित्युगी क्रियतइतिनदोषइतिवाच्यंसकलव्यक्तीनामानन्त्ये न कार्यतावच्छेदकेकोटौनिवेशा
व्य४ संभवात्एवंचयोगोक्तंतरवोधानायत्नि:ईदृशकारणताज्ञानस्यावप्यकत्वेन अन्ययागोत्वेनाश्वादिवोधस्याप्य
पत्तेस्तयेवस्याम: विवरणेधातो: एय्यग्विवरणानुनवाख्यातप्रत्ययार्थसंख्याकालहेतीनामप्यहेतेः हधा
तुनासंख्यादेस्तदुत्तरतिङाविवरणवत्धात्वर्थहेतेरपितुयपत्तमितिनतामत्सयात्वसाधकंप्रस्तुतमहतिभित र्य
हेतुताविवरणात्सवतीत्यत्रापितस्या:प्रहत्वस्पर्त्वमेवयुक्तं तथाविवरणानुसतिसंभवेसर्वत्रतस्या:प्रकृतेनिवोध
नांवोधपि तुं विनहेतुव्यापारसामान्यार्थएवनयत्नमात्रापदं वानरोगादिनाकंपमानेनाहंसंदेकरोमीतिव्यवहारस्य
८ व्यापारमध्येहेतेरपिप्रवेशात्तदभावेचसमुदायाभावनात्मयकंःकाष्ठनिपाककुर्वतीत्यादौतवहितव्यापारविशेषस्य
वाचकत्वस्याएवधात्वर्थत्वादा एवमेवांकुरोनहेतोवीजादिनाहेतुइत्याद्युपपत्ते: अतएवकर्मणापत्रेक्रियावचना: १।१०
८१

पचादयइतिपरेषांकरोतिनासामानाधिकरण्यं किंकरोतिपचतीतिभट्टादिस्तत्रेभाष्येउक्तं अनेनविवरणमपि
धातोरेवेतिहेतुव्यापारसामान्यवाचीतिचसूचमेवोक्तंनचतेवाख्यातार्थप्रथमकारकवोधंप्रतिप्रथमांतपदजन्य
वोधेहेतुस्तद्यसंख्याप्रकारकवोधेतदर्थाश्रयज्ञानंहेतुस्तद्यकालप्रकारकवोधेधातुजज्ञानंहेतुरितिकार्यका
रणभावत्रयं प्रमन्तुकालेषसाधनत्वाद्यतिरिक्ताख्यातार्थवोधेप्रथमांतपदजन्यज्ञानंहेतुरितिसंख्याभावनयो
रेवइतिवाच्यं आख्यातत्वावच्छिन्नज्ञानत्व ईदृशकार्यकारणभावत्रयहासंभवात् किंचाख्यातेनकाचित्[illegible]तेः हे
त्रिसाश्रयत्वस्यवोधःहेतेः क्वचिद्दातुनोक्तचित्यत्वपेनवोधइत्यस्यापर्यवसितत्वेनतत्वमतेनेकालीयका
वाप४ र्यकारणभावापत्ते: तत्रेष्टुत्वनुमारेणात् यातप्रबोधस्यतेषांतेषां जायमानत्वेननत्याततत्याकार्यकार
घ३ णभावानांसर्वेषामावश्यकत्वेनतल्लाघवगौरवविचारस्यायुक्तत्वाद्वा किंचहेतौशक्तिहेतोवधतेरप्या
गच्छतीत्यादावाश्रयत्वेलक्षणोत्तयुक्तेःहेङ्गिमननिरूपिताश्रयत्वेनहेत्वस्यानिवेनहेतेःसवेधामावात
यथाकथंचित्परंपरासंबंधस्योपपादनेपितज्ज्ञानपूर्वकंबोधस्याननुभवात्परंपरासंबंधस्यलक्षणाने

ल·मं·षा याभकत्वाभावाद्यं अत्र एकाव्यमकाशहतात्मध्येतेनैनलक्षणमेवं धाभावादित्युक्तं अर्थनिर्देशवैयर्थ्यापत्त्यावसंख्या त्य
८३ नुशासनादिवैयर्थ्यापत्त्याच विभक्तौ लक्षणानौचित्यं अर्थनिर्देशस्यान्यार्थेऽसाधुत्वबोधनफलकत्वेन लक्षणायाः
न्यार्थे नियमाहमात्रस्यासाधुत्वाद्यं किंच पुष्पं धुपय्यद्र इति सूत्रोक्तस्यत्रप्यनुभवसिद्धसामानाधिकरण्यस्यत्वन्म
ते नुपपत्तिरिति तिङर्थाभिन्नत्वे हि तिङ्सामानाधिकरण्यं तिङर्थसंख्यान्वयित्वाच्च कर्तृत्वादेर्यौगिकसामानाधि
करण्यशह्यवाच्यत्वात् पचनुपचतीत्येतावन्मात्रोक्तावपि कर्तृत्वैकत्वसंशयानुत्पत्त्या तत्र लक्षणावश्य
त५ कत्वेन लक्षितेन सामानाधिकरण्यमिति तिङ्गंशक्तेरेवौचितत्वात् अन्यथा विशिष्य शक्तिच्छेदः इति मा ८ त्तु५
त्रबोधसद्भावाभावाद्यं किंचैकः पचतीति वदनेकः पचतीत्यस्यापि सत्त्वेन पचतीत्येतन्मात्रोक्तौ तत्संश
यस्येष्टत्वात् किंच पुष्पदन्तमध्ये घप्रत्ययकर्तृकर्मणोस्तिङर्थसंख्यान्वयितयोगिएवम्प्रयमाहीनां तन्मते
साधुत्वेन तत्र संख्यान्वयेनैवमत्तदेहानुत्पत्तेः अत एव पचतीत्येतावन्मात्रोक्तौ कः कीदृश इति प्रश्नोदेव
दत्तोपन प्रामहस्तु तत्रं स्वरमतः संगच्छते किंच पचत्र अजपीः अच्चकाद्विलाहोमसयस्य लोपेयत्नकालसंख्या रामं०
लो ८३

घो
नो धातुवाच्यत्वावश्यकत्वेन तत्र प्रत्ययशक्तिकल्पने गौरवं प्रत्ययद्योत्यत्वेन पत्नस्य विशेषणतापत्तिः किंच तवाभि
धानानभिधाननियमस्यानुपपत्तिः संख्यानभिधानेऽपि इत्यर्थे चैत्रः पक्वः इत्यादौ तृतीयापत्तिः न च हन्तामपि संख्यावाच्याः
अनुशासनाभावेऽपि तद्भावात् तद्वाचकत्वं गौकारेकर्त्रीरिति हित्यादेर्वैयर्थ्यं स्वभावेनैव तद्वाचकत्वस्यापि संभ
वात् अर्थबोधकानुशासनानां नियमार्थत्वेन तस्यासाधुतायत्नेऽस्वत्वेयशक्तिग्राहकतायाः क्वचित्तत्रहानि शक्ति प्र४
ग्राहकतायाश्च व्याकरणमात्रे सत्त्वाद्व शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानेत्यादि नाहृद्वौ क्त शक्तिग्राहके तत्र कस्या ध५
पिसंभवाभावाद्वेति पर्य्यविवेचनतरसंख्याकर्त्रीघनतरानभिधानेऽपि इत्यर्थे गौरवं तुर्ये यत्त्वं च तत्त्वित्रिभित्त
द्वि४ त्वस्यैवान्यतरत्वरूपत्वात् किंच ति धानुपपत्तिन्तस्य घ्रेकयोरित्यस्य किं लकारार्थस्यैकत्वादावित्यर्थेऽत
तिङ्पात्रभावनाच्च प्रिगते कत्वादावितिचौचेसिद्धन्नइष्टे अंते एतद्विधेयतिऽनतरयोनौ चेतद्वाकेउद्देश्यत्वा
प्रत्य नुपपत्तिः अत्र सदाही मे वृव्याकरणस्यतदर्थशक्तिग्राहकत्वात् ननु तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति त्वदीया
नोव्याख्यानेऽपि कर्थंतस्योदेश्यकोटौ निवेशः सर्वैकवाक्यतया तिवादिसूत्रस्य विधायकत्वमिति सिद्धान्तेमा

नर

त.मे.भा. ८४ नांतरेणात्वाभात्नेत्यपि ह्यूपदेनस्य स्यातीलकारिलस्पतेत्वकारत्वाद्यकारकत्वाविनीस्य यइतित दोषइतिवाच्यं परमतं
पचसित्वकलत्वप्रचतीसाधसिध्यापत्तेः अत्रत्ते हित्वत्कस्य शहस्पतद्वाचकत्वेपियुष्मच्छब्दस्पतेत्वाभावात्तयुष्मद
स्मदितिविशिष्टरूपयाग्रहादस्यचशाहांतरत्वादितिकेचिदेत्केअन्नत्वयुष्मदीत्येतत्सौत्रालहृताणापुष्मद
तीत्येतदर्थकमितिवाच्यं अतितिलंभवेतीत्यादौमध्यमापत्तेः स्पष्टं चेदंभाष्यइतिचेन्नयुष्मदिसाधनइत्येवंभ
नि५ विष्यतीभाष्यएवसमाधानात्युष्मदर्थेनयत्रलोतस्पसामानाधिकरण्यंतत्रमध्यमइतिस्त्रार्थेनतत्ता
भइतिकेचित्एवंचत्वंवाद्यसाधनसमानाधिकरणयुष्मदस्मदर्थप्रतिपादकशब्दउपपदेमध्यमइति
सूत्रार्थः सामानाधिकरण्यंचतदर्थमहत्रिनिमित्तयोर्वोध्यंयत्तुयुष्मदित्रिपासमानाधिकरणेइति
नं व्याख्याय त्रियात्रियावतोरुयाभेदात्त्वुलभंइदमग्नेस्त्वापकरणेस्फुटीभविष्यतिअतएवकेयटेलो[illegible]
तस्येत्युक्तमन्यथालस्येत्येवबदेदित्याहुः तन्नव्याकरणसाधुत्वमात्रतात्पर्यकेनार्थव्यवस्थापकमितिवाच्यं व्या
करणांशक्तिग्राहकमितितद्वृद्वानतेगतेः अर्थविशेषपुरस्कारेणेवसाधुत्वस्यभाष्यसंमतत्वाच्चअपदसम राम० ८४

भे

यत्तानार्थवाक्यानामितिन्यायभाष्योक्तेश्चत्वंतदुक्तं हरिणाभेद्यवैदकसंबंधोपाधिभेदनियंत्रितं साधुत्वं तदभावेपि
बोधोनेहनिवार्यतइतिकिंचैवंहतनामस्यकर्तृवाचकत्वानापत्तिः नचमित्रायत्रीति विशेष्यसमानलिंगत्वद
र्शनात्हतिकर्तृवाच्यइतिवाच्यं वेदाः प्रमाणानामावोधनमित्यादौसामानाधिकरण्येभिन्नलिंगत्ववत्क
चिद्द्वयधिकरणेपिसमानलिंगत्वस्यस्वीकारेबाधकाभावात् अतएवभाष्येप[illegible]तेलिंगमशिष्यंलोका य
श्रयत्वाल्लिंगस्येतिकेवलहतौप्रयोगस्तूपपन्नोजातइत्यादिस्त्वेवं नवहतिहतेवोध्यत्वेचैत्रेगतेसा
धापत्तिः अव्याख्यानार्थहतेः प्रपमांतपदोयस्याप्यइवहतदर्थहतेः हृदंतसमानविभक्तिकनामार्थप्र
वाश्रयत्वपाच्चयत्वीकारेणादोषात् अस्मयानवचैत्रेपचतीत्यादेरापत्तेः विपरीतंकेवलहतौतिडंतप्र
योगाभावेनतिडामपितत्रशक्तसिद्धिः हसनभिधानेनेवचतृतीयाव्यवस्थाभोक्तोरप्यतीत्यादोहतेःक
र्तरिलक्षणात्कंतस्मादभेदान्वयानुभवेरनुपहतस्तुकेनेशिशक्तोप्रमाणाविरवाचास्वंचत्तरप्यनुभवसिद्धाभेदा नर
यादाख्यातप्रत्ययस्यापिधर्मिवाचकत्वसिद्धिः किंचकर्माख्यातेतवहतेराख्यातार्थत्वाभावेनतृतीयांतासमभि

ल॰मं॰सा॰ व्याहृते किं क्रियत इति प्रश्ने पच्यत इत्युत्तरानापत्तेः अत्र तूक्तवृत्त्या पाकत्वान्ततत्वहृतेरप्याख्यातार्थत्वेनुक्तत्वाभि
८५ धाने नाभिधानापत्तौ कर्तरि तृतीयानापत्तेः करणयोरिति सूत्रे कर्तृसंख्ययोरिवकृतेरप्युपस्थितत्वात् किं क॰र्द॰२
करोतीत्यादौ कालान्वयस्य धात्वर्थे गौरवेणापचतीत्यादौ चाख्यातार्थतिङ्वाच्येन कार्ये कारणाभावहृयाप
त्तेः समानसूत्रे धात्वर्थ एवान्वय इति न दोषः किंच ह्यो ग्रो कालान्वये पाकशालायां काष्ठं ज्वलनाद्यनुकूलेपत्ते
नष्टे पच्यमानमोदनं पश्यति स्वदन्ते पचतीत्सनापत्तेः समानुपाकवस्तुनिष्ठविक्लित्तिविशेषणानुकूलस्य पा
कशालावस्थानरूपव्यापारस्य धात्वर्थस्य विद्यमानत्वात् न दोषः अपि च याचक इत्यादेः पचतीत्यादि विव
रणाद्व्याख्यातस्यापि कर्त्रैकत्वभावश्यकं विशेष्यविशेषणाभावव्यत्यासेपि चित्रगुरित्यादेः श्वित्राणा
६२ वोपस्थित्यादि विवरणा ... दोषः वस्तुतः समान एव विशेष्यविशेषणाभावोहतप योपदर्शके वाके
इत्यग्रे निरूपयिष्यामइति दिक् एतेन यत्नातिरिक्तः फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः यत्नमाख्या णाम॰ ८५

तार्थः स च लिङ्ग्वनात्मत्र अप्रतीतेः धात्वर्थे कारकान्वयः काष्ठं पाकइति विषमेवेतिसमन्वयसूत्रे वाच
स्य सुकरत्वं गुरुमतमपास्तं परपिकर्त्रैक्षिकरणेन तु यत्नीमाकाः फलावच्छिन्नव्यापारानुकूलः हेत्वाश्रयस्व(व्यात)र्थः स च व्या
कृ पारत्वेन दर्श... त्वादि व्यापारत्व विशेष्यत्वानुरोधात् तिङ्वाच्यः रथो गच्छतीत्यादौ वाश्रयत्वमेव तिङर्थव्यापारस्त्वाख्या
व्यापार॰ तत्व मनस्येव तिङोक्तो व्यापारांतरस्यानुभवात् कालान्वयो धात्वर्थव्यापारे अत्र नभिहितेइत्यस्याबोधितेकर्त्री
त्वातू॰४ त्यर्थः बोध स्वशक्ता ... गोपालस्तेनायावा ... तिभ्रान्तौ तिङ्भावनया ... पेणा ... गायावा विपरीतं तु न भा
वनायाः प्राधान्ये न प्रतीयमानतया ... प्रवाच्यत्वात् कुर्वन्ते पिभावनयाकर्तुराक्षेपे तिङोदितस्याः प्राधान्यापत्तेः
तत्र कर्तुरेव प्राधान्यात् तत्रो त्तरौ द्विधर्मिणामासाद्येदृशमानाधिकरण्यं संख्यान्वयश्चत्तु तेवं तु शास्त्रनमपि
अहिंसाद्यथानुशासनमेव कारकान्वयः प्रसयाथर्येवसाहास्तरपर यावात्रन्यथाकांक्षेः पाकइस्यातन्त्र ति॰३
तएनानन्तं वदेहितिनिषेधस्य दर्शयिष्यमाणप्रकरणपठितस्य विनिगमनाविरहाच्छङ्कानन्ताधनिर्दि
भयपरस्य कृत्वर्थत्वसिद्धिः कर्तृवाच्यत्वे क्रतुयायुरुषार्थत्वे प्रसंगात् प्रकरणाद्धि कृत्वर्थत्वं तस्य व क्रतुपे

ल॰मं॰भा॰
८६

सापाद्दुर्वलत्वं साध्यमेव भागासिद्धिरिति लाघवादित्यस्वनैय्यायिको हृत्कृतिर्वाच्येति तत्र विनिगमयिष्यामी स्वनुभवविरोधे
नाक्षेपस्यायुक्तत्वात् त्राहितिमेशाहोयास्थितसंत्वान्नूपायोगाद्धेः किंचलस्याया त्रापि विव्यक्तेः प्राधान्यस्यतवमतेसत्वेनप्रा
धान्यानुरोधेन शक्तिकल्पनाऽयुक्ता वाच्येन कर्त्रोल्लिखितभावनायाऽत्रापि प्राधान्योपपत्तेः त्र्यन्ययाख्यातेरपि
च्यत्वायत्त्राबाह्मस्याधिकरणोच्छेदः पुरिच्छेधत्वेवक्रैविकतुरपीतित स्पृगात्वान्नविशेष्यत्वापत्ते ः पठतिचे
त्रैः पचतिमैत्रइत्यादौ स्पष्टं परिच्छेद्यता प्रतीतेः किंच कृधात्वोभावनायत्वस्य स्वत्वेन भवेत्र धात्वोरेव तत्र प
त्वपुनः पवैत्तिरमीमांसयोरपि कृत्यवृत्तौ नोभावनासामान्यवाच्यकत्वोक्तेः किंच कर्माख्यातेपच्यतइत्यादौ यत्वे न्याप
न्तेरेच पाकः क्रियतेइत्यादि विवरणात्तर्कि क्रियतइतिमश्नेपच्यतेइत्याद्युत्तराद्धकारकोचपानुरोधाद्धभावना
लक्षणत्वप्रकत्वेन सर्वत्र भावनाया एवलक्ष्यत्वमुचितं किंचैवं हृत्कृत्यपिके तु वीत्यत्ता नापत्तिः वैषम्यवीजाभावात्
त्राहितपकर्तृत्वक्तेरिवप्राधान्योपपत्तेः लिंगसंख्याघन्वयकृतिडः तेसंख्यान्वयइवलक्षितेनएवोपपन्नः किंचकोधाद्या
करणायोलक्षणिकार्थान्वयाख्यापकत्वेन तयोः शक्तिग्राहकत्वोच्छेदः तयोर्लक्षणिकार्थान्वयाख्यानस्यादर्शनात्

राम॰
८६

एवत्तयदिपर्याये धुगंगादिपदाज्जुत्वेवेः कोशोः ग्मु खादियदानांगणिरापिशक्तिरेवः विनापिवाधप्रतिसंधानं वोधा
त्तर्किं चहत्कृतौशक्तस्यविशिष्टैकत्रैरिलक्षणायांतस्याविशेष्यत्वापत्तिः हृत्तौशक्तैरास्त्रयेलक्षणातत्रलत्ताघय
शक्याघविशेषणतेतितृत्काषिदस्वरगंगादिपदशक्यस्यनस्यस्यैविशेषणतायाएवदर्शनात्तद्युत्पत्यतरकल्पने
गौरवं किंचयथालः कर्मणि त्यादिभिः शब्दादिविधेयकवाक्यतयाधर्मिणि शक्तिबोध्यतेतथातिबादिविधेयकवा
क्यतयापि पूर्वोक्तवैषम्यवीजाभावात् नचलकृतौणिचेस्यस्यबोधकपोरिसत्तेनैकवाक्यतयाकर्त्रादिगतैकत्वादि
स्थित्यर्थेन विशेषणत्वात्वकर्त्रादिनैप्रत्यपार्थइतिशाब्दस्वाम्युक्तेयुक्ते तिवादिविभिनाद्येकेपौरित्सम्येकवा
क्यत्वेपितत्र कर्मणि त्यादेरभावेनतयावाक्यार्थस्यायुक्तत्वात् नलकारणांद्विवचनादिसंज्ञाभावेनलाविधिनैकवा
क्यतादुर्लभातेर्थेकवाक्यतायामपि सुश्लिवनिडः खपिकर्त्रादीनां प्रत्ययार्थतासंख्योपास्तद्विशेषणत्वं चद्वारिके
वसेत्यस्याः प्रत्ययार्थत्वेत्राख्यातजवोधेतस्याविशेष्यतापत्तिः त्रापिवकर्मीशेष्येवमेवापत्तेनतस्याप्यप्रत्यया
ले र्थभावनायाः कर्मैवाभिधानात्तत्र दनाक्षेपेच पच्यतेतण्डुल इत्यादौ कर्मप्रतीतिर्नस्यात्तन च सेत्यस्याक्षेपः कर्मत्व

ल॰मे॰षा॰ ८७ शक्तिमत्त्वेनबोधार्थशक्तेरावश्यकत्वात् अत्र ते यो त्वा अप्रत्वेनैव स्यादिति तत्संबंधाभावात् तत्तौ शक्तिरिति तत्करीत्याहुः घणीयं
किंचैवं दंडिपिंगासादिपदानामपि संबंधएव शक्तिः स्यात् लक्षितेन न संबंधिना सामानाधिकरण्यं स्यादित्यरुणा स्य२
धिकरणोच्छेदइति समासे निरूपणि ध्यमः किंचैवं तत्र स्यपक्षसिद्ध्यानयेति मा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन
मित्यत्र वाजेनान्नेनाभिस्तान्तेषांसंबंधाद्वाजिनो विश्वेदेवास्तान्नूनं वाजिनेगुणो विधीयते तेनोभयरूपे वैश्व घ
देवमेकमेव कर्मेति पूर्वपक्षे वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र श्रोतः संबंधो वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वाक्येन सत्यपि यद्गात
गुणे दाने त्वाभिन्नार्थकपदांतराये सत्यामपि श्रोतत्वं यत्र तु भिन्नार्थकपदांतराये ज्ञानं तत्र वाक्यं प्रमाणमेव वैश्व
८४ वैश्वदेव्यामिक्षेत्येतद्धि हितयागानुवादेन वाजिनद्रव्यविधानं श्रोतद्रव्येणानिराकांक्षत्वात् तस्मात्कर्मा त त्व
रविधिर्वाजिभ्यइतिवाक्ये एवं देवताभिधानमितिगुणाधिकरणसिद्धान्तस्य भंगः तच्चलक्षितद्रव्यमादाय श्रोत
त्वं वाजिनं तु न तथेति वाच्यं एवं हि नान्तं चरेदिति निषेधस्यापि अक्रतुपुरुषार्थताया एवमापाक तुरवाच्य
त्वसाधनस्यैव यथापि तैः क्रतुधर्मत्वमिति द्धानाभिध्याय त्रधिकरणोच्छेदाद्धान्ववायाकस्याधिकरणन्यायेनद्दे प्रादिप दाम॰
द ८७

द्दानां संबंधे शक्तिरितिवाच्यं तत्र शक्यावच्छेदकानंत्यादिदोषसत्वात् न च तदननुगमकसंबंधत्वेन शक्तिरस्तु दंडीत्यादिज
न्यबोधे तन्निपतत्प्रदर्शनात् तत्र संबंधेन दंडविशिष्टइत्येव बोधात् नीलोधिरस्त्यन्त्रनीलत्वविशिष्टनीलरूपव
तः प्रतीतिरनुभवसिद्धत्वात् तत्र घोगुणागतजातावेव शक्तिरितिमतोपपत्तिः एवं च पुत्रजन्यबोधे यस्य नियमेन
प्रकारतया भानमनुगतत्वं च तत्रैवाहत्याधिकरणन्यायप्रवृत्तिरिति बोध्यं किंच प्रत्ययार्थस्य प्राधान्ये क्रियाप्र
धान्यमाख्यातमितिनिरुक्तस्य क्रियाशब्दस्य प्रत्ययार्थपरत्वे आख्यातसामान्यलक्षणस्य भावाख्याते व्याप्तिः चैत्रे
णासुप्यतइत्यादौ धात्वर्थविशेष्यतापत्त्यायोग्यं गीकारात् अन्यलभ्यस्य शास्त्रबलात्प्रत्ययार्थत्वस्याप्यंगीकारे कर्त्रे
मेणोरपि शास्त्रबलात् तद्वाच्यतादर्शा किंच तात्पर्यं वेदेषी तत्र तत्वापि प्रकरणे वैस्यायाथपि तपाक्रतुपास्थित प४
भावनालक्षितकर्तृत्वस्य चमोपास्थितसाक्रत्वर्थत्वात्मिद्धिः प्रथमोपस्थितत्वमेव हि क्रतेर्लिंगत्वेवीजं ममतु क्रति
प्रकरणाभ्यामस्यक्रतुपुरुषपुरुषधर्मताच्च विरोधात्तद्विरोधएव बलाबलचिंताप्रवृत्तेः अन्यथा अंतेऽभ्यमा अं
नोनुक्रपाणात्म पिदसेक्रत्वइत्यत्रक्रतावपि जन्यमानपुरुषसत्वाद्विरुद्धाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां पुरुषसं

स्रं·१

ल·मे·सा· ८८ स्कारमुखेनक्रत्वर्थत्वमिदं तत्त्वदीपउक्तिघेनः तदुक्तं मदहैः स्नुपायमांसमस्यादिः पुरुषार्थमपिस्त्रितः प्रतिषिधः क्र
तोरंगमिषः प्रकरणात्प्रयोरिति त्र्यनारभ्याधीतो नानृतं वदेदिति स्मार्त्तनिषेधस्तत्र्यर्थो नृतपरस्त्वविदितवेदि
६ तव्याः परावरज्ञाः केचिद्दर्शपौर्णमासयोः वदानस्तदानइति प्रयोक्तव्यं पर्वाणास्तत्रागादिति प्रयुज्यते याज्ञेकर्मणि पुनर्नानृतमभि स्ते ३
अपूराद्धि तं ४ दंतेति पर्वाणस्तत्वोदी नामवदभ्युविशितिपस्यशास्त्रभाष्यस्वरसात्तत्र ननु व्याख्यावैदर्शपूर्णमासप्रकरणपरिगणितयोभय
विविधकत्वकं तेहेलयोहेलयइति विकुर्वंतः परावभवुरिति क्रतुप्रकरणपठितम्भाष्यालिखित म्लेत्पतरामेवं च
तएव शिष्यां व्यवहारकाले स्वस्वदेशभाषया व्यवहरंतो नम्लेच्छवायमच्यते त्र्यत एव क्रत्वधिकरणत्वेनतत्व न्य ५
सप्रमतेधिकरणे त्र्यक मेक्रतुसंयुक्तं संयोगान्नित्यानुवादः स्या ...तिपर्वपह्नस्तत्रे क्रतुसंयुक्ते क्रतुप्रकरण दि
क३ पठितमकर्मनिषेधकेनानृतं वदेदिति वाक्यमनारभ्याधीतेन नानृतं वदेदितिवाक्येन संयोगात्स्मानाका
रत्वान्नित्यानुवादः स्यादनेन चानृतभावो न तु क्रतोः किंचित्प्रत्यवायभावयोर्वैगुण्यमपवैगुण्यं वा एवं चपः स्वस्यप्रत्य
वायमंगीकृत्य क्रतुमविगुणमिच्छतीति नानृतं न वदेत्स्यात् क्रतुप्रकरणस्थनतु तेन क्रतोर्वैगुण्यमुच्यत इत्य राम०
तः एवं च कृतावप्यनृतवदनेस्मार्त्तमेव प्रायश्चित्तमिति तदर्थः । तदुक्तं विधिर्वा संयोगान्तरादिति सिद्धांत स्त्रं ८८
अत्र संयोगपदं संयुज्यते करणमनेनेति व्युत्पत्त्या प्रयोजनपरं तस्मात्तेन हि नानृतवदने पुरुषस्य प्रत्यवायो उ

नै

तो नानुवादः किं तु विधिरेवेत्यर्थ इति केचित्परे तु त्र्यथ ब्रह्मचारिणो व्रतमित्युपक्रम्य नैनेतो घंतमादित्यमीति व
रस्यापि पाठात्स्मार्त्तनानृतं वदेदिति तन्मंत्र कृत्स्यपरमिदं तु संयोगांतरात्क्रतुप्रकरणपाठान्नेतोपक्रमाभावाद्वा
नुवादफलाभावाद्वा क्रतोः प्रयोजनसंभवाच्च प्रतिषेधविधायकमेवेत्यर्थ उच्चितः न हि केवलं प्रयोजनमात्रेणावा
क्यार्थव्यवस्थितिर्न हि प्रयोजनो नुवर्त्तिप्रमाणमिति न्यायात् न्यायेन तु वाक्यार्थनिर्णीते प्रयोजनसिद्धिरित्य
न्य नेन नवनीतास्तेशोपक्रमानुपलंभइति वाच्यं ब्रह्मचारिप्रकरणे ब्राह्मणाः कामश्नीयाः स्त्रीइदं व्रतमपीडपनं ब्राह्म न्य ५
णो ब्रह्मचारी ततस्तद्व्रतमस्पर्शन पूरस्यमधुमांसं जनोच्छिष्टभुक्तस्त्रीप्राणिहिंसनं नभास्करालोकनाश्लील
परिवादांस्त्विवर्जयेदिति याज्ञवल्क्योक्तेः व्रतमपीडयन्नमधोशिपतिहीरणात्त्र्यश्लीलमसम्यग्वाग्मणाभि भा४
तिमिता हारवाक्योने नाश्लीलपदेनासत्याभ्यानृतभाषणयोः संग्रहइति स्मृचिंतं भास्करालोकउदितादेरिति स्तो३
च मित्ताहारा सुक्ते पूतस्वं वदेदिति व त्र्यस्यपदेन सत्यं तरोक्त गंधमाल्यादिवदनं तस्यापि संग्रहइत्यन्ये ते तो घेत
मित्यादिविषयेउपक्रमेष्क तेब्रह्मचारी व्रतपदेपतः तदनुच पवलात्कर्मविशेषोत्पत्त्यत्रो बोधनेइतिमिश्रोक्ते स्वमस्ते

त्याहे

नाधिकरणे मावस्थाप्यपि संयोगांतरादिति तत्रैकदेशमुपादाय पक्षिप मानुष्यानेन पुरुषस्य संबंधः स्मर्यते एतदर्थं प्रतिषेधे
न संयोग इह पुरुषस्येत्यपि हि संयोग इत्याह । नियमस्त्वत्र संकल्प्य एवं तद्दर्शनेन तत्र क्रतु संयुक्ते पर्वोक्तनिषेधवाक्ये जंजभ्य
मानो नुब्रूयान्मपि दृष्टत्र करिष्यत्र इति विधिवाक्ये च मारणान्तपाय्यवेय स्रोपया दृक महीनवत्पुरुष स्तदर्थत्वादिति
७ तत्रैव भयमपि पुरुषधर्मस्तदर्थत्वात्तत्राव देदिति मत्यादिक्षितौ य जंजभ्यमानो नुब्रूयादिति वाक्ये न पुरुषार्थत्वा
वगमात्क्रय्या ज्योतिष्टोम प्रकरणपठितान्तादाहशोयस्तद क्षिप्तत्वं एवो य मदोहादशाहीनस्यैतदहीनं संयोगात्प्रक
रणादुत्कृष्यते नेहद्वत । श्रुतिवाक्याभ्यां च प्रकरणं दुर्बलमिति निरदर्थः तदनेन तत्र प्रकारेण विशेषाद्वातधुक्तस्य तत्
संस्कारो ह्यवदिति सिद्धांतस्तत्र प्रकरणात्तद्युक्तस्य क्रतुयुक्तस्य ततः तत्र नतु वदनाभावानुब्रवणादि संस्कार
इति निरदर्थः विरोधे हि श्रुतिवाक्ये बलवती प्रकरणे न चैतयोर्विरोधात्तु श्रुतिप्रकरणाभ्यां वाक्यप्रकरणाभ्यां क्रतु
तु पुरुष पुरुष संस्कारत्वं यथा क्रतुपुरुषव्रीह्यादीनामेव मोहणां संस्कारकत्वेनोभयत्रापि वैपरीत्ये क्रतु वैगुण्याप सू २
त्तिर्दं तत्र वैपरीत्येन तस्मादुत्पन्न यानु घमत्रे पनिमिजं प्रायश्चित्तं न च सिद्धं नचतानन्तं वदेदित्यस्य क्रतुगतपुरुष राम०

९६

धर्मत्वे यजमानस्य प्राधान्यात्प्रधानभूतकर्त्रा यजमानेनैव वर्ज्यं स्यात् क्रत्वर्थत्वे तु प्रतिषेध्य वर्जनीय तथा कर्त्रेन
ये सत्वे न यज्ञमहत्त्वे न यजमानेन क्रत्विग्भिश्च वर्जनं सिध्यतीति विशेष इति वा ॥ श्रुतिप्रकरणाभ्यां क्रतु संबद्ध पु
ना३ रुषकर्तृकानन्तवदनाभाव इति बोधेन तत्र संभवात् क्रतु कर्तृकर्तृके तिबोधे मानाभावात् किंच वर्ज्यमाव नापाः
कर्त्रे न ये स्त्वे व्यभिचारिणा भावना याः कत्री स्तेपकत्वम वत्वदुक्तो भज्येत किंच पुरुषस्य भ्रिन्नामानाधिक
रणे प्रथम इत्यर्थ केवलस्यैव प्रथम इत्यनेन तत्सामानाधिकरण्य एव प्रथमस्य साधुत्वादृहेदित्यस्य साधुत्वा
य पुरुष इति पदस्य तदर्थस्य वाध्याहारो वश्यक त्वेन जंजभ्यमान वाक्ये तो वेष स्पंदुरूपणाद न च तत्सामाना धि
करणाभावे प्रथम इत्येवात दर्थः उपपदे समानाधिकरणो इत्यधिकारे तो शेषय दस्योरस्येन चतादृश स्पर्श संभ
वात न चैवं त्वं च चैत्र स्त्व पचथ इत्यत्र परत्वात्मध्यमा यत्रिः उपयुक्तास्मममभिव्याहृतस्य उपयुक्तारन्यस्य शेषपदा
र्थत्वात्तस्य छत्त्वे दमाध्ये न्यायसुधाकारोपि क्रत्वर्थत्वे पि क्रतुपरत्वमिश्यत्वात्पुरुषार्थत्वमप्यस्तीति वस्तुतः क्रतुसंब
द्ध पुरुषधर्मतायस्तमेव साधुमन्यते एवं च जंजभ्यमान संस्कारो पि क्रतुसंबद्धपुरुषमात्रस्येति बोध्यं तत्र तु विपरीतं प

ल·भू·प्र ८० जमानस्यैवसत्त्वात् एतेन प्राधान्याद्यज्जमानसंस्कारस्यैवेति परास्तं पयःपीडं द्वयमपि दर्शयति मासप्रवरणवत्पठितं तत्त्या
गेतु न क्रतुत्वसामान्यापेक्षमेव पर्वोक्तिमहाभाष्यात् अपत्वान्न शाबरत्वमीतु न्यायान्तं वदेदितस्य पुरुषधर्मत्वमुक्तं तत्र
मेवांशो क्वोक्तस्तत्रमेवकर्तुरात्वात प्रत्ययार्थत्वनिरासेन मौख्यासमाहितवान् तत्राभावार्थाधिकरणे भगवंतो भट्टपा
दाः प्रौढिवादे नैव प्राधान्यादियुक्तिभिर्भावनायाः प्रत्ययार्थत्वमुक्तं तत्र मेवोक्तं वंतः भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः
क्रियाप्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयतइति हि तत्र सूत्रं कर्मशब्दाय जेद्ध्याजुहुयादित्यादयस्ते भावार्थाः प्राधान्ये
न क्रियार्थाः क्रियाप्रधानमाख्यातं भावप्रधानमाख्यातमित्युक्तेरतस्तेभ्यः क्रियाप्राधान्येन प्रतीयेत न हि प्राधा
न्यादेवैषोर्थः क्रियारूपः सर्वत्र विधीयते ननामार्थः तस्यास्त्र शीघ्रं नाशित्वाद्धारमयवैश्वीकार्यमिति तदर्थः २४
न त्वनेन भावनायाः प्रत्ययार्थत्वं न धात्वर्थत्वमित्यर्थः स्पष्टं ते नव्यमीमांसकानां तु प्रौढिवादेनाप्युक्ते पृमुख्यमि
हातत्वप्रमइतिसुक्षियो विभावयंतु तस्मात्भावनाधातुवाच्येवं नद्गुक्ते कारक इति सूत्रेभाष्ये आधिश्रयणोदकासे
२ चनैधोपकर्षणक्रियाः कुर्वे देवदत्तोपचतीत्युच्यते तत्र दानं तत्राधिश्रयणादिषु पाचिवर्तते ज्वलनक्रियां कुर्वंति राम० ८०

काष्ठानि पचाप्यवंतीत्युच्यते तत्र दान तत्र पचिर्वर्तते संभवनं धारणं च कुर्वती स्थाली पचपचतीत्युच्यते तत्र दान तत्र पचिर्व
र्तते इति संभवनं ग्रहणं धारणमात्मसमात्स्थापनमिति कैयटः कर्तृकर्मरूपोधर्मी प्रत्ययार्थः स्पष्टं चेदं तिङ्स्था
मेकं द्रव्यमभिधीयत इत्यादिनागतस्पष्टं लोके इति सूत्रे भाष्ये कर्त्रादिपदानां शक्तिपरत्वे पिशक्तिशक्तिमतोरभे
दात्तत्र एव प्रत्ययार्थः कर्त्रादिविभक्त्यां शक्तिमद्भेदे मापत्तायां संवशक्तेरूक्ति रिति सार्वधातुकेयगित्यत्र कैय १४
पये जे प्रत्ययार्थः प्रधानमित्युत्सर्गस्यापि भाष्य निरूक्तकाराद्यनुभवबलेन त्यागइति तदर्थकारकस्य धात्व
र्थं प्रति विशेषणत्वेनेति केचित् परेतु प्रत्ययार्थः प्रधानमिति यत्र प्रत्ययस्य वाचकतानन्द्विषयं कर्त्रीरीत्या
देर्माद्विषया द्वात्तोरित्यर्थे न तिङंतघोतकत्वाद्विशेषणत्वमेव भावेद्वत्यस्य तथा च प्रस्येवयुक्तत्वात्तत्र
तएव क्त्रिकर्मणोरिति सूत्रे भाष्ये भावकर्मणोरिति सूत्रस्य भावकर्महृत्वा द्वोतोरित्यर्थके पनं क्ते तस्य च
कर्मविषयाद्धानोरित्यर्थके परत्राह तद्विषयत्वं च धातोः कर्मादिवि[illegible]शिष्टक्रिया[illegible]वाचत्वेन क
र्मादीनां स्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यत्वेनेत्यां तत्रनि[illegible]षयत्नकारस्यत्वे आघं क्रियाप्रधानमा

ल·मे·षा· स्वाजस्त्रितिमस्संतमात्‌·शत्रादिविषयेत्वंसं: सत्वप्रधानानिनामानीतिस्मृत्तेर्लः कर्मणिचेत्यादेरप्येवमेवार्थःभा
टी वकर्मादिष्वत्रादितिशानजादौ [illegible] कारकप्राधान्यमुक्तरीत्येव अन्यथाशानजादिस्थानित्वेनभावस्यसत्वभ
तस्यबोधनंतितिङ्स्थानित्वेनतत्वसत्वभूतस्यबोधनमितितत्वापितुमिध्येततस्मादुभयत्राप्यर्थेतस्त्रशेमस्त्रेत्तस्त्रे वा२
नु४ यंचेरत्रापितयेवास्ल· वृत्तमानेलट्‌सादिविहितलावुवादेनचैतदर्थनियामकमतएवकर्त्रीरिकृदित्या
भाव५ दिनाकर्त्रादिःप्रसयार्थत्वबोधनमेवं विषयादिसस्यकेवलंक्रियामात्रबोधकादिसर्थः [illegible] द्वेकयोरि
त्यादीनांलिङ्विषयाणामपिनियमस्तमितिभाष्येस्पष्टं नहिहंसिद्धौवनियुमोभवति धातुवाच्यत्वेचाहि
दिष्टायोरस्तेयाःस्वार्थेभवतीतिसामान्यस्त्रेणसर्वत्रसिद्धोनियमत्वंयुज्यतेनान्यथा:संख्यायास्तुकारक
स्येवक्रियायामेवान्वयइत्युपपादयिष्यते:माष्टंचेदंबिहुविशिस्त्रेभाष्येतत्रहितिङोऽविशेषेणधानमात्रा
द्विधीयंतेइतिनियमार्थंद्वेकयोरित्यादीतुकृतएकवाक्यतयाविधानमितियुक्तेपिफलतोनियमएवतन्हि
नापितत्रसिद्धेःअतएवानुदात्तेङितइतिसूत्रेभाष्येऽन्वयचेतेषांसूत्राणांपरिभाषात्वव्यवहारःअतएवा रामं० टी१

र्थान्वयकादित्याद्दौधातुमात्रात्सर्वबोधः संगच्छतेलुमत्मरणाद्वौधइतितुएकशेषसूत्रेमत्स्यलक्षणकार्यसिद्धेर्लोपप
त्वेत्वंवरताभाष्यकारेणतिरस्कृतंलोपमजानतोबोधानापत्ते:[illegible]केपदेनतिङांस्वभावतःसंख्यावाचकत्वात्त्रये
मा३ णातिङ्विषयाणांतेषांनियमार्थत्वमुक्तं[illegible]एवस्वभावाश्रयणेनतेनेवतत्रतिङांतत्तसंख्यावाचकत्वसंभवेन
नियमशास्त्राणामपिवैयर्थ्यापत्तेःमुपविषयाणामप्यनेनएकद्वित्रादियत्नेषपिनियमार्थत्वसंभवेनतत्रति
पमोपपादनाय विशिष्यनवपंचकपंत्वालंबनवैयर्थ्यापत्तेस्त्वशास्त्रमात्रस्यैववैयर्थ्यादेतत्र[illegible]: सार्वधा
तुकेपणितिसूत्रस्यपस्यसार्वधातुकार्थःकर्त्रादिरयइतिभाष्यमपातद्यौत्याइत्येवार्थः विकरणस्त्वत्रएतेसाधुत्वायैए ६४
वं विकरणार्थाइतिपरत्वेविकरणद्योत्यत्वापि भावकर्मवाचिनीत्यादेरपितद्वोधकेइत्यर्थः तत्रसार्वधातुकार्थादिति
पेतेस्यकर्त्ताहीनामपितद्योत्यत्वानियमानुपपत्तिमाशंकार्थेनियमार्थाश्रयेणनपरिहृतंभाष्ये[illegible]विकरणार्थो
६२ इतिपक्षेलेनाभिधानादिकरणेनुस्यादितिभाष्ये घणानुपपत्तिर्वाजकसमुद्रयस्यतीलुनीतेगणपोयणोत्या
दौदर्शनादितिवा[illegible]लिङ्लिटोविकरणहीनयोरहादौचलकारमात्रेणपितद्योतने तेनेवक्तत्कृतसंख्या त२

ल॰मे॰षा॰ विकरणानुत्पत्त्यापत्तिरित्याशयात्। व्यतिरेकुनीतइत्यासाचाक्षमनेपदमात्रेण द्योतनमनन्यत्वाप्याक्षमनेपदर्शनात् गम्यापत्ती
६२ त्यादेचनव्यक्षमात्रेणातद्योतवं गाणपि तो व्यायनस्पदर्शनात्। तत्र शब्दशक्तिस्वभावात्कचिद्विकरणसहितस्यैव द्योतक ६२
६२ त्वंक्वचित्केवलसार्वधातुकस्यापीतितन्न षणपरिहारः वि [redacted] करणानांनैरर्थक्यमप्रवारितं तंवि
नापिसार्वधातुकमात्रेणार्थद्योतनात्क्वचिन्नाम्नाहाप्येनार्थप्रतीतेरर्थवित्वव्यवहारोपि त्वत्र एवाह्निषाभितिसत्रे
६५ भाष्येद्योतकत्वस्यप्रतायार्थत्वपक्षेप्राधान्याद्विवचनाद्यनुपपत्तिमाशंक्याप्रधानस्यापि द्रव्याभेदेन मतीतावाममा
हितं न तु तस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेषणत्वाश्रयणाद्योत्यत्वपक्षेचविशेषणतोक्ता एवं सुपामद्योतकत्वे तैर्वपंचक पि५
चमातिपदिकार्थः एतन्मते कमेवमूलमधानानिनामानीतितत्रहिनामपदेनसुबंतमुक्तेस्तेनुपदमेवमूलरोम
विद्यतिर्हीमतसपातस्य तु तेन नामत्वं शास्त्रपक्रियायाततोप्यर्थबोधात्तत्रप्यर्थत्वपक्षेहिवचनाद्यनुपपत्तिं
राशंकितानेनमत्यर्थः प्रधानमिति व्युत्पत्तिरजादौ व्यभिचरितेतिपरास्तं चैत एवमत्रेहेतो प्रधानप्रत्ययार्थ
वचनमात्रिवाक्यमर्थस्यान्यममाणत्वादित्येवोक्तं न तु व्यभिचरितत्वादित्यपुक्तमिति विवदंति तत्रकर्तृत्वेशमाश्रय ताप्र॰ ६२

स्वव्यापारे स्वपः प्रयोग्यत्वात् परस्मैपदशासनमादिस्वपमेवेतेन तत्समभिव्याहृतेन यकृतजडादिरूपतात्पर्यग्राहकत्वशाब्द
कमेत्वशक्तिमत्स्वपलेनचयोग्यत्वात् ड्यकृचिणादिसमभिव्याहारत्वेन कारके विशेष्यके बोधव्यवस्थितेनचोक्ते
पत्तइतिचेत्त ते व्याख्यानकुलमिति क्रियाप्रधानमिति रुखोन पुंसकइतिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्तत्रैतन्ना
स्या४ मां तपोर्थ्नसंसत्वप्रधानानिनामानि भावप्रधानमाख्यातमिति निरुक्तविरोधाद्वत्रव्याख्याने शब्देनेनियम
तोजनकाकांक्षाविभक्तं तं पाचक इत्यादावेकदेशार्थस्यानन्वयाकांक्षात्वेपि विभक्तं तार्थस्य तु तदाकांक्षात्वत्राख्या
तमाख्यातेनेत्यादेस्तथैव प्रतीतेः चत्वारि पदजातानि नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चेत्युक्त भावकालल पक्र॰मा५
कारकसंख्याश्चत्वारोर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति तन्माख्याद्वानिक्तोशं विविधत्याघुसाहरणाविष
येलुप्ताख्यातेषु वेतिसमर्थस्तत्रस्थवार्तिके तु साख्यानपदप्रयोगउपस्थापित भवतीतिसंवुध्येतस्य तिङंतस्य
त्वसमत्वाज्ञेयः तेणापृत्ताबोध्या नाख्यातपदेन धातुः आख्याय ते सर्वप्रधानीभूतोर्थो नेनेति व्युत्पत्तेस्तपा
तं धिश्वयइतितिङ्गंतैतिव्यासेच्छ तिभूतधात्वावव्याप्तिक्रियावाचकत्वमात्रेवक्तव्यप्राधान्याभिनिवेशः

ल·मं·षा· ८३ सर्वर्थत्वाद्धन्तदेवाभिप्रेत्य निपातवादोऽभ्यातिशाख्ये तद्व्याख्यातं येन भावं स धातुरित्यत्र द्वितीयार्थे प्रथमेति निरुक्ता
व्याख्यातं अत एव मशमाख्यातम् प्रविशतिस्तत्रैभाष्ये पचतिः पचनोऽयमित्यादौ रसिद्धिमाशंक्य क्रियाप्रधानमाख्या
तं द्रव्यप्रधानं नामेप्रतः क्रियां प्रष्टा तिङन्तवाच्येति किं देवदत्तः करोतीति पचतीति द्रव्ये पृष्टः देवदत्तः इत्युत्तरेण देवदत्तोपः
पावकइतीत्युक्तं नामान्याख्यातजानीत्यत्र व्याख्यातं पदं तद्द्रव्यं धातुपरं प्रद्वैनामप्रधानं नमाहरन्नैव्याक नि४
रणोशाकटस्यचनैक मितुगाद्यइतिसूत्रे भाष्ये नामानि डंतजं सत्वाभावाच्च भाष्ये हतेतस्यनत्वेह
तिकसुवंतेनेत्यर्थः नामपदेनचसु वंतमेव उक्तयुक्तेः प्रहतिप्रत्ययो विभक्तिरित्येतावन्नाम सत्वाद्रव्यं लिं
गसंख्यातिनामार्थ इति सुद्रव्यप्रधानमितिनिरुक्तभाष्ये सत्वनमतत्व्याख्यातार्थे प्रतिविशेषणं भवतीतिनामे
तिच निरुक्तभाष्ये इदं वाच्यपातिति नामलक्षणं उपसर्गनिपाताइत्यत्र निपातपदमव्ययमात्रोपलक्षणमि
ति तन्माव्वं अत एव द्रव्यमूर्त्तत्व लिङ्गसंख्यानिरूपितमाधानसूत्रिक्रियाकारकभावसंबंधमात्रविशेषणत्वेन
काइदमादेविभक्त्यर्थप्रधानत्वोक्तिनैविरुद्धा क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रियात्वे साध्यत्वरूपं तेन न हि हरणादिषु नाख्या

रामं० ८३

तत्वलक्षणातिव्याप्तिः हिरुगादीनां क्रियाप्रधानत्वं तु क्रियामात्र विशेषणत्वरूपं अत एव तदर्थेन कारका
न्वयः तदन्वययोग्यस्यसाध्यत्वस्य तत्राभानात्त्वैवकृतोहि त्यागार्थस्यासिद्धत्वेनाभानमात्रेणगौणक्रियात्वव्यव
हारे यत्तु क्रियोन एकोत्तानुत्याय कृता व छेदकवेनासस्यकारकार कान्वये नियामकत्वं इतितेषांत्रारंनभुक्त्वा व
ग्रामंगच्छतीत्यादौ कृत्प्रकृत्यर्थकारकान्वयेन स्यात् तन्न तिङ्क्षितयानामलक्षणोमिद्धत्वात्परप्रत्ययार्थमत्व
स्यानिवेशः प्रधितत्वं भुक्त्वा कृत्तिपचतितस्प्रमेधांपाचयामित्यादिनामलक्षणमाख्यातमेवं किं कर्तव्यमित्या
प५ दिक्रियाप्रश्नेनवं कृत्यमित्यादौ तत्रातिनियमतो जन्यतयाक्रियाकांसंपत्ते [illegible] नामभाष्येति ङ्च धेइ तुप त५
लक्षणां हतात्त्वपदइतिचन्तद्धितोदेरूपलक्षणं धात्वर्थफलस्य प्युक्ता क्रियात्वसत्वान्तर्कसीव्यातेष्तत्त्तं त्वेह
था३ णाभिप्रेत्योतकत्वात्क्रियाममभिव्याहारे नियमाद्व निपाताउपसर्गस्य पथगुक्तेः एवं च क्रियाप्रधानमित्यस्यप्रा त३
पार्थापि हृयापत्रधात्वर्थः प्रधानं तदाख्यातमित्यर्थः नच धात्वर्थापि हृ पाक्रियाप्रहृति प्रधानमिति तदर्थःभावश
ह्नेनापि हृतिरेवेति वाच्यमतस्या र्थः प्रधानमित्येवमित्ते भावाख्यातैवासे द्वनचैवमपि प्रथमोत्तमभिव्याहारे एव

त३

त्मे घा ६४ कर्तृविशिष्टपाकाश्रयो देवदत्त इति प्रथमांतविशेष्यकबोध एवास्ति इति तथा बोधानुभवात् यत्रोभे भावप्रधाने भवत
इत्युत्तरनिरुक्तविरोधात्तेतरर्थस्तत्राप्ये एवमुक्तः नामाख्यातयोः परविनाभूतयोः चयदा यत्किं वेकस्य भावमाख्य
न्यमेकस्य तत्वप्राधान्यमुक्तं अथ पुनर्यत्रोभे भवभवतो वाक्ये तत्र भावप्रधानेः आख्यातप्रधा [redacted]
नेवाकेत्याख्यातं प्रधानं तदर्थत्वात गुणाभूतेनामः तदर्थस्य भावनिष्पत्तौ वंगत्वात् एवं तावत्का के आख्यातं धा४
प्रधानमिति अत्र नाम पदेन निपातावधितिरिक्तस्य ग्रहणमुक्तं तेन क्रियापानजर्थविशेषणत्वेपि नस्ताति:
नू ५ अत एव हीवीसंदर्शीत्यादौ धातुसंबंधे प्रत्ययाइत्यनेन प्रधानतिङंतवाच्यक्रियानुरोधेन गुणाभूतक्रिया:
पाविशेषणत्वमिति पृष्ठेयाकक्रिया भवतीत्यर्थे पचतिभवतीत्यस्य नवामिद्धिः नतु कंभवादिस्त्रेभाव्ये कोतन्नेय
वावेत्युक्तिः पचतिभवतीत्वं पचतिभवति पठति भवतीति प्रश्नेउत्तरं यस्माद् यः क्रियायोः कर्ताभिवतीति पठतिभ भवतीति क्रिया
त्स्यप २ वतो भविष्यतीपाकक्रियासत्कार्यवाराणीकारात्स्वरूपेणाभवतीत्यर्थात् दोषः नच सत्कार्यवादे कार्यस्य नित्यसत्या ग्म०
साश्रीवेपथ्यमिति वाच्यं तस्याभिव्यक्त्यर्थत्वात् नच अभिव्यक्तेर्जन्यत्वे सत्कार्यवादबाधः नित्यत्वे प्रवदाभिव्यक्त्याप ६४
वाचिभ्यः कालांतरे प्रत्ययाः नतु तिङ्कालांतरे इति व्यवस्था सिद्धिः किं चयदत्र प्रथमांतार्थ प्रत्येव क्रियापा ५

तो व्यवहारापत्तिः अभियक्तं तत्पेत्सपातत्वन व स्येतिवाच्यं अभिव्यक्तेरुत्पदनातिरेकात् तत्वो सत्वेरेतस्यान्विवत्परेतु
स्तु अनया विद्यमानस्यैवस्य तत्स्वरूपस्य विद्यमानतायाः एवं चाभिव्यक्तेः समसामयिकत्वात् पाव्यवहारानेमत्वेन सामे
ग्र्यातस्य प्रतिबंधकत्वमसौ निहंतो व्यवहारस्तमते सदेवात् एवं व्यवहारा वि विषयेपि सत्कार्यवादाबाधो बोध्य
इत्याहुः पुत्र अत्र सत्कार्यवादः असदुत्पत्तिवादे मालतीकुसुमादौ विकासस्य गंधोत्पादकत्वेवाद्यमेवं च निर्गंधेपि
विकासेन गंधोत्पत्त्यापत्तिः वैजात्यनिवेशादिनानतद्वारणे तु सत्कार्यवादाभ्युपगम एव युक्तः विषयनिष्ठतमसा
प्रतिबंधाद्व्यवहारास्तेमत्वेव सत्स्वमते वोचितुकारणात्मनोस्थितस्य स्वरूपेणासत्वस्य तत्स्वरूपेणात्वसत्वे एवकार्य
मितिसत्कार्यवादः सत्स्वमते च कारणाभेदेन स्थितत्वात् तत्रायथवकुज्ञानायोग्यत्वं तत्र सत्स्वेरूपमाद्यसत्कार्य
वादः स्याद्वादी तो स्थलरूपेमायासत्कार्यवादे गोतमीया नामितापाहुः वस्तुतोऽनिर्वचनीयमेवजन्यत्वमित्युक्तं
मअत एव किं किंनास्त्यर्थे धिनि तिसक्ते पतिभवतिविद्यते वात्वंशरद्गुणिस्यसीतिहत्पादौ ते अपिचक्रभिन्नगम वु
भिप्रेतीतिसत्रे क्रियापिस्तु त्रिमं कर्मक्रियाप्यिहि क्रियये नाभवनिकयाक्रियपयोः संसर्गे नादिक्रियये तिभाव्ये उक्तं

व

ल·मं·घा· ९५

तुंश्चैत्ता धावनकर्मकं दर्शनमित्यर्थे भाष्यस्वरसः । एवं पश्य मृगो धावतीति वाक्यं न स्यात् । कर्मत्वस्य चात्राकांक्षावशात्संसर्गतयाभा
नं मृगस्य तु कर्मत्वेन नेतत्रान्वयसंभवः । विभक्त्यर्थं मध्वार्थकस्य नामधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयायोगात् मृगाद्वितीया व२
यां तु भागुरुवाक्यासिद्धिः । अत्र प्रथमासामानाधिकरण्येन तिङो बाधित्वाशुत्राघायनं अत्र युस्मद्रूपन्यायेन तु नेतिङ
लादेशे युत्तद्भावस्य भाष्ये स्पष्टत्वात् । यो धावति मृगं तं पश्येत्यध्याहारेणान्वये पि भाष्यसंमतत्स्य पदैकवाक्यत
यान्वयस्य भंगः । एतेन विशिष्टवाक्यार्थस्य कर्मतया दर्शने न्वय एवं च न व्युत्पत्तिविरोधः व्युत्पत्तेर्नामार्थविष
यकत्वाद्विशिष्टबोधकस्याप्रातिपदिकत्वाद्वेन हि तो यायन्तिः । अत्रायमेन तन्मा हा न्यं तया चोक्त न्त पः प्र
भाइति वदितयास्तं । नीत्तं विशिष्टघटस्य दर्शनकर्मत्वे प्रतिपिपादयिषिते नीलं घटं जानामीत्यादौ द्विती
यानापत्तेः । न च तवापि मृगीप्रधानस्य विशिष्टस्य दर्शनकर्मत्वे विशेषणस्य मृगस्यापि कर्मत्वात्तत्प्रतिपरि
कल्पसत्तद्वाचकाद्वितीयापत्तिरिति वाच्यं मृगस्य धावने विशेषणत्वेन तत्प्रयुक्तस्यांतरंगसंस्कार समय
मात्रस्य निहत्तेः तवेतु न स्य धावनविशेष्यत्वाद्दर्शनस्य द्विशेषणत्वात् प्रधानकार्यस्यांतरंगाद्दपि बलवत्त्वायाद्दि तमं° ९५

दे१

रा तया चौरे

तु मतिचेति सूत्रभाष्यसंमतत्वेन द्वितीया पाडुवा दिसन्नयः श्रुभाइति त्वार्थमित्युक्तं । किंच चैत्रः पचतीत्यादौ कृतिप्र
कारकः श्रूयमाणतापे विशेष्यको बोध इति न युक्तं एक विशेषणवैशिष्ट्येनोपस्थिते विशेष्ये तज्जातीयसंबंध
स्याव्युत्पन्नेः अत एव राजपुरुषो भार्यायाश्चेति न घटो द्रव्यमित्यर्थघटो द्रव्यत्वस्येति वनेति समर्थसूत्रे भाष्ये
स्पष्टं किंच तवयचेति व्रजती तस्य साधुतापत्तिश्च स्वव्युत्पत्त्यनुसारेण बोधस्य दुर्वारत्वेपि तत्र साधुत्वस्याप्याद
त्वात् साधुत्वेन तत्र दर्शनिरूपणाभियुक्तवैयाकरणसंमतत्वे एव नान्यत्रेति भेदाभेदकसंबंधेसादिनास्य समेव
हरिणोक्तत्वे विभक्त्यंताः पदमिति गौतमसूत्रे न्यायवार्त्तिककारोक्तहद्वयी विभक्तिः स्वादयस्तिबादयश्चेति तत्र
त्वापं मे नामतिवाचं तमाख्यातं तत्राभिधेयस्य क्रियांतरयोगाद्विशिष्यमाणारूपः शब्दो नामसंप्रयोगश्च इति । क्रि
याकारकसमुदायः कारकसंख्याविशिष्टः क्रियाकालयोगाभिधायि क्रियाप्रधानमाख्यातं पूषपचतीति अत्रत्र
वगत्ति मिश्राः क्रियांतरं क्रियावि[redacted]शेषस्तत्संबंधाद्विशिष्यमाणारूपः पर्यवसितार्थः शब्दो नामयस्याभि
धेयं नियमेन क्रियाविशेषमाकांक्षति तन्नामेतियल्लिनं तत्रापि क्रियापदेनाक्षिप्तत्रायुक्तीत्सस्वेव । उदाहरण

य१

ल.मं.पा. ९६ आख्यातमिति। ततः पुत्रवद् इत्यादौ राजवद् इत्यादेरपि पुत्रषष्ठ्यादिद्वयानन्तराकांक्षत्वं बोध्यं एवं नन्दमभिधेयस्य प्रत्ययार्थानन्तराकांक्ष
त्वं अथ नामार्थमाह क्रियेत्यादि क्रियोत्पादिकारकं तदाश्रयः सत्त्वक्रियान्तरसंख्यायुक्तो नामार्थः प्रकारकं कर्मादि
शक्तिः संख्याग्रहणे लिङ्गस्याप्युपलक्षणं अथ समध्याहितिरिक्तो नामार्थ इति बोध्यं एवं च सर्वत्र नामपदेनाध्याहि
रिक्तमेव वस्तु एवं च नामार्थोऽपि त्रिषु विशेष्यातिरिक्तत्वविशेषणाद्यानमिति प्रत्यापूरणं आख्यातलक्षणमा
पा:५ ह क्रियाकालेति क्रियार्थः कालयोगः पौर्वापर्यक्रमः कालयोगेन तत्सम्भावात् तेन राज्यादिनाम व्यवच्छेदः नि ध१
ष्पन्नं भुक्त्वा साधयतीत्यादिमतः क्रियाप्रधानमित्युक्तं तादृशी हि क्रिया न रूपस्य पूर्ववस्थे ती क्रियागम्यत्वेन प्रव
र्तितानुत्तरसर्वत्र न धातु किन्तु तत्स्वरूपापि यथापूर्वं नि भवतीति एवं च पदाख्या क्रियाकारिता क्रियान्तरानाकां
क्षत्वं एवमप्रधानत्वादाख्यातमिति यत्फलितं एतत्सहैव कर्तव्यमिति तस्य नामलक्षणाक्रान्तत्वाभावात् क्रियान्तरानां
कांक्षत्वाख्यातत्वमेवापततीति एवं पचतिरूपमित्यादेरपि अत्र क्रियाप्रधानमिति निरुक्तसमानाकारशब्देन
निरुक्तभाष्योक्तरीत्या प्रत्ययार्थकालकारकसंख्यायेन तथा धात्वर्थप्राधान्यं सूचितं तेन पचमेत्याय भाष्येऽपि क्रियाका लम० ९६

लयोगाभिधायाख्यातं धात्वर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टमिति तत्र कालेनाभिधानेन कारकेण विशिष्टं धात्व
र्थमात्रमाख्यातार्थ इति तत्पदं तस्यैव व्याख्यानं क्रियाप्रधानमिति वार्तिकस्य तु तत्र तत्रैव स्वप्रघट्ट कोऽत्र
वार्तिककार आह विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षाधीनत्वात् शब्दस्य शब्दस्य चेत् कममभिधेयमिति तो विशेष स्याति ३ छति ३
णविशेष्यभावः प्रयोगशब्दस्य तिष्ठ तिशब्दयोः सामानाधिकरण्येनान्वय इति अत्र तेन च स्पष्टमेव
कारकस्य प्रत्ययार्थतोक्ता विशेषणतया चोक्तो एवं च कृत्तिवान्नाम यत्सामान्ते विशेष्यको बोध इत्याशयवर्णनं भूषणलाघ
वादिनिर्वर्तकयारणानाकुलत्वानाविलसितमिति स्पष्टमेव पदसमयपरिपालनाय व्याकरणां महत्त्वमिति वृत्ता
वोऽ वात्स्यायनेन स्पष्टमेव व्याकरणोद्बोध्यार्थस्य स्वसमय विषय इत्युक्तं एवं च अर्वाचीननैयायिकमीमांसकानां व्याक
रणोक्तातिरिक्तार्थपचतीत्यादिप्रयुञ्जाना नानोपाख्येकर्मणि संवायोपजीवेगुणैव डुवरिं तदतिरिक्तार्थन्त्रैषामसा
धुत्वात् नवतिमर्त्तमेतद्नुशासनं तत्रा द्रास्यतो न निष्करणाः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेय इति श्रुतेर्मलत्वात्
याति नीयं महाशास्त्र पदसाधुत्वलक्षणां सर्वैपकारकं यास्वं तस्मैत्साज्ञं न किंचने नियराशालप पुतरणाद्वं मा

पञ्चतिशत्तिपरस्यमप्रगोधावली ३

ल·मं·मा· ९७

धुत्वज्ञानविषयासैवाव्याकरणस्य । निश्चितस्य भिषुकोऽन्येत्थं उक्तवान् स्यापूनोऽनेकोऽर्थशक्तियहं व्याकरणोपमावेसादिनाहेई
र्व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वेनोक्तत्वं नवा साधुत्वेएषां ततस्तत्र दर्थबोधो नस्यादिति वाच्यं साधुत्वज्ञानस्य बोधकारणत्वा करणत्वेन
भावादसाधुत्वज्ञानस्य तत्प्रतिबंधकत्वाभावाच्च क्रियायाः कर्तृकर्मभावेनान्वये पितृ इतरकारकत्वेन क्रियांत
रेणान्वयात् क्रियाधारकारकत्वेनानन्वयाद्दिंगमस्त्यानन्वयादि सत्वेबोध्यं पद्योपमानत्वाभावसत्त्रस
त्वं च तत एवेरोदितो व पठतीत्यादौ नोपमाः कर्तृत्वेन साः क्रियाम् इति विशेषणत्वात्तदंशे सत्र भाव्यं न वेतिङ
ते नोपमानत्वमिति किं तु तत्र संभावनार्थ इव शब्द इति वैयाकरणाः तिङन्तेन शब्देन उपमानबोधो नास्ती तिङ्न्तार्थाः
उपमेयत्वं तस्येवं ब्राह्मणावद्धीत इत्यादौ तत्राधतोतेः तु याने नघतनेलुडिति सत्रे भाष्ये इपनुकरणं तार्थे
वं पादे तिरक्षा तिङसाहावघतनभविष्यद्विषयेलुट्कथमित्याशंक्य गतेव गतेस चेन वेतिङन्तेनोपमानम
स्तीति रक्षयित्वानघतनेऽद्यानघतनेइति व्याख्यातं प्रयोगदर्शनवशात् एवमनघतनेमत्सयइति केयूरः पयावे ९
शेनोतिपसादन्त्रेएवमर्थे द्विषं तं भ्रातृत्वं वियत्साद नेपमभिचरतिशेनेनैतादोषयाशाह्मस्यभेदकधर्मवद्वाचक रामः ९७

तायाः प्रकारवचनेथालिति सूत्रस्याकरसंमतत्वेनपत्नकारवत् शेपेन कर्तृकं पत्साहानं तत्प्रकारवदेतत्कर्तृकं रि
घाहानमिति बोधोत्तरं तमेव धर्मंनं त्यपुत्रामारानक्रियां वानिमित्तीकृत्य उपमान शेनाभिन्नउपमेयोपमि
तिबोधस्तत्र गोसदृशो गवयः नाह्यं जनास्यल्लइवात्रापि बोधद्वयस्य शाब्दत्वं च पाशब्दसमभिव्याहारे सर्वत्रैव मेबोधद्व
यं बोध्यं । अत्रैवेवोपमानत्वबोधेन वेति ङन्तेनेतिभाष्यविरोधः कर्तृत्वेन विशेषणत्वान्न पार्थमिकबोधेनाप्या
लः सारथ्यार्थकत्वे परस्य शोहरिस्तस्य शोहरइतिबोधे पिहरिसहशोहरइत्यर्थलाभ इति बोध्यं ख्यातएवालंकारि
काश्चापि लिंपतीवतमो गीतोत्साहावुत्प्रेक्षामेववदन्ति तरिप्याहसाध्यस्य पयिनिष्ठ्यत्तेः सोयमित्यनुग्रहः तिङ्रे तेपा
तरेवोवमुपमानं तनोनतैः । तिङ्न्ततार्थस्य साध्यत्वात् पयिनिष्ठ्यतेः सिद्धत्वेनान्तदर्थयोरिवमेतरेणासिंहोमाणा नाभावा
वकइतिवत्पुठतिरोहतीत्यादौ सोयमित्यभिसंबंधाभावान्तिङन्तार्थो नोपमानेसाधारणधर्मान्वयाभावात्
यस्योपमानस्यैवमचरणोपमेयेन सहसोपमित्याभिसंबंधस्तस्यैवसमभिव्याहारे उपमानप्रतीतिरितंगीकारात् ।
तु १ ननुरोदितीवपठतीत्यादौ रेवनत्वेस्यारतउक्तं साधनत्वं प्रसिद्धंचतिहसंबंधिनायतः तेनाध्यारोपएवस्या

ल.मं.षा दुपमानुजकसंनेः संबंधिनां गुणाभ्रेनागो अध्यारोपप्रवृत्ते हान्यस्य ननु तोल्लक्ष्यत्वाभावाद्वुपमानत्वमित्याहन्यथेनेपुरुषसमा र्यमुप
९९ नं विधीयते क्रियायै वाश्रये भवति तत्र न तत्र समाप्यते येनेव हेतुना हंसः पतति तस्मिन् धीयते अतो न तस्य समानत्वादुपमा मा०२
र्थो न विद्यते इति स्मानार्थं साधारणधर्मवृत्तं येनेव हेतुनायस्तादिवा हंसइवातिः पतीत्यत्र तुमाधनयो रुपमा
नोपमेयभावइति हेलाराजः पचति कल्पं देवदत्तइत्यादावप्यत्याताथ देवदत्तस्य विशेषणात्तेतिवोध्यं नन्वेवं
पचति भवतीत्यादौ समानवाक्ये लिङ्ग्रहणं यूत्वाभेनतदाहस्यर्थं तिङ् तिङः इतिसूत्रे अतिङः ग्रहणात्स्याव प्रकवेन
तत्पसारव्यानपूरभाव्यविरोधइति चेन्न लौकिकेकवाक्यत्वमत्वेपि एकतिङ्वाक्यमिति परिभाषितस्यास त्वादिति
भाष्याशयात् लौकिकवाक्यत्वं च सुप्तिङन्तचयो वाक्यं क्रियावाकारकान्वितामेरोकः अत्र वाशब्द [illegible] दर्थे बोध्य इति
पू२ शेषः कारकान्वितक्रियावोधकसुप्तिङन्तचयइत्यर्थः सुबन्ततिङन्तचयसुप्तिङ्सुपविशिष्टतिङ्सुप्तिङन्तयोरेकशेषतशब्द
नसमासः तेनसुबन्तचयतिङन्तचयसुप्तिङन्तचयानो त्रयाणामपि लाभः तत्र सुबन्तचयः श्वेतेनाश्वोयित व्यक्ति तिङन्त
चयः पचति भवतीत्यादि अन्त्रश्चेत्राः पचतीति क्रियावेशनेन निरपेक्षपदसमुदायव्याहतिः सुप्तिङन्तचयपदेन केव लम:
९९

पू३ पू३

लस्य पचतीत्यादिर्ग्याहतिः तस्यापि कर्त्रादिविशिष्टक्रियावोधकत्वान्तर्नरैवैकोदेशप्रवेक विधेयत्वगर्भमि
कवाक्यत्वहानान्तद्वेहीमामीयाको अवयवभेदेयरानाकांक्षत्वके क्रियाप्रधानगुणावेदेकार्थवा समुच्चतइ
तिवाक्यमित्यस्मैकं वाक्यमित्यर्थः अर्थैकात्वाकांक्षं स्यादिति भागे स्यादितिजैमिनिसूत्रात् गुणावदिस
स्यसास्तासरंपराया वा यद्विशेषणं तद्विदित्यर्थः प्रत्ययपरे क्रियावेति लक्षणान्तरमप्याविहवाक्यबोधकमिति
ल तत्र वक्ष्यो शाहसंज्ञायामितिकु निषेधेनार्थवाक्यशहाप्रयोगादि जिमभर्यस्तस्य भाष्यप्रदीपोद्योते विस
रः संख्यातु आख्यातार्था श्रयविशेषणं त्वः कर्मणि तिपूर्व [illegible] होकयोरितेषामेकवाक्यताया एकत्वादिविशि तमस्य
ष्टकर्त्रादेर्हद्विधानादितिकेचित्तापरेतु लः कर्मणीत्यादेर्वीकैकवाक्यतालकारः कर्मादौ भवंति तेषां चस्या
नेएकत्वादौ तिवादयइत्येवरूपान्नहितत्रद्वितीयंकर्मणीत्याद्यक्तिप्यस्य संख्याविशेषणत्वात् अत्राहनोचनमा
नेतुस्मात्संख्यायाधात्वर्थेन्वयः केषेकत्वादावित्याकांक्षायामुपस्थितत्वात्सर्वस्यैवान्वयो चितमप्रकात्सर्य त्या
गनेकत्वादावितिवाच्यः एवं च सुप्तिङ्द्वयेनैवामेकरूपताभवतिकर्मणीत्यादेरपि विधेयम्प्रतिगुणत्वात्तुणा४

अयस्मिन् पत्रे शोधपत्राणि चत्वारि

ले.सं.षा. ह्रातत्वाप्यमितिकथ्यतेइति । निवर्त्तिस्वतत्फलाभएवक्रियाफलं तो विशेषो विकार्ये हि कारकएवसः आद्यं घटं करोति ।
९९ अंतं स्वर्णं कुंडलं करोति काष्ठं भस्म करोति अनुमानाद्यथा पांडुत्वं सुखं करोति सादिसुखस्वरूपलाभो मुखप्रसादानु
मेयः एतद्राह्रितं प्राप्यं यथार विंपश्यति तिः एवापि विकारविसर्पेदृष्टे विषज्वालावलीढतारूपो विशेषोऽस्तीति तेन
याप्यमित्यत्रतत्त्वमितिभावः अत्रवस्तुनोऽस्यस्वभावतोऽत्रालोकोदर्शनंपोऽस्यदृश्यावस्थितिर्दर्शनका
रणं बोध्यमिति दिक् ननु कोऽसौ काललोयस्य वर्त्तमानादिभेदेन त्रैविध्यमिति चेदुच्यते प्रकृतेः परिणामस्या
तिभंगुरस्य विभोः क्षणास्यधारायाः कालत्वात्तस्यैव चक्षणास्यवयविशेषैर्लवपलघटीमुहूर्त्ताहो
रात्रादिद्विपरार्द्धांतव्यवहारस्तेचंक्रमिकानेकेक्षणावयवकावोहाक्षणा ह्यराः क्षणा मवाहूर्वि वा४
सर छेदरूपाः तत्तत्तानीयवंत्रोदियोछिन्नक्रियाक्रियापरिछिन्नाः सूर्यादिक्रियाचनिमेषादिपरा
र्द्धपर्यंततत्तत्देशानुमापिकाक्षणानां तेतीद्दृपतयानुमेयत्वेनवास्मदादीनांक्षणाद्युपाधित्वासंभवात् सिर
अतीद्वियद्वमितस्तत्क्षणसमूहपरिछिन्नस्यक्रियापरिछिन्नत्वमहदादीनांतत्वोतत्सूक्ष्मनिपाम रामं
योगिभिः सां१ समा४ ९९

कत्वेनएवतत्पनीपपत्तानांछायादीलोचनिर्णयएवर्द्धकेविषमनात् । एवंक्षणानन्यस्तत्परिणामएवदिग्वत्कालः अत
एवसांख्यशास्त्रे आकाशत्वेनैवतत्त्वेषु तत्त्वयोगिगानं कृतं भ्रमात्स्यवहारासाधारणहेतुत्वेसकलपरि [redacted]
णामहेतुत्वं चिरक्षिप्रव्यवहारहेतुत्वं चलक्षणां तदुक्तं क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्दि
वेकजंज्ञानमितियोगतंजलसूत्रभाष्ये इतरेतरव्याहृत्ततयासर्ववस्तूनामशेषविशेषैः मात्रात्वा
रणात्स्वरूपंमूर्त्तपुरुषासमतात्यातिरूपाद्विवेकाज्ञायमानंज्ञानं क्षणतत्क्रमयोः संयमादभि वतिप्रति
क्षणं सर्ववस्तुपरिणामात् । तत्र क्षणो नामकालस्यान्हारारूपस्यापकर्षविधिमसृतः यत्परांशः क्षणः
क्रमस्तु तत्प्रवाहाविच्छेदरूपः मुहूर्ताहोरात्रादयो बुद्धिसमाहाराएव । क्षणकत्वादेकदेशकेतत्रतन्नाक्षि व३
लनासंभवात्क्षणास्तु वस्तुत्वं ग्रहकृतेः शाकृतन्मात्रद्वारापरिणामविशेषः आनंतर्यरूपक्रमस्य
क्षणात्प्रतियोगिनां प्रतियोगिघटितत्वेनतस्यवस्तुत्वात्सएवास्माकमास्थिरोनतुपदार्थमात्रमिति

तत्रि

ल·मं·षा·
१००

बौद्धमतान्निरोधइत्यादिःस चायमुक्तः कालो भावमात्रस्योत्पत्तिस्थितिनाशेषु हेतुः शारदादिरूपेण ऋत्वादीनां पुष्पफल
प्रसवदशकैः प्रतिबध्नाति वसंतादिरूपेणावता अनुजानातीति तत्र हेतुतातस्य तत्र जन्महेतुतो कारणं वास्य
तिरपि नियतकालात्तदधीनैवं सर्वं हि हृषनाशाद्यपि तदधीनं घटी यंत्रसदृशी भिर्वसंतादिभिर्वत्त्रिभिः
सकलाम् त्रीसत्तद्रव्यस्यारूपेणाप्रतिहतो यांगेरमेः कलयतीति काल इत्युच्यते" इत्याहोक्तभिक्त्वा
त्तस्य क्रमवत्ता क्रियाभेदोपाधिकी चेत् तत्त्वनित्यसत्त्वहृत्स्य वसंतानाधारत्वात्किंचाक्रमवत्त्व विवर्त्तस्य वि
स्वस्यस्य दिक्क्रमेणाभासनं तत्कालान्याविघाशक्तिक्षेतमेव। एवमेवाधिकसत्ताः समसूत्रे ये सचिर
त्रयचिततत्ताः संतानो याधिके क्षिप्रमिति चिरक्षिप्रव्यवहारो प्यो जस्येनोपपद्यते अतस्त्वक्रमायपूरी
हिरण्यगर्भस्य हृत्तत्वेनागतस्य कालस्यरामैप्रतिवाकेनवाहेयर्वस्यप्रभावेपुत्रः परपुरंजयमाया सम्भाविनो नो
वीरकालः सर्वसमाहर इति। एवमुत्प्रावे सत्तारूपव्रत्मसम्भावे कारिष्यमाणसंसारस्यानुज्ञाप्रतिबंधाभ्यास राम०
१००

मा

धि। स्थितिसंहारनिग्रहानुग्रहनिर्वाहकः कालाख्योजायायाः पूरिनाम इति तदर्थ इति हिकुंपस्त प्रसिद्ध गु
परिमाणानाम् सर्वक्रियेषु क्रियांतरपरिछेदहेतुत्वात्कालः कालत्वेनैव रूपेणातस्याः कालिकसंबंधावछिन्नाधारता
घ३ वत्वेनैत्र क्रियायांपटइति नुमयोगइति तत्र। क्रियाया हि क्षणावस्थायित्वेन क्षणव्यवहारानापत्तेः नचोत्त
रदेशसंयोगावछिन्नक्रियाक्षणा इति वाच्यं विशिष्टक्रियाया विशेष्यविशेषणतात्संबंधरूपत्वेन या
णामपि स्थिरत्वेन क्षणताव्यवहारासंभवात् यदि विशिष्टमतिरिक्तं तर्हि परिभाषामात्रमिति क्रो नकाल
इति किंचैकक्षणे नैकोस्या मुज्ञरदेशसंयोगावछिन्नक्रियाणां ज्ञायमानत्वेन विनिगमनाविरहात्तो
वर्तीनां क्षणानामापत्तौ युगपदनेकक्षणव्यवहारापत्तिः सूर्यक्रियापरिमाणत्वस्यापि क्रियांतरात्रौवी या
कारेनवस्थाय तेश्च नचवर्त्तमाने लतितिसूत्रभाष्येन तद्युःपर्वजाः स्यास्यति पर्वतोस्तिवंति पर्वतात्रा
त्मास्ति एको ह वै नारायण आसीत् इत्युपपत्तये भूतभविष्यद्वर्त्तमानरात्रांपाः क्रियास्तासाक्षिणस्तेरधि

ल.मं.षा.
१०१

करणमित्युक्ते प्यपि पर्वतादेः स्थितिसन्तानरूपाव्यापाराः सदृशावयवत्वादुत्तरावधारभेदाइतितत्र कालभेदाभावस्तथा
पि राजक्रियाविसदृशासंतानतयाऽवधृतभेदायथाधिश्रयणादिविसदृशस्वभावावयवक्रियाः पाकादृ
पुः प्रसिद्धकालभेदाइतिसहचरितात्मित्वाभिः पूर्वतादिस्थितिभिर्भिद्यतेराजक्रियाः पर्वतादिस्थितिभेदक
त्वेनाश्रीयंतइतितदाशयः तदसंगतिरितिवाच्यं तत्र क्रियापदस्यानतसरिछेदककालपरत्वेनतद्दीपका
लस्यपर्वतादिस्थितावात्मसन्तापांचारोपइत्याशयात् नित्यो विभुरखंडः कालइतितुनयुक्तं काल
माधिकरणत्वेनैवतत्तत्कार्यप्रतिकारणत्वयोपाध्यनास्तिंगितमेदानीघटइत्यादिव्यवहारोपपत्तेः
धिकरणएतासंभवेनापरिछिन्नस्यक्रियाउपाधित्वासंभवेनतत्परिछेदकत्वंतुरस्वीकारेनवस्थाप
त्तादोषात् अहेतुवादेतरसंभवाच्चातएवकालाः परियामिनेतिसत्रेभाष्यपेनमन्तीनामुपचयाश्चापचयाप
श्वलक्षितेतेकालेमितास्वतसेवहिकयाचितक्रियायायुक्तस्याहरितिरात्रिरितिचभवतिकेयाक्रियया आदि राम०
१०१

ई

व सगस्त्वात्तयैवात्तरूपात्तयामासइतिसंवत्सरइतिचभवतीति अत्रोपूर्वयादिहेतुत्वेनत्वहितस्यौपाधिकभेदक
पनात्स्पष्टमेवाविछिन्नत्वेनाधारात्वपत्वमुक्तं अतएवदैवीपुराणेविभुर्नित्यः स्थिरः कालोवस्थानस्यतुहेतु
जेतुक्तेतत्रानित्यत्वमविछिन्नधारात्वपत्वेनैवोध्यं अस्थिरत्वेनचसखंडरूपतो कालो कालस्य खंडतः
पवेत्वः इदानीयमपामिजिघ्रामीत्यादिव्यवहारादित्वंलेतत्रवर्तमानत्वंमारब्धापरिसमाप्तक्रियाधिकरणासम वृ४
भुंक्ते५ पत्वंतदुक्तंभाष्येन्याय्यात्वेषावर्तमानकालतारंभान्यवर्गात्तत्रवर्षभुंजानोहस्ततिजल्पति नि
वि४ चेति नातरीपकत्वात्रासान विछेदकत्वमिति [illegible] इत्युपपत्तिः फलावसा [illegible] क्रियासमूहस्यक्रिया नः५
क्रिया यहाणासामपितदनुकूलत्वेनभुज्यादिधात्वर्थत्ववहिति तन्नावइतिकेयटः भूतत्वंविद्यमानध्वंसप्रतियो क्रियाध्वंस इति
न२ गिसमयत्वं भविष्यत्वंवर्तमानप्रागभावप्रतियोगिसमयत्वंप्रागभावपदव्यवहारार्थं तायाः क्वचित्वीकारा
वरूपकत्वेनसन्तानीभूयसंगतेमेवन्तदाश्रयस्यतत्कालस्यधात्वर्थव्यापारेन्वयइत्युक्तं कालघटितल
क्षणादेवभक्तेइत्यस्यानद्यतनइत्यादिविशेषणां अद्यभवत्वंचतस्यवायदेशिवन्ताचेन अद्यत्ववर्तमा

स्मन्घतनभिन्ने इति तदर्थः १

ल·मे·षा· नत्वादिकालगातत्वमितिलुङ्वर्त्तमानेलडित्यसमयोभाष्यस्यस्तु॥ एतेनवर्त्तमानध्वंसप्रतियोगित्वंभूतत्वंप्रारब्धापरिस
१०२ मास्तत्ववर्त्तमानत्वंवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वंभविष्यत्वंसकलभावगतं॥ कालस्यतुतन्नसंभवोयाद्यवृत्त
त्वंवर्त्तमानाद्यवस्थयागृहीतेघटादिस्वरूपंस्वाधारेकालेआरोप्यतत्रवर्त्तमानत्वम्॥ तत्वग्रहःसमर्थहेत
सन्निधानेभाविस्वेनपटूरूपंबुद्धौनिश्चित्यतत्प्रतिबिंबस्यनिर्मलादर्शादिरूपेकालेसंभवोहिबिंबप्रतिबिंबयो
२ केत्वाध्यवसायात्तदुक्तंभोविस्वंकालेआरोप्यतस्यभाविस्वंमध्यवस्योपनतदुपाधितःभाविपृथग्वहियते
तदुक्तंनित्योविभुरखंडःकालइतिवैशेषिकमतोपपादनेहरिणातस्याभिन्नस्यकालस्यव्यवहारेक्रियोपाध
ताःभेदाइमेत्रयःसिद्धायान्ति॥ लोकेतिवर्त्ततेइतीसयास्ते॥ तेषांकालमात्रधर्मत्वाद्वर्त्तमानाक्रियेप्सा
दितुतत्कालत्वंहन्ति॥ क्रियेसाधयंकं॥ आदिकर्मविषयेप्रकृतःकर्त्तरिस्वरत्नेःआकाधीकरमित्यादिस्ववयवग
तातीतत्वसमुदायेआरोपेतामयोगोतएवानेकदिनसाध्येग्रामेजिगमिषुःप्रथमदिनेकिंचिद्गत्वाह श्या
दमद्यगतमितिनिर्दिशेत्तत्फलावच्छिन्नाक्रियायात्रसमासादपिपत्किंचिद्गतिक्रियातीतत्वेनसमुदायेतीति ताम० १०२

मारोपततथाप्रयोगइतिस्पष्टमितिसंक्षेपः॥ एवंभूतानद्यतनपरोक्षार्थंकाश्चिदुपपाद्येत्यादितोबोधेतत्रद्विव
पमेदेहानुदयाद्भ्रष्टत्वादिस्थानपतितत्वादिःपिबोधविषयत्वेसाक्षात्करोमीतितादृशविषयताश्यालिज्ञानत्व
श्मर ज्ञाननि[illegible]पूर्वोक्तंतद्विषयत्वंचार्थनिष्ठंनस्मितत्वंचपरोक्षत्वंतादृशीविषयतानाचतानाम्
केनोक्तस्तोतेस्वं॥ दशमस्त्वमसीत्यादिशोदजपरोक्षज्ञानस्सहकृतेनमनसादशमोहमस्मी
तिसाक्षात्कारोनतुतत्रप्रहारेसः॥ अतएवतत्वमसीत्यादिश्रावणाचार्यपदेशश्रुत म
मादिसंस्कृतेनमनसाप्रात्मदर्शनेकरणमितिगीताभाष्योक्तं॥ ननुसाध्यत्वेनाभिधीयमा
नोगुणभूतावयवैःक्रियाव्यापारणामनेकफलजनकत्वविषयैकबुद्ध्याविषयीकृतः
समूहःक्रियाः तत्रावयवानामेत्यानाभावेनसमुदायोऽप्रसक्तएव॥ किंचपचेर्यथोदक
सेचनादयोवयवास्तथातेषामप्यवयवाइतितेपिसमूहरूपाएव॥ यस्तुहेतारूपा
वयवःसतुशुद्धोनधातुवाच्यः॥ किंत्ववयवसमूहात्मनेव॥ आश्रिंतकर्मरूपत्वा

त.सं.व्या.
१०३

६ श्रू १ त

तदा च स्वस्वं च स्वरूपं स्वक्रियमानसदसत्ताविशेषक्रियया ध्वा तेन तु नाक्रमात्सदसत्तां तेषा
मात्मा नो न सम्यक् हि नासदसत्ता विषये यां तिसंबंधं च हेतुः एवं हि मितिः वक्तः तः हेतुः रूपा च अव्यय
वा अप्रसक्ती एवं शतपञ्चनेत्तुरतिनेदिव स्यापि स्वाग स्यादिगत शत क्रियाभेद तत्र हि तस्य योग
भेदानवगमेनेव स्वत्तसो हस्य वस्तु स्य काल्याव च्छिन्नस्यापि प्रसक्तेः प्रतिबंधकत्वावश्यकत्वेन त्रि
त्वेन स्यात् निन्या अपि क्रियापाः प्रसक्तः संनवा तत्त्वं तेन देशसंयोगस्य च पूर्व देशसंयोगनाश
त्वकत्वेन हेतुः स्याद्यि त्वमेव क्रियायाम नत्तत्तेत्र वासुत्तेरेन दसत्त्व तत्त्वं नाम यत्कि यानाम
यमत्त्वं तात्पुरत्व पाल शव्यापि पिंडी भूतानि दशी पिलसासुवतु नानग मेति परे रामपु धातेन प्रमा
णेन प्रत्यक्षेणासं तस्य दक्षावयवरूप पणसस मध्ये हेतुरूपेण च समर्थः अस्मतापरं दृष्टेति प्रतीके
मुपादाय निषेत्ति सूत्रे केयटे नैव मेव व्याख्यानात् पिंडी भूतेति अव यवानां हेतु गोकत्वेन
पिंडीभाव स्यैवाभावादित्याशयः तस्मादुक्त देश संयोगादि रूप फलानां तु मेयैव सर्वा क्रिया

प्रथमगो धावतीत्यादौ दृश्यते ज्ञान सामान्यपर त्वं धावतेः फलमात्रपरता वा अतस्य पाऽवयवस्य प्रसक्ते
त्वेपि तस्य धात्ववाच्य तया एतन्न योगानुपपत्तिरिति तत्त्वं भूवादिसूत्रे यदा त्वेकस्मिन् रूपे प्रच
तीति प्रयोगस्तदापि तत्र सम्यक् हेतुरूपा रोपणं शुद्ध शाक्तिःस्व भावा च्चैकैः हेतु ... धात्वा च्यइति
कैयटेन अपत एव वर्त्तमानेत्तेऽतिसूत्रे भाष्ये नासि वर्त्तसान कालं ... हेतुणा भंगुरेषु पदार्थेषु
द्वितीय क्षणे नाशात् समवायिकारणाभावेन क्रियाभावात्तदा अपवर्त्त मानकालत्वाप्रसिद्धेः
तदप्रसिद्धौ तत्तभविष्यतोरप्यसिद्धिः कदाचिद्वर्त्तमानस्यैव तदवस्था प्रतीतेः यद्यपि प्रसिद्धि
तानुपपत्तौ तस्य व्यवहारे नवपस्यमावा ... हेतुणा गवादिः पुत्तो पवनेनवर्त्तते चक्रमिष पान्त
तेन स्पंदते ते सहितेः सा गरा य कुटस्थी पतितोकोन विचेष्टिता सितापा त्वेवं स्प तिसोप्य न वर्त्तते ति भाष्ये
श्लोकेन ... गवादेः तेः अमोत्तेः क्रिया अयम पुच हेतुः साहय मपि स्येमी भावात्तु पस्थिते
तेचक्रमित्यादि व्यवहार स्वपुष्या मनासां यतो यत्तोकः हेतुणा स्था मीकृत स्पा स्वरूपस्य मव

विद्व०४
राम
१०३
लो३
श्य
नर्वि
पत्र

तत्ःसंख्या नचेष्टाश्रयः कृतादूयस्थितोहितत्कारणिकाक्रियोत्र कृतो भवेदपिन चनावदपिस्थैर्यमस्ती
१०४ तितदर्पदतिवाच्यं अस्तित्संसारातिसत्वबोधनेनतत्प्रीतोयोत्थैवंसंसारानित्यसंकपचिद त्य
पिपृश्यतिजानाति सोप्यनंधोज्ञानी किंपुन [illegible] योज्ञानुष्ठानेन सम्यगेवंप्रत्यक्षीकृतवान्सज्ञा
नीतिकिंवक्तव्यमितिवाकाशोयेदातेषांबोधनान्नतहि हेतुभ्यांगवादीअनेनैदतिशिष्यसं
भा मतं हेतुसंगवादिनाप्रतिभासमानापिमायापोमं श्लोकः स्वमतसाधकत्वेनोक्तइतितदनु
वादोभाष्ये [illegible] पिकृतः एवं पक्षेइतिनदोषः तथापि वर्त्तमानकालोनास्त्येव अनुपलब्धिप्रमा
णेनतदभावनिश्चयात्तदप्युक्तं श्लोकैः मीमांसको मन्यमानोयुवामेधाविसंमतः कालकृते
हानुपलब्धितिकितेगृतितत्कृतां अनागतेनपतसि अतिक्रांतेचकालकतः यदिसंप्रतिपतसितस
र्वोलोकःपतत्ययं हिमवान्नपिगच्छति अनागतमतिक्रांतंवर्त्तमानमितित्रयंसर्वत्रचगतिर्नी
स्तिगच्छतीतिकिमुच्यतइति मीमांसको विचारकः स्वयं चात्मानं तथा मन्यमानः मेधावी राम १०४

ति त्वंरूप१ वौद्ध

स्य संमतःस्वचनेनास्माभिकृतमुक्तंपतितंयातंतस्मात्किंलक्षणं नास्त्येवम इत्यर्थः कालत्रयेप्यनुपलब्धेः कालपर्याय
[illegible] कालतया वर्त्मानिबोधनेका कतितिहमभिवर्त्तमानत्वगोमस्या कालावच्छिन्नत्वेनानुपलब्ध्याभाव
निश्चयेपिसगोस्यपर्वोपीभूतावयवक्रियानाश्रयत्वेपिपतितत्यादिव्यवहारस्तदा यंलोकःपरिद प२
ष्टसंयोगविभागोहिमवान्नगच्छतीत्यपिव्यवहारायुक्तिरेवंकालत्रयेप्युक्तौत्यागत्याभावात्वृच्छतीत्या
दिव्यवहारासंगतः स्वामि चासंगतान्येवेतियर्वयच्छेत्कंसमाधानमुक्तंक्रियाप्रवृत्तोयोहेतुस्तदर्थ
यद्विवेष्टितंतस्मात्स्वपुंजीतगच्छतीत्यविचारयन्तिति सत्यभंगनिरासंमेननमितिनिधायोत्तरदेशसंयोगा
ते दिपर्यंतक्रियायाःस्थैर्यमभिप्रायेणेदं क्रियाप्रवृत्तौयोहेतुःइच्छाविषयमुत्तरदेशसंयोगादिरूपंफलंतस्य
नं विनानिमित्तमसंभवान्निमित्तंयद्विवेष्टितंक्रियासमूहरूपंतत्समीक्ष्य बहिरविद्यमानंबुद्ध्याविषयीकृत्य
बुद्धिविषयेतत्र बुद्ध्यावर्त्तमानत्वंविषयीकृत्याविचारनतत्स्वरूपमविचार्य नेवाविचारितरमणीये प२
नैवतेनगच्छतीत्यादिप्रयोगं कुर्यादित्यर्थः तदुक्तंहरिणा क्रियासमवधरूपं यद्बुध्यात्मनि बुद्धिस्वरूपे

निगृह्यते संक्रांतबिंबमिक्त तामाहुर्वर्त्तमानतां बुध्यात्मनि

मु

त.मं.षा. ततोंपरंसमाधानंतत्रंचात्राहालितिवर्त्तमानःकालः आदित्यगतिवन्नोपलभ्यते इति अनुपलब्धा हि वर्त्तमान
१०५ कालाभावउक्तेस्त्वयानुपलब्धिश्चौपाधिकी तिनमातरभावसाधिकायया क्रियामस्तहत्ववादिन [redacted]
दू२ [redacted] आदित्यगते दूरत्वदोषानुपलंभमत्र यास्तु सूक्ष्मकालावछिन्नत्वदोषेणास्यानुपलंभः अनेनस्य
सूक्ष्मे वा घसमाधानस्य वर्त्तमानकालमत्वाभावमंगीकृत्यैव प्रवृत्ति दर्शिता। अत्र न क्रियासमूहोय
वर्त्तमानकालो विषयः समूहस्य युगपदसत्वेन मत्यहत्वाभावात्तु दमत्यहास्य दोषाज्ञन्यत्वाद्दादित्यग
तिवदिति हृष्टांतो याशनवेयर्थ्यापत्तेः तदयुक्तेहणि कार्यात्पन्नौसमर्थं वास्ति नधर्मेणानन्तपा: आत्मत
त्वेनगत्वेनमाचास्मि वर्त्तमानतेति कार्यत्पन्नौसमर्थः समूहरूपं फलजनकत्वादेकें गोपितदभे द४
देनाध्यवसितः क्रियात्वेनगत्वेन इतितत्र वर्त्तमानत्वं मुख्यमेव त्वेन धर्मेणापफलजनकत्वेन तत्द
शारूपमपि तन्यायफलजनकं अतत्रात्मतत्वेन क्रियात्वेनेत्यर्थः सांततहृणहि तैव ननुचैवं सत्वकेत
सत्तौकं विमस्यबालाइवरत्ध्यमानानलस्यते विरूतिःसंनियाते आत्मीतितांनेत्रिभाचाः मत्सौहिभा रामः

देदयं १०५

चोनुमितेनगम्यइति विमेदत्वमानेनदंतगतिबालास्यमाना अपितत्वेनप्रसक्तेणानमत्वंतेकिंतर्हि
विमेदाहेननदंतगतित्वात्तद्दाहोनुमीयतेन याफलानुपपत्याकल्प्यमानसमूहेणाकावयववसन्द्दावि
तुमीपते ननुसमूहस्यबोद्धत्वमेववाच्यंयुगपन्नस्याभावात एवंचावयवसत्तानमानसिद्धातेआहा
ति त्रिषुकालेषु भावोभावनायेषांतेयोगिनलामवयवक्रियांपश्यंतीत्यर्थः अनेनयोगिप्रत्यक्षमा
नंदर्शितं अन्येषांत्वनुमानेनतज्ञानमित्याह सूक्ष्मोहीतित्वरूपेणासूक्ष्मोकालादवछिन्नत्वेनचासूक्ष्म सूक्ष्म
:सर्वोप्यनुमानगम्य एवं फलानुपपत्याकल्प्यमानोबुद्धिविषयःसमूहोवर्त्तमानेलडित्यादिशास्त्र
व चतस्त्वनुमायकमेवंचावयवेषुःसमूहशब्दक्रियाऽप्रसक्तेवेतिस्यक्षमेवोक्तेपदादिभूवादिसंज्ञेकेय
टेनसमूहस्याप्रत्यक्षत्वेपिएकैकस्यज्ञानस्यप्रत्यक्षत्वेनबुध्यात्मानहृणान्सकलस्यपचतीतिप्र
युज्यतेइतितदपियोगिमयोगविषयं अस्मादादिमयोगस्तुव्यवहारपरं पाविकल्पात्मकज्ञान

५२

त.मे.घा. १०६

विषयत्वं च ज्ञानत्वव्याप्यजातीत्यादेर्विकल्पोदाहरणत्वं यातं जलेन कंपयाज्ञणामसकहेतुध्यासंकलितेपोनिनांघ गि१
टिकामुहूर्त्तो दिव्यवहारोत्मा कंपत्नच्छायाघनुमितेत व्यवहारपरंपरयाघटिकादिव्यवहारस्तद्वत्त्योगिनांत्रकेमे
णानुभवो विषयाणाम विस्मृतबुद्धेः सकलनाभवत्येवं अनुभवयत्र्वकं हि स्मरणं न तु क्रमोयलब्धं युगपन्नस्म
र्यतइति किंचावयवस्यप्रत्यक्षत्वे प्रकृतः कथं इत्याह अवयवानीनत्वे नेषां मुदायानीतत्वमाहायएको युयया स४
दनुदव्यवमस्य हत्वेन समुदायप्रत्यक्षत्वमाहाय नघावर्तकतयायरोक्षइत्यमपचातिनाप्येभायस्य
एवं च प्रसिद्धांतयोरसंगत्यापत्ते स्तस्मात्परोक्षइत्यसंगतमिति चेत्त तदनुकूलयाक्रिमनांव्यापाराविषया
नांसाधनानां योते त्रयस्येह विवक्षितत्वात् भ्रान्तानघृतनीणाक्रियाविषयपरोक्षसाधनिका क्रियातद्दे लिडिस
र्पानेतेन क्रियानाधिष्ठसाधनप्रत्यक्षे पिलिडभवतेवर्यहा क्रियाफलस्यप्रत्यक्षत्वेन क्रियाप्रत्यक्षत्वं वहितस रु३
तारोहयेणावत स्याः यारोक्षोस्यषचेदृह्यमपि मोध्यः एवंतत्व व्यापारस्य व्यासंगादिनाम नोसंधानेपश्चत्ते व्योस
न्या१ न्नोहानिरतत्कार्यरुणानुमितौ वालिङ्भवत्येवंच यथा बहुजगदपुरस्तान्न स्मभन्नाकिलाहमित्यादौ मनस्यो [redacted]

राम० १०६

नर

त:क रणायरिणामविशेषो वो मध्यमपरिमाणां संकोच विकासशालित्वं मत्र मनात्रभवं नाश्रीघमिति श्रुतिमिद्धं
अत एव महानज्ञानयोगपद्यंकद्दाचित्तद्योगपद्यं च वक्ष्यतीत्येवं मनः अणुत्वे गोमनसोश्रावस्याभावोभा
वएव चान्यच्च प्रत्यात्मनेमोऽज्ञानं संनिध्यान्नत्वेवर्नते। अणुत्व मथवैकैर्होगुरोमनसःस्मृताविति च वं
रकेपतं जल्पुन्नैः विकासस्वल्पो गवलेनयोगिमनस एव अस्मदादीनां तु स्वगावि लंबेपियोगप
धप्रसंग्यातयुत्रभेदइवं अन्यथाहृदेशस्थमपि ज्ञायेत किंच विकासेनियत नियामकाभावः अदृ
ष्ट विशेषादयितस्यानियतोविकासइतिचेत्तिन्न अंतःकरणं च विभु अत एव तस्यानंतवासनाधार
तासत्वेहि त्रिनिरोधेयोगिनांसर्ववस्तु ज्ञानं वा अन्यथासंनिकर्षाभावात् प्रत्यक्षत्वेन योगजधर्मसमस्तास
नित्वकस्मने गौरवात् तेन च न मआत्म्यमाति बंधेन हत्रो संयोगाद्गिसत्त्वाले वते घांप्रतं ते ह्यं भतमा विनोरपि स३
नजदीयस्यमावस्था संनिकर्षे गोचेदमेवं भाविभूतं चे तिज्ञानं भग्नघटकपालकल्पापूर्वेत्तुःसंयोगेना
ध्रान यं घटआसीदित्यस्मदादिवत् न च अंतःकरणानां विभुत्वेऽदृष्टवासनादेःसाधारण्यापत्ता दोषः एवं ज्ञाने छा

स३ त्य·

ल॰भे॰षा॰ धाश्रयात्मनां नानात्वविमुखत्वे स्वीकुर्वतामपि दोषः तदवच्छेदेन तत्तदन्तःकरणादेरभावस्वीकारे विभक्तभा
१०८ इति वाच्यं सर्वस्य मायि[illegible]कत्वेनानिर्वचनीयतया जल्प[illegible]नीयत्ववद्दोषात्तत्कल्पनार्थं प्रतिनुष्ठमप्यनेषेतत्तद
न्यमाधारणात्वादिति योगसूत्रेण तथाबोधनात् कथमेकमनर्थं [illegible] नष्टं चेत्युपपद्यते य स्त्रिकाकोत्तरके नि
शासमत्वमिहनेष्यते इत्यभियुक्तोक्तेः अविवेकहेतुबन्धस्य विवेकादयगमनेवन्तानां मायावादे यथवि
मानाद्धे गौतमोपि स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णाव
प द्वा हेत्वभावादसिद्धिरित्याह यत्त्ववतिष्ठते विज्ञानवादीत्येवं वा च स्पतिना वचनादिनेनाथ स्तत्रद्वये
स्व नयथा स्वप्ने विषयान सन्तोपि चाभिमानो भवति एवं प्रमाणप्रमेयानि न सन्ति अथवितद भिमानः एवं च
न विज्ञानधारारूपचित्तव्यतिरेकिणो विषया जाग्रत्यपि निर्विषयादर्शमायागन्धर्वनगरादिप्र
त्ययाइति एवं पितद्धेतावयद्यपि स्वप्नादिविषयाणामसत्त्वं प्रति बोधादावनुपलम्भात्रयापि जाग्र
द्वस्थायामसमीपण्वोपलभमानविषयाणां यावद्यवहारमबाध्यमानज्ञेतीयानां चित्तव्यतिरेके सोप भाम॰ १०८

लभ्यमानानां ज्ञातत्वेन हेतुरिति भाष्यवार्त्तिकादौ ज्ञनीयं सिद्धान्तत्वेन व्याख्यातमेवं चानिर्वचनीयतावादस्यमत्र
संमतत्वमपाकृतं प्राये तत्समस्त्रापि मलकत्वेन हेत्वभावादसिद्धिरित्यनेन खण्डनासंभवाद्धेतद्वादे चाविर्वच निर
नीयस्य व्यावहारिकसत्त्वाङ्गीकारादद्दोषः अग्रे च चिन्तारिके बाह्यमद्वियमाधनोत्तरमेवं तत्त्वपवर्गोपि
बाह्यविषयसत्वानुपक्तस्यापि तद्वद्विप्रसङ्गादिति सूत्रेणाप्येवं पदार्थत्वाच्चेत्येवं दियार्थ्यां अ शरीरे सतीति तदिन्द्रि ये
यसंयुक्तस्येव बाह्यविषयस्य ज्ञानोत्पत्तिकारणात्वे मपवर्गेच धर्माधर्मयोर्नाशेन स्थूलसूक्ष्मसकलशरीराभा धर्म
वान्नत्तदुत्पत्तिरित्युक्तमिति एवं च तुल्यन्यायाच्छरीराभाववत्तद्धर्माधर्मसाध्यविषयाभावो युक्तः प्राय स्तदु
क्तत्वाद्यप्रतिनषेधमप्यनघमिति तदुक्तं चापवर्गः कथमित्याशंक[illegible]यमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविद्यु मनियु
पायैरित्युक्तेन स्यापवर्गसाधिगमाय यमनियमाभ्यामधर्मनाशधर्मोपचयरूप आत्म संस्कारः कार्यः तं
तं तोयोगोऽस्मिन्न्तलात्व्योयोगशास्त्राद्विज्ञेका ग्रतासा यादवे रध्यात्मविध्युपाये स्तपः प्राणायामप्रत्याहारादि र्य
रूपोध्यात्मविधिः प्रत्यनव्यः अनेनतदुक्तार्थे सर्वास्मिन्नस्याप्यनुज्ञातुचितायोगपदं वेदान्तो नाममुपलक्षणं।

लमं॰घा॰ ...न्येवं तेनैव सिद्धे इदं शास्त्रं व्यर्थमत उक्तं तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखा
१०८ वरणवदिति। अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानामप्रहीणदोषाणां तदर्थं घटमानानामुपायपरत इति तिलभ्याख्यानस्यामवस्यायां सो
गतादिकृततर्कैः प्राप्तस्य तत्त्वज्ञानविश्वासस्य नाशाय जल्पवितण्डाभ्यां तन्मतखण्डनं तात्पर्यकमिदं शास्त्रं स्थल
स॰४ स्त्वमशरीरमितिरिक्तामाधनद्वारा ध्यात्मशास्त्रागमिदमिति तत्त्वाशयः गुर्वादिभिर्वादेन तत्त्वनिर्णयार्थं चेत्तदि
त्यपि तत्रोक्तं अनेनादैतशास्त्रोत्तीर्णिक्तसर्वेशास्त्राणामेव विधत्वं सूचितं प्रमाणप्रमेयेति सूत्रे न्यायभाष्य कि॰५
कृतां संशयादीनामपि प्रमेयत्वात् पृथग्ग्रहणं व्यर्थमिति या शंका तेषां पृथग्ग्रहणेऽतो उपनिषदादिवदध्यात्म
विद्यामात्रं स्यादिति तु क्तप्रमेयं हि मुख्यं ब्रह्मैवेति तस्यैवेह ग्रहणं स्यादिति तन्मात्रत्वापत्तौ त्रितत्त्वाशयः अनेनो न्या
तंस्यस्य ३ पनिषदेव मुख्योध्यात्मविद्येति सूचितम् तत एवास्य प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणां विद्योद्देशप्रकीर्ति
तेति प्रयोजनं भाष्य एवोक्तं। विद्योद्देशो। आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दंडनीतिश्चेत्यतुर्थिके सचयत यानरिदं तत्त्वज्ञानं निः स
श्रेयसाधिगमश्च यथाविद्यं वेदितव्यमिति च भाष्यकारः चतुर्वर्गं चाव्यावहारिकविद्यानामध्यात्मविद्यातु न व्याव रामं॰
१०८

घा

हारिकीति नोक्तो मोक्ता तस्मान्मुख्यं तत्त्वज्ञानमध्यात्मविद्योपनिषदुक्तमेवान्यत्तु तदुपाय इति मध्यमेवोक्तमित्यलमतिविस्त
रेण। अनद्यतनत्वं चातीतरात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च सहितो दिवसोऽद्यतनस्तस्मिन्न तत्त्वमिति ह्रीत्रेः अतीतरा
त्रेः सपाममागामिरात्रेराद्ययामेन च सहितो दिवसोऽद्यतन इति लुङ्सूत्रे कैयटः एवमनद्यतने भविष्यति लुट्
स्या भविष्यत्सामान्ये लृडिस्यादितन्न तदनुशासनादितो बोध्यं ननु अनद्यतने भूतेपि परोक्षभूतत्वमात्रविवक्षा तदा
दि लुङाद्येवं तेन त्वोपासीदित्याभूतत्वमात्रविवक्षया लुङित्यध्यात्मत्वपदे नानद्यतनत्वप्रतीतिरिति न दोष
ः एवमनद्यतनभविष्यति भविष्यत्त्वमात्रविवक्षया लृडापि शिवः पूज्यामइति प्रयोगः एवमिमं नुकलागतायो
घतनेप्य न वंपादो विरद्धातीतावधनत्वारोपेणालुङ्नवारोप फलं तु विलंबगमनप्रत्यायनं नु हस्ये देवेश्व नं।
श्वेऽहष्यः संपन्नाः शालय इति प्रयुंजते संयत्स्यते इति च प्रयुक्तमेवं वाचः संपन्ना इति प्रसन्नीतिलोकोचरितित
दनुपपन्नमिति चेन्न अप शालिबीजसंयोगे निष्पद्ये हि त्रिस्वीकारे यातदुपपन्नैः पद्मा फलनिष्पत्तिरे
वनिष्पदेरर्थः अप शालिबीजसंयोग एव कार्यनिष्पत्तिरूपमध्यनइतित्स्यातीतत्वाभूततानाप्यदांतत्रका स्य

ल·भू·सा रणमेवोत्पत्तिर्गतमतीतत्वं वृत्तेस्तदुत्तमतीतत्वं शालिसंपन्नौ वारोप्यभूते क्तः एतेन भेषोत्पत्त्युत्तरकालेपि तथाप्र
१०९ योगः समर्थितः आरोपफलं तु कारणानंतरायेत्वाभाव प्रतिपादनद्वारा वश्यभावित्वप्रतीतिः यथा कोप्यागतेषु पिशा ती
लिषु भुज्यमहननादीति प्रतीत्यंते एवमेषापि स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिः प्रतीत्यपेति नत्तत्वं भुजिक्रियेति
क्षिप्रवचने लृडित्यत्र भाष्ये तथा ग्रामांतरं जिगमिषवः स्यान विशेषे कूपसत्तानिश्चयवंतोभाविनि तत्त्वाभे श्री
कूपोभविष्यतीत्यतीतेऽर्थे दिति प्रयुंजते तत्र तत्त्वाभागतमतीतत्वोदिक्रूपसत्तायामारोप्यत इत्यकालप्र
ष त्ययोबुद्धिविपर्ययमात्रविवक्षायां कूपोस्मीति वर्तमानप्रत्ययइति लुड्· भविष्यति गम्यादयो नघतने लुट्
क्षिप्रवचने लृडित्यादौ भाष्ये स्पष्टं एवं च व्यातिनेकिरणावलीमुद्दयन इत्यादिभूतत्वानघतनत्वपरो
क्षात्वानामारोपेणोपपन्नं आरोपफलं तु ग्रंथेति सुकरत्वशीघ्रनिष्पाद्यत्वादि प्रतर्ग ● यनेनतत्फलं तु त्र
ध्येहत्त्वागामर्थप्रविवेकादिफलकमसुंग्रंथं ज्ञातुं सोत्का नामाल्हादः पुरोहत्वारोपोप्येतत्फलकएव [illegible] स्तु स एवं र
कालेनकरिष्यामि यत्र करणकाले स्वयमपि स्पाल्पकं तु मशक्षमिति सेवं बोधनात् वनायासेनग्रंथकरणम राम०
१०९

तु
पि वंगपं अत्स्येपि प्राप्येत लोषिकैवं इतरथं येभ्योत्र यं ये तत् कर्तृ भ्यस्ता स्वस्मिन्व्यतिरेकोपि वंगपं भविष्यत्तः प्रयोगकाले
तेर वास्तवमेव य [illegible] हत्वमिति नतत्संस्थे आरोपापेक्षेत्यपि वदंति नतु भाविकृत्समासी दिस्येवमप्यनुपपन्नं भूतत्वभविष्यत्व
योर्विरोधात् न च धातुसंबंधे इत्यनेन भाविशब्दप्रधानभूताख्यातानुरोधेन भूतप्रत्ययः एवं त्वासी न्ना चिशब्दयो
ःपर्यायतयायुगपत्प्रयोगानापत्तिः किंच भाविनो भूतकालता या प्रतिपिपादयिषिता सा नावयमेना किंतु य ग
दि हंकर्त्रेयं वक्तत्तदासीदेवेसे वप्रतीयते तिवेन यात्कृत्यमियंतं कालेभाविलेन व्यवहृतंतत्तदासीदित्यर्था हृ
तामवं ज्योतिष्टोमयाज्यस्य पुत्रो जनितेत्यत्रोपि ज्योतिष्टोमयाजी जेयं व्यवहरिष्यमाणोजनितेति बोधः एव
क्या चतादृशवाक्यार्थवाक्यैकदेशप्रयोगोयं अत एव तत्स्मास्त्रस्य विधायकत्वे भाष्ये प्रत्याख्यातं तत्रत्तं प्रत्यया इ
ति प्रत्याख्याते गोमानासीदित्यत्रापि गोमद्रूपस्यातीतत्वेनतत्सत्तायाअतीतत्वाभूतप्रत्ययस्तेनार्थद्वाम
र्थर तीतत्वप्रतीतिः वसनवतारे हृदृशीस्यादितरे [illegible] न कालिकं वा सावतारयोर्वर्तमानत्वं बुद्धिस्थोक्तत्वप्रत्ययः
तत्फलं चरदर्शनेनतत्समकालत्वप्रत्ययः शतस्यते क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेरित्यन्यत्र विस्तरः नतुलि

ब्यतिलक्ष्ङ्॰वि॰

ल॰भे॰प्र॰ ११० ङि॰मि॰ने॰ लृङ् । क्रियातिपत्तौ । हात्विसनेन भविष्यतीधीयते । भविष्यति मर्यादावचने इत्यतः प्राक् लृङ् । ते । क्रियातिपत्तिश्चेत् संततं क्रिया
नुत्पत्तिः लत्वेतोः । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यदित्यादौ सुवृष्टिभवनसुभिक्षभवनयोः साधनवैकल्या
[redacted] त्रिपत्त्यनुत्पत्तिः प्रतीयते तत्र भविष्यत्वाधात्वनुपपत्तेः तुल्यन्यत्वस्य सत्त्वात् तत्क्रमे गाभूतइत्युच्यते समर्थ
साधनसंनिधाने संभावितोत्पत्तिस्तु भविष्यतीति कथ्यते अत्र च साधनाभावात्संभावितापि नोत्पत्तिरिति वेत्र्य
साधनाभावाद्भविष्यत्प्रतिबन्धनिमभविष्यत्वमारोप्यते निषेधप्रतियोगित्वाये सदोषात् सुभिक्षमभवून हेतुसुहाचि त्य
भावी भवनं भविष्यत्वेनासंभवं यनेवसभिधत्ते । एवं हि क्रियातिपत्तिरवगता भवति मनेनारोपितस्यार्थस्य न शाब्द
बोधविषयतेत्यत्र सर्वथा गतसभावात् । एवं भत्तिप्रियो जभितिरिकत्वं पचभिस्त्रं हं पचामि त्वं पायासे त्य
त्ये हं यावेइत्यादौ मध्यमोत्तमयोः प्रसक्तत्वमपरत्वं वकर्तृकमविशेषणतया बुध्यते शरदशक्तिस्वभावात्
तत्र प्रसक्तत्वे प्रयोक्तुरहंकारानास्पदचैतन्यत्वं अपरत्वमहंकारास्पदचेतनत्वं पुरुषमुद्दिशेहरिष्ट प्रस
कृत्वापरभावश्चेत्तु पाधीकितृकर्मणोः तयोः स्फुति विशेषेणवाचकौ मध्यमोत्तमौ । सदमह्योश्चैतन्यमेता ताम॰ ११०

नदुक्तं १२

अहंऐनन्यावाणमृतिप्रभृतिबलेन ४

न्य

स्मामवगम्यते चैतन्यांशभागो प्रथमः पुरुषो न तु वृत्तिरिति तत्र कर्मविशेषणतया तयोः प्रतीतिरात्मनेपदे नैवेत्सु
त्तिर क्तैस्फ विशेषणोति । वाचकत्वं द्योतकत्वं । एवं च मध्यमोत्तमौ चैतन्यमुक्तकर्तृकर्मणि बोधयतः नचैवस्त्वो
नेग्रावागाइत्यादौ मध्यमोनस्यादत उक्तं सदृमदृति [redacted]
अत्र सत्त्वनभिव्यक्तमेवं च चैतन्यत्वेनैव तद्बोधस्ततो पिएतद्वक्त्रनै नरेणतेत्य॰ दि ५
नेवमर्वत्सचेतनवत्त्वंमन्यत्रेभाष्ये उक्तं तत्र हि चेतनधर्मस्याचेतने आरोपमनु सर्वस्य चेतनत्वेइयस्फूर्तिः स्को
साधकत्वेनो क्तः प्रथमपुरुषस्तु चैतन्यासत्त्वे न साध्यसाधनभावमात्रमवगमयति न तु चेतनत्वं कोष्ठा
निपचतीत्यादावचेतनार्थधातुविषये प्रथमपुरुषप्राप्तिनियमेन तदनभिव्यक्तेः युष्मदस्मदोश्चेतनेष्वेव प्र
योगान्मध्यमोत्तमाभ्यां तदभिव्यक्तिः संबोधनार्थो मध्यमे प्रतीयते युष्मदस्त्वसंबोधनमेव प्रथमे तिलु तु
क्तत्वे पचवसीतात्वेन समतीति । क्रियाविनियोगफलकाभिमुखीकरणात्मे वसंबोधनत्वादित्यये निरूपयिष्या
मः । अथोपग्रहः कः पराथ इति चेत् अत्र हरिः यस्मात्मने यदात्मेदः कविरर्थस्य गम्यते अन्यतस्त्वे विलादसौ

ल.म.षा त्मनेपदं तेन मुपग्रहः। अन्यतः परस्मैपदात् उपग्रह इति तस्य पर्यवसितार्थः। संज्ञां विभजते। क्वचित्साधनमेवासौ क्वचित्
१११ तस्य विशेषणं साधनं तत्र कर्मादिव्यक्तिवाकृत्वं विशेषणो। कर्मादीत्यादिना कर्तृभावस्वभावोपि तिङ्। नुवाघः।
क्रियायाएकपदवाच्यसाधनानाविशेषमावेदयन्न भवति साधनं। यत्कर्तृ वा चोपसमुद्दारोइति यत्क्रेवाकृत्वं त्वावि
शिषस्य कर्तृत्वामावेदयदुपग्रहः। क्वचित्क्रियाविशेषउपग्रहः। तादृधात्वर्थस्तद्विशेषश्चाप्युक्तः। क्वचिदुप
ग्रहः धात्वर्थसाधनादिस्याख्यातीहारो विशेषणं तद्विशेषस्तद्विशेषणं। साधनावच्छेदपरत्वात्स्यः संज्ञोपि नात्म
नेपदमते भिव्यक्ता इति उपग्रहः। यथो लुत्तोइति। व्यतीहारस्य क्रियाविशेषणमात्मनेपदव्यंग्य उपग्र
हः। व्यतिलुनंत इत्यादौ क्वचित् विषयभेदेन क्रियाविशेषउपग्रहः। क्रियाविषयभेदेनजीविकादिषु
भिद्यते। त्यादेशेः स क्रियाभेदो वाक्येषूपवगम्यते। विषयविशेषेण धात्वर्थः क्रियाभिद्यते सच भेदो ला
देशेरभिव्यज्यत इति शेषः। यथा पचेजीवनोपायत्वेनानुष्ठीयमानो विक्लित्त्यनुकूलव्यापारोण्यत्र संस्कार
रत्तणः पाकस्तदर्थकत्वं परस्मैपदव्यंग्यं। यथायवतिपजतीतिमधानेत्वत्र क्रियाफलं न कर्तृगामि भ ।।म०
१११

त्यानां भरति मात्रार्थित्वात्। यजमानादीनां तु पाकादिसामग्रीसंपादनमात्रं प्रति विधानं तदर्थः तदर्थकत्वं चात्मने
तृ २ पदव्यंग्यं। क्रियाफलं कर्तृगामि तद्विधाने तो त्मनेपदमिति स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल इति सूत्रार्थः। स क्रि
याभेदः स्वपरोपजीव्य जती त्यादौ वाक्ये स्यादि पदेनापि गम्यते। द्विभाषोपपदेनेति तत्र पदद्वयमित्यर्थः। हेत्वाराजः
त्रे ४ यत एवोक्तं स्वरितञितः इत्यत्र भाष्ये स्वरितञित इति शकामकर्तृ। यासादिषु कस्मान्न भवति कर्त्रभिप्राये क्रिया
स्या ५ फल इत्युच्यते भवेद्यो वकर्त्रभिप्रायं क्रियाफलमस्तिति एवं विज्ञास्यामः। यथा कर्त्रभिप्रायमकर्त्रभिप्रायं च क्रि
याफलमस्ति तेष्वात्मनेपदं भवतीति नचैषा कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्ति तथाजातीयकाः
स्वरितञितः पठितायेउभयवंतःस्येषां कर्त्रभिप्रायं चाकर्त्रभिप्रायं च क्रियाफलमस्तीति चत्र
नेन च भाष्येण कर्त्रभिप्रायफलाभावप्रयुक्तो यासादिषु याभावो लभ्यते। नुयासादिष्वपि मेनाप्रयाति भ३
पित्र्यर्थी तीर्थाभिगच्छतीत्यादौ पराभिप्रेतं ज्ञपधर्मादिफलमस्तीति चेन्न भाष्ये च स्वचरणात्कर्त्रभिप्रायमेवा
कर्त्रभिप्रायमेव च क्रियाफलमस्तीत्यर्थात् इदं चोभयाभिप्रेतमिति नत्र चेदस्याभिप्रायः तत्र यजेर्ल्लिङ्ग्वा

ल॰मं॰षा पारवचनत्वे कर्त्रभिप्रेतत्वस्य लाभावः यजमानस्य तत्र कर्तृत्वाभावाद्यजमानव्यापारवचनत्वे तत्फलं उभयवचनत्वे
११२ त्वाभिधानाविशिष्टस्य मात्रावत्प्रयोगाइति तदाशयः ननु पचादीनां विक्लित्यादिवचनत्वात्कथं प्रति विधानमर्थः किं
च तदर्थत्वाभावे कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलस्य सिद्धिरत आह संविधानं पचादीनां क्वचिदर्थः प्रतीयते तत्रभिप्रेतपा
प्र न्यापि क्रियाधिश्रयणादिका कः पुचे धात्वर्थः स्यात्सोऽतंडुलानां विक्लित्तिः अथेदानीं तदभिसंधानपूर्वकस्य ध्ये
वा५ परां प्रेषणं व्याप्युक्तं पाक्त्वेऽप्यर्थ इति हेतुमति चेति सूत्रभाष्योक्तेः संविधानम् अपि सामग्री संघटनं वृपच्याद्यर्थः न
यथा विक्लित्यर्थस्यापि पचेरधिश्रयणादिः कर्त्रव्यापारोऽर्थः स्वदेवदत्तः पचतीति अन्यथा स्वदत्तस्य कर्तृत्वाभावापत्तेः वा६
णिचं तु नन्ति हि संविधानमेव णिजर्थः अपि तु तत्पूर्वकं प्रेरणाय त्र समतिप्रयोजकइत्युच्यते संविधानं कर्वन्नपि
नयावत्प्रेरयति न तावत्प्रयोजक इत्युच्यत इति राजा जः भिक्षावासयति कारी षोग्निरध्यापयतीत्यादावु
पि प्रयोजकत्वारोपो बोध्यः तेजल्पी मासी नायमस्त्रस्यमघी न्या चरति सोऽपि वासाद्विप्रयोजकइति भाष्यात् तत्समर्था
चरणाभावेण नत्प्रयोजकत्वारोपो इति तदर्थः अत एव याजयज्ञसंभारान्सं घट्टयति केवा मेरपि घत्वा लिविरापयतिन
जानीमइति व्यवहारः स्वरितञितइति सूत्रारर्थमर्थः कथं लभ्यतेतत्राह कर्त्रभिप्रायमात्रस्य क्रियाभेदो लद ॥म॰

प॰ ११२

रां न्त याभ तत्क्रियासाहित्यत्वेनफलस्याग्यतः कर्त्रभिप्रायक्रियाफलग्रहणेन संविधानक्रियानिर्दिश्यते न स्त
छा२ त्रेहस्वाचेविसर्जेरित्यत्र नतत्र दर्शनेनकालविशेषनिर्देशवत्पनत्वं तदूपक्रियायाः कर्तृफलेन युज्यते नत्व
त संविदधधागादितत्फलस्य गोधश्नुतेर्न प्रकार्यभ पफलस्य बंधेनकारणाभेनक्रियाविशेषउपलक्ष्यते तद्वाचकत्वा तर
द्धातोरात्मनेपद मितु क्रमवृत्तिः संविधानो पलक्षणे वक्रियापलं किं तत्राह यस्यार्थस्य प्रसिद्ध्यर्थमारभ्यते प्रचोदयः
तत्प्रधानं फलं तेषां नलाभादिप्रयोजनं नंजदेवस्त्रे क्रियाफलशब्दे नग्राह्य इति भावः तद्यथा कस्य जननल्लोकतो भो५
वगतं यागस्य स्वर्गो विदितः तद्वदृष्टो भाष्येसाधीयोयत्रकर्तारं क्रियायाः फलमभिप्रैति तरे याजयंति याजिफले वायूं नां५
वापि फलं लभते याजकाः पुनरंतरेणापि याजिं यागालभंते भक्त कामा दक्षिणामिति युत्र यस्ये यायोसत्यामि क्रि४
त्यर्थः साधीयः क्रियाफलस्वर्गादिर्यजिर्यागसंविधानरूपयज्यर्थ एव वर्णितस्त्यपि अंतरेणापि याजिं स्वसाध्याया
गव्यापारं विनापि तत्तांतर माह क्रियाप्रहत्रावाख्यानके क्वचित्त्वार्थ यराथना आमन्त्रीवासतीवापि विशेषे हिन्नात त्रिव२
वंधनामर्व इमे स्वभस्त र्थं प्रवर्तते तेन हि कश्चित्स्पेनुग्रहीतवानिति प्रवर्तत इति भाष्योक्तेः सर्वस्य स्वार्थ प्रहस्ता

ल॰भं॰षा॰ ११३ मा

स्वार्थगामि वृत्त्रसुखाद्य॰प्रा र्थतात्वसत्वे सतीवेतितु लौकिकी वाचोयुक्तिः विवक्षितं विवक्षामा निबंधनं हेतुरस्याः परा
र्थतां इत्यर्थः एवं चासत्यरार्थतां विवक्षायामात्मनेपदमिति कर्त्रभिप्राये इत्यनेन क्रियाफलं विशेषितं स्वत्राय
त्वेनतत्त्वे क्रियाफले के पत्ते कर्त्रभिप्रेते ऽहि श्यार्के आत्मनेपदमित्यर्थः अनके दिसनेनान् विवीधितानहीं जंतु यजते अ
त्विजइत्यादेः प्याप्तिः पः स्वर्गादिफला र्थानिवेशेनेत ऽव्यापारयति स्वयं चमति विधानमारभते तत्र चैव यजमानाद्देक
र्त्रर्यात्मनेपदमिष्यते यत्क्रम तिरूपनिवेशमात्रफलेः स्वामिचित्तानुवर्तना देव तानार्थनामन्यते तत्र नात्मनेपदं भ
भि त्याहा वित्ती तिहे ल्लाराजः किंच स्वरितत्रित इह यगामत्यात्वात नस्यो ल्को भाष्यविरुद्धमिदं तेना यद्द्वाचकत्वे स्वाभा य
विकं प्राप्तं ... तिते त्र विषयाइ तिस्पष्टमुक्तं कल्लन्न विवक्षायाउपयोगः किंच फलस्य स्वर्गादेरेवात्र ग्रहणमित्यर्थस्य
स्प५ भाष्यसंमतत्वेन क्रियाप्रहत्ता विलसंगतं किंच क्रियाप्रहत्तेः सर्वत्र स्वार्थोद्दिश्यकत्वेन तत्र परार्थोद्देश्यकत्वविर
हात्येन सत्यपि तैवेतिदि केवि नसंति विधानार्थो दृपितद्दृष्टोनकमात्मनेपदं णिचासह विकल्पनेन सविधानम
त्रेणिजर्थः स्वेव इ तेस्वभ तार्थमवर्ततइति न्यायेन तत्वार्थमवनं मानस्प्रयोजस्पादकल्पकत्वोमं विधौ नोद्यते प्रेष
स्तनणिजर्थः एवंचेकविषयत्वात्तयोः यथापि यजनेयाजयतीतिवदं तिन्नमनमाहकेचाविलकत्रभिप्राये णावासह रामं॰

११३

विकल्पेते आत्मनेपदमनेषांतरस्यांप्रहृतिर्यथा णिचासहणिजर्थाप्रकृतिर्धात्वर्थाविकल्पेते तद्वत् अन्येषां स्वरित
जिद्घाति रित्त्के धात्त्वान्तां हेतुमतिचेत्यस्यापि संविधानरूपेव्यापारे वर्तमानाद्धातोर्णिजित्यर्थः यजतेश्च संविधानमेवार्थः या
चयतीत्यादावप्येवमिति ... नेत्रे णिच् प्रेरणावाची तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सत्रात्तत्र तरवेत्तदाश्रयस्य कर्तृत्व श्र३
मतनस्वयं पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादिप्रयोगाः गतिबुद्धीति सूत्रं च चरितार्थं एवं च भिन्नविषयत्वाद्विकल्पो क्रियस
गतः किंच सामान्यविहितम्पाणि चोधात्विशेषविहितेनात्मनेपदेन बाध एवोचितः एतच्च केषांचिद्दिस्यनेन सुचि
तमिति हेल्लाराजः अन्ये तु णिजात्मनेपदयोर्विकल्पभ्रमबीजं दर्शयति क्रीणीषवपते धत्ते चिनोति चिनुते
पिच आसप्रयोगादृश्यन्ते ये सु ... थाभिधीयते आत्मानं क्रीणीषेति विनताकद्रूराहतस्यवैदात्स्यादात्मनो मो त
चनाय पुत्रसंविधानं कुर्वित्यर्थ इति तेषामत भ्रमबीजं तत्र प्रत्युपकारं विनादास्यान्मोचोसंभवात्प्रत्युपकारस्य
न३२ च स्वामाक्षत्वादर्थमात्मसंख्यातु त्रसंविधानं गम्यते समत इत्यर्थ इति सतेषां भ्रमः एवं केशश्मश्रु वपते इत्यत्र व
पनकर्तुः संविधानं कुरुते इत्यर्थ इति ... ते षां भ्रमबीजं तत्रापि स्वस्यात्मसंबन्धेन सामर्थ्यात्प्रतीयते इति

व्या०भा०
११४

तेषांक्रमः एवमन्यत्राप्युत्तम्भिति हेत्वाराजः अथ क्विदांतेशंकते यत्रोभौ स्वामिदासौ तु प्रारंभेते महक्रियांपुरायदृ
र्मभेदेन धातुस्तत्र न वर्जते स्वामिसाध्यसंभारघटनरूपसंविधाने दासमसाध्यंतु विक्लित्तिपर्यंतं साधनविनियोगरू
पंतत्र भिन्नत्वाद्व्यापारस्य युगपदेकधातुवाच्यत्वासंभवेन किं संविधानेपि समात्मनेपदं किं वा सकारकापेक्षप
रस्मैपदमिति संशयः अनेकार्थत्वाद्धातूनां युगपदर्थद्वयाभिधाने प्येकत्र प्रयोगो विलक्षत्वादेशद्वयानुप
पत्त्या स एव संशय इति हेत्वाराजः न च क्रियागतविशेषमविवक्षितं कृत्वा क्रियामात्रे साध्यसाधनभा
वमात्रविवक्षायामत्र प [redacted] रस्मैपदं युक्तमिति वाच्यं तत्पाक्रियया स्वामिनो भोजनस्य लाभेन
दासस्य श्रममात्रलोभेन यद्वपृष्टस्यैव सिद्धेः किंचैवं री त्या यजति यजमान इत्यस्याव्याप्तिः [redacted]
न द्वेषापत्तिः तद्दाक्तेगामिनो कर्त्रगामिनश्च फलस्याभावेन स्वरितजितउभयवंतइति भाष्यस्यासं
गतेः अत्र स्वामिपदार्थसामर्थ्याश्रितगतं संविधानुमवगतं दासपदार्थसामर्थ्याश्रितं क्रियायाः परार्थत्वम
वगतमिति नानोक्तस्य व्यापारद्वितिशेषत्वात्परस्मैपदमिति केचित् एवमपि पर्वंपदस्यैव सिद्धिरित्यन्ये
स्वा१
ताम०
११४

[redacted]समाधत्ते संविधानुस्व
मामिध्या दासेधर्मानुषत्यते छत्रिणाचापिसंबंधाद्वृत्रिशद्वामिधेयता उक्तार्थस्याथेसादिः दासधर्मस्यनु
तस्वामिन्यारोपः उक्तमेनिरूढधर्माशेयाप्रतीतेमित्यत्वविस्तरेगात्रयीनादधीतेतत्र यद्यस्याधानफलमा
हवनीयत्वापादनिंद्यततथापियज्ञहोमादिसुखलाभरूपंकर्तृगतमप्यस्तिनदादायात्मनेपदं आहवनीय
त्वादेराधानमेफलायनिरिक्तलेमानाभावेनतस्यचधात्वर्थतयातेदतिक्रिसेवमडन्तस्यतनृबोचित्यात्
सार्वद्वेदमेवः पवेपरपोरितिसत्रे भाष्येनतनकर्त्रभिप्रेतत्वफलेकर्त्रपेत्वमेवननुकर्तेसमत्वेनतत्वमि
तिपार्थसारथ्युक्तमयामतं अष्टवर्षब्राह्मणमुपनयीततमध्यापयीतितिश्रुतिवाक्येपंचपादिकाविवरणो
क्तं ताहशीब्राह्मणामुपगतमुपनयनेनसंस्कृत्येतत्संस्कृतंचाध्यापयेदितिसदर्थः नानाविधेति [redacted] कर्त्र
भिताकत्वायमोपगमनविधेः श्रवणादुपगात्तमित्यस्यलाभः छांदोग्यश्रुतोजाबालसमिद्धमेवगुरूप
गमनेन त्रोपनयनसेक्षारोनित्सत्सदभावेब्रा[redacted]नादोषश्रवणात् वाजसनेयिनामुपनयनेमंत्रमस्वा
स्व०१०२

विर ध्य

ल·मे·षा· आयो धीत बहुत्वाद्यध्ययनविधेरुपनीतस्यैवाध्ययनं तदपि नित्यं । अश्रोत्रिया अननुवाका अनग्नयः शूद्रसधर्माणइति
११२ तस्मादशेषश्रवणात् तत्र यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते अनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचिदिति नि तत्
रर्थवादश्रवणान्नमात्रफलकाध्ययनमेवानित्यं निरर्थकाध्ययनं तु निषिद्धमिति शास्त्रार्थवादेन निषेधोऽन्वयेनात्राधी
तं तेशब्दः अविज्ञातमर्थतः निगदेन पाठमात्रेण अनग्नाविवेत्यादिना तस्य यज्ञाद्यनुपयोगित्वेन निरर्थको
जत्वमुच्यते अतएव भाष्यकृतोक्तं अनर्थकं माधिगीष्महीत्यध्येयं व्याकरणमिति निरर्थकाध्यय
नेऽपि किंचित्फलमस्त्येव षाभावे च सार्थकमध्यगीष्महीति वदेत् तस्थाणुरयं भारहारः इति निरुक्तेऽभू स
रयदेनया प्रभारद् सन्यत्र निरूपितं ऋतिरपि पंतेजस्तु क्वा ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः
यउ षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति निष्कारणः दृष्टकारणनिरपेक्षः अनेन विशिष्टस्य नित्यतोक्ता यामः मं
पूर त्रार्थज्ञो जपं यजुर्त्वा तच्चैवाध्ययने द्विजः स्वर्गलोकमवाप्नोति नरकं तु विपर्यय इति अत्र जपयज्ञस्येति म पूले
त्रस्याध्ययकर्ममात्रोपलक्षणं किंच तदध्यापपदं सर्वत्र समानायात् तेन प्रोक्तमिति सूत्रभाष्ये क्रमो त्यावेदपर राम०
११५

तूर

ध्ये ध्य

स्येव शब्दार्थोभयपरतया स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यस्याप्यध्ययनविधायकत्वं दोषश्रवणमपि
तद्विधिबोधिताध्ययनाभावे इति उभयोरपि नित्यत्वं बोध्यं निष्कारणो धर्म इति वाक्येऽन्तेय
सउ श्चेति अध्ययनमात्रेणार्थस्य ज्ञानासंभवात् ज्ञानपर्यन्तमध्ययनं कार्यमित्यर्थः विज्ञानमि
त्यत्रापि विशिष्टविज्ञानमेव विवक्षितं अतएव समानमीहमानानां सनातनमधीयानां च केचि मा
दर्थयुक्तं नेपरेनेति भाष्ये उक्तमिति बोध्यं नवोपनयीत सत्राचार्यकरणे द्वेसे समाननोत्स
जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियइत्यनेनात्मनेपदं नतु स्वरितेजित इत्यनेन
उपनयनफलस्याध्ययनस्य कर्तृनिष्ठत्वाभावात् । कर्तृनिष्ठफलकत्वे याप्याधात्वर्थता
भावाच्च उपनयनफलं चाचार्याधीनो वेदमधीष्वेत्येतत्सहकृताध्ययनविधेः संस्कृतस्या
ध्ययनमेव अन्तरङ्गत्वात् आपस्तम्बोऽपि उपनयनं विद्यार्थस्य श्रुतितः संस्कार इति नगु
८१ रोध्यापनं प्रचो सूत्रे नोलाभवत् बहिरंगत्वाच्च किं च यत्किंचिदुपनयनेनैव तत्सिद्धौ

पाक.क.रएं

ल.मे.षा.
११६

[redacted] वतिरीद्वृ
शक्ते [redacted] पूर्वेयां तेरीय नयने ऽध्यहत्वाय त्ते: ज्ञातोपन यनस्य गुरौ सजेगुर्वंतरे शोपनयने विनाप्य ध्यापन
दर्शनात् स्वस्त्रा वार्यत्व हेसोप नं द्विती यंजन्मतत्र मा तस्त्रायाय इति श्रुतावुक्तेः उपनीय यः शिष्यं स्व मध्यायये उ
द्विजः सकल्पस रहस्यं वतमा चार्यं प्रवहातइ तिस्मृतौ चोक्तेनवा चार्य [redacted] धीनो वेदमधी योत तस्सहरूनाध्य
यन विधिनैवाध्यापनला भेतद्विधिव्यर्थः किंवहति लेनेवाध्यायनेप्रहत्तु पप्रत्ताऽपविविधिव्यर्थ एवेतिवाच्यं
स्वसंतेतीद्देशेनाध्यापनस्य नित्तत्वाबो धनार्थत्वात् अध्ययनस्यापिनित्यत्वादुपनेतरिमतेन्यगुरूपसदन
प मुपेत्रेत्र्ध्यापनस्य हन्त्रितास्त्रवृत्त्या त्वा स्यत्वमपी सत्वात् नवाध्यायनं विनाध्यायनासंभवेनाध्यापनविधि
नैवाक्षेपादध्ययनलाभेसविधिव्यर्थ इतिवाच्यं अग्निहोत्रादीनामपि अध्ययनं विनाऽसंभवात्तद्विधी
नामपिविधाक्षेपकत्वेनाध्ययनाक्षेपकत्व... तत्राधिकारा यत्तेः समेवोभयाभ्यामध्ययनाक्षेपात् अध्ययनविधौतु मे३
सतितदाक्षेपात्यागो वस्त्रातातेऽध्ययनेऽधीतवेदत्रैवर्णिकानामेवाधिकारो नान्यस्येति नियमसिद्धेः फल
त्वात् अनुमितिस्तस्य प्रयोज्यताशब्दसाम स्यावललवत्वस्य ध्यायनयेलिंगायेज्ञया अतेवलवत्वस्य मीमांसकेन राम०
११६

लिं येसत्वेन शब्दोपस्थित लिंगानुमितार्थानुवादकत्वस्य वेदेऽन्याय्यत्वात् यत्त ध्यापनेनाध्ययनासंयेनि त्यानित्यासंयोग
विरोधः अध्यापनस्य कामस्तवाध्ययनेस्य नित्यत्वादिति तन्न तामहृष्टकताबी जानिहेतोः स्नायनवोऽनित्यशब्दानुमि
तो काशस्यानित्यत्ववत् अनित्याध्यापनानुमिताध्ययनस्याकरणे दोषश्रवणेन नित्यत्वे पि बाधकाभावात् उक्तरीत्याध्या
पनस्यापि नित्यत्वात्... नेनहलस्य तत्रोपनयनाध्यापनयोः साक्षात् द्विविधेयप्यधी हच्छ वर्चो ब्राह्मणोऽपगच्छे स्या४
त्तोधीयीतेति चोक्तस्य सर्वइत्यणात् नपि शैोपराः शब्दार्थइतिन्याय विरोधात् हरिद्राशक्वादेहपनयनाध रू
नापत्ते अर्थं पते नस्वतायाविग्रहवत्वेविग्रहस्यानित्यत्वेननित्य वेश्शब्दा च त्वेनित्यानित्यसंयोगविरोधइति
पराक्तं घटाकाशयोरपि योगस्य [redacted] नित्यानित्ययोर्जन्यजनकभावस्य च प्रसिध्याऽस्यहृष्टकताबीजाभा
नू३ वात् स्वर्गकामादेर्विग्रहवत्वेनानित्यतयास्वर्गकामादिपदवाच्यत्वानापत्ते अर्थं अनित्यस्य शोनित्यपापप्र
नू२ नापत्तेनेति श्रुत्यादिविध्यतायत्ते अर्थं प्रवाहनित्यत्ता नभयत्रापि समाज्ञातिनित्यतापिसमानचज्योतिष्टोमेरा
जन्यवैश्यनिमित्तेनविहितफलं च मस्याप्यभिषवादि संस्काराः सर्वसमतुन दोषः अभिषवादिसंस्कारा

नार

ल.मं.षा सो
११७

निमित्तसंयोगाभावान्नित्यवद्याम्नातानां निमित्तसंयोगेन विहितफलत्वमसेनानित्येन संबंधायोगात् । किंत्वनित्यविहितत्वे
मप्येवमस्त्वानाः राजन्यवैश्यकर्तृके पिण्डगेयजमानत्वमसादेव सोमस्य निहितं निरस्तत्वस्य स्थितत्वस्येव तिमानित्यइतिवाच्य
तावतापि वीजेनानित्यके ऽवेकनित्यविधुत्तरं नैमित्तिकविधियुक्तिरितिस्पष्टं । नापि वृहिणएवयपत्नालेनित्यसो
मविधानं तत्कालेस्वतद्विशेषणातया त्वाद्यविधाने नहकृतार्थः संस्कारविधयोननैमित्तिकेन संबध्यं तेत्रा
हुर्निमममगादृष्टोनेदं नित्यानित्यसंयोगविरोधस्यमुख्यमुदाहरणं स्यापंवेदशास्त्रदीपिकायामितिदिक् लिङः वि५
लो विध्यादयो थाः सूत्रं विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् लोट्चेतिशास्त्रात्तत्रविधिःप्रे
रणायथानिहेत्रस्यभृत्यादेः प्रभुणात्वाभिलषितेप्रेरणं इयमेवाज्ञेत्युच्यते तत्प्रयोजस्पृ तदभिलषिता
ज्ञाननोपायप्रवर्त्तनोपदेशः यथास्वर्गकामोयजेतेत्यादिस्पष्टावानेनयथापीहीत्यादिवचः सोपिविधिरेव
निमंत्रणं नियोगकरणाभावश्यकेश्राद्धभोजनादौ त्वाभिलषितेप्रवर्त्तनं आमंत्रणं त्वाभिलषितेकामचा
रेणाप्रवृत्तिप्रवर्त्तनं कामचारश्चप्रवर्त्तस्येवं एवैवकामध्याणएनुज्ञा प्रदत्तमप्रयोज्यस्यानिष्टनिमित्तिवंधेन तद्धि ताम०

११७

प्रश्न२

कृ ष

हि१ तेप्रवर्त्तिकोतिरस्तुज्ञाज्ञारथंतुवैविस्त्वेवंरूपानत्याकुर्[illegible]सूर्यं[illegible]हितमित्युक्तिरप्यनुज्ञैवांस्ततत्त्वेपिल लक्षणामामंत्र
णात्रधीष्टः सत्काररूपविकोव्यापारोयथामाणवकमध्यापयेतिएषैवाप्रार्थनाप्रार्थनानुज्ञाभिलाषितवृक्तदानादि
स्थू२ प्रवर्त्तकोक्तिः सर्वानुस्त्तेतंप्रवर्त्तनासामान्यविध्यर्थः तदतिरिक्तांशस्यमानजेल्लभ्यत्वात्स्त्रेप्रश्नप्रार्थनातानोर्व ए२
तुर्णाग्रहणमयंचार्थेसित्यग्रेनिरूपयिष्यामः प्रेषातिसर्गेतिसत्तेणामैषेपिलिङादयः प्रैषोज्ञातविषयप्रवर्त्तना
तत्रप्रवर्त्तनाप्रहत्यनुकूलोव्यापारः प्रवर्त्तकनिष्ठोलिङर्थइतिशब्दप्रयोगरूपः प्रवर्त्तकत्वेचस्वार्थं त्रेप्रस
तिलिङाद्युच्चारयितृत्वं राजप्रेरितुपदातेलिङाद्युच्चारयितृत्वेपिप्रवर्त्तकत्वव्यवहारवोरणाययुक्तानेश्रेत्मतीति
पदातिर्यदिनोहंनकुर्वेकिंतुराजप्रेरितइतिव्यवहारात्पिपुनपेरितराज्ञपिस्वातंत्र्यमस्त्येवं वेदेप्रवर्त्तनास्ति
द्धविचार तत्वरूपप्रवर्त्तकत्वंच शब्दनिष्ठमेवंवत्सूमाणस्वरूपापैतृयाचतत्प्रतिबंधकाभावविशिष्टया या
त्वविषयेइष्टसाधनत्वाधाहोपस्ततःप्रवृत्तिः पिजीवन्मुक्तेस्तरमतिनत्वार्थनयाप्रत्योपदेशेप्रवृत्तोने
ष्टसाधनताज्ञानप्रयोजकोपि तिव्यभिचारान्नतदाक्षेपकत्वसंभवस्तथापि सर्वदेमेस्वमतत्वर्थप्रवर्त्तनेति

तया

ल॰मं॰पा॰ ११८ हेतुमत्ति चेतिमत्त्वभाष्योक्तात्तदतिरिक्तप्रवृत्तौ तत्प्रयोजकत्वमिप्यमेनाक्षेपः सुलभः आप्तोक्तये तु केशं शत्रुमपुत्रादि
घं भुंक्ष्वेति वाक्यान्न तदाक्षेपोनापि प्रवृत्तिः विषं भुंक्ष्व मा चास्य गृहे भुंक्ष्वा इत्यादौ भगिनान्तद्वारतापुप्रवृत्तिवृंधका
भावविशिष्टेपि तत्रानिष्टसाधनत्वनिश्चयप्रयुक्तद्वेषस्य प्रतिबंधकस्य सत्त्वान्न दोषः तद्गृहभोजने ऽनिष्ट
साधनत्वबोधने एव तात्पर्यात् अन्यदेतस्य व्यंग्यत्वोक्तौ न्नदंभुक्ष्वपायसं भुंक्ष्वेति वाक्याद्बोधो भवत्ये
वप्रवृत्तिश्च न द्वेषविशिष्टोक्तत्वेन तदाक्षेपकत्वाभावात् द्वेषरहितस्यैवोक्त्यात आप्तत्वेन च मन्त्रमादि म५
द्वेषरहितस्य प्रतितन्त्र क्रियाया विषये स्वेष्टप्रतिबंधानिष्टस्य तु भयानुकूलाय लाभावत्त्वमत एव च
नेष्टहतमत्वस्यानाम पिदृष्टत्वात् भागपदेशे आप्तत्वं भवत्येव आप्तशब्दवत्त्वेनाप्ताना मनुगमः त
हु२ द्वात्तेयष्वृक्त वित्तामानतः वहुवित्वयायामसा ध्येतु विशिष्टेवः आत्तेयवेत्ता दिशद्वेषाः स्थित भावि स्वप३
पाकेपाकत्वेन यदीहत्योक्तहेतुना बोध्यः वा स्विग्रहश्रोयागादिविषयेउपदेशात्तमप्रथमो यदेषु स्माणो
दुहा गतस्त्रशानन्यो गिसत्वेन मानेश्च तेर्मनित्वात्तदुक्तं हरिणा ज्ञानमप्रतिहिशिष्टानां सर्वं सर्वेंद्रियं विदुः राम॰ ११८
वृ१

द्वि२

ता

अभ्यासानामितिरूपादिविशेषेष्विवत्त द्विदोमितिअप्रतिहिशिष्टानां ईश्वरस्य योगसिद्धानां पतंजलप्रोक्तानां वईश्व
रमत्वेचेतएव मतय अमाराणां तत्र ते षां ज्ञानं सर्वं सर्वहियमाध्यो अवराणांतः शब्दे शंरावृ तिप्रय तोत्कयालियशं सीला
रु३ दिश्रुतेस्वार्थे पयरीक्षकातिमभ्यासातिशयान्मातिरूपातिशयप्रकाशमेवत्त योगाभ्यासवद्योगिनामीश्व द३
रस्य त्वत एवेति नोध पूर्वपरेति तदृ थे शब्दे विना पित्वीयमत्त्वे स्थलेस्म तपाक शब्दाद्युपस्थित भावि पाकेतत
ग्रहः यस्य ज्ञातस्य पचि व्यवहार विषयतामइष्टसाधनमित्याद्याकारस्तद्वहः रुडस्म कादैर पिज्ञ न्मोत्तरातुभज द्रु५
[illegible] शब्दसमरणाक ल्प्यं बालकस्याद्यल्लनयानप्रवृत्तौ तज्ज्ञाननिर्वाहायतत्वाव्यस्यावश्यकत्वात् अहरहरित्यादि
समभिव्याहृततनित्यनैमित्तिकविध्योस्वश्यानुष्ठेयत्व मपि मेरणापाबोध्यतेतेनजरभावेमृत्वापमि। द्रुः विश्व
जितापजेतेत्यादौ स्वर्गोतित्रिकस्य सवेष्टस्याभावात्प्रवर्त्तन मास्वर्गीरूपेष्ट साधनत्वाक्षेपः प्रेरणार्थे वर्त्तेकनिष्ठ यार
प्रवृत्तानुकूलो व्यापारस्तत्र लिङादिसमभिव्याहारे व्यापारांतरस्याननुभवाल्लिङादयस्तत्र शब्दरूप एव स इत्युक्तं त
प्रवर्त्तना दृत्ति हृत्रिमेरणात्वंचारवडोया ध्वनिः तेन रूपेण चतस्य लिङ्वाच्यताः शब्दरूपत्वाद्वेमाशाब्दीभावेनेत्युच्यते शब्द
प्र३

ल·मं·षा ११८ निषेधतिव्यवहारोपिचिरंतनत्वेनतस्यास्तद्धृतित्वेनलोकेपुरुषनिष्ठत्वंचतात्पर्यस्याशश्रयप्रयोक्तृतयाँवृद्धेदृकत्वेनलिंगसंख्या
घनत्वपित्वाद्यायारोपदव्यवहार्यपिसाप्रेरणात्वेनसविषयाचेतिबोध्यांपविषयेसाधनत्वमेवप्रवर्त्तना·तज्ज्ञानप्र दर
प्रवृत्तिहेतुत्वात्इष्टंचकुर्वितिसाक्षात्कृतित्वंपुरयोधवृत्तेरत्नायाहमध्यापयामिनकिंचिन्मेयमितिव्यवहा
रस्तेनमेमासाहार्त्कंचिद्विदिष्टमितेवयः·इच्छाविषयत्वोपलक्षितन्तत्रफलसाधनत्वेनज्ञानंप्रवर्त्तकंतेन सा·
नि वचनस्येणाविधेःशास्त्रीबलवदनिष्टाननुबंधित्वज्ञानंतुनप्रवर्त्तकं।बहुतरदुःखस्यापिकृतश्चिरस्थत्वेना
व५ स्यस्यापिकुतश्चिद्बलवत्त्वेनानुगतबलत्वस्यदुर्वचत्वात्मधुविविषसंपृक्तान्नभोजनादौप्रवृत्तिस्तन·
त·द्विषयकबलवद्वेषस्यसत्तेश्मेणप्रतिबंधकत्वेनादोषात·पुनश्चैतन्मतस्यपिबलवदनिष्टजनकत्वज्ञा
नेतत्रद्वेषाभावदशायामास्तिककामुकस्यागाधस्यपरदारगमनादौप्रवृत्तेर्द्वेषमत्प्रवृत्तेःस्वचेष्टावत्
तज्जन्यफलेउत्कटेच्छाविरहेतज्जन्यदुःखेद्वेषेद्वेषविषयसाधनताज्ञानाद्उपायेद्वेषेउपायेच्छाभावात्प्रवृत्तिः
क्वचित्फलद्वेषवतस्त्याग।अत्रतज्जन्यसुखेउत्कटेच्छोत्तेजिका·तेनयत्रयत्र^(सु)खोपेक्षयातुल्ययानिदुःखानि ११८

ॐन्यसुखेउत्कटरागात्प्रवृत्तिः

यत्रवाकिंपातज्जन्यबहुसुखापेक्षयोत्कटदुःखान्यत्यानितत्रापितज्जन्यसुखेउत्कटरागात्प्रवृत्तिरतएवांतरा
प्र लिकस्त्रमेबलवद्वेष[illegible]तज्जोतिषोमादौनप्रवर्त्ततेन्यस्तुप्रवर्त्ततएवं·यत्नेनकृतिसाध्यताज्ञानंप्रवर्त्तकंकृति
नि त्वंचवृत्तिजीवनयोनिप्रयत्नव्याहत्तोपलक्षितव्याप्यजातिविशेषइत्ययांतं·कृत्यसाध्येप्रवृत्त्यभावस्यतत्तदिच्छा
भावेनप्रयासप्रजनकत्वायाद्विधाउपपत्तेः·चिकीर्षायाएवप्रवृत्तिप्रतिकारणत्वेनानुगतिव्यतिरेकात्परागामि
त्यदोषाद्व·यत्तुशास्त्रस्यापियाद्यत्कृतिसाध्येप्रवृत्तायत्नात्मदृष्टविशिष्टप्रवर्त्तकंवाच्यंयस्यचाविधि
तोऽसंभवेनयागोमत्कृतिसाध्योमत्कृतिसाध्यत्वविशेषिधर्मीनधिकरणत्वादित्यनुमानेनतदुक्तो
वाच्येवंचानन्यलभ्यत्वान्नस्यनविधिशक्ततातउपायेच्छायतिफलेच्छायाःसमवायसंबंधेनकारणत्वात्या
निप्रसंगाभंगेनेष्टसाधनताज्ञानस्यसदंशोतर्भावेणकारणत्वेनफलेनापिमानं·फलेच्छोपायपत्तिज्ञानसो
पायज्ञानानाभिच्छाप्रसिद्धिरायोगाद्वयोगीकारात्फलेच्छायामुणयेच्छोप्यवृत्तिस्पनहेतिरिक्तिनुक्स
वैत्रांजन्मनफलेच्छापायजिज्ञासायांयागयत्नोपयाद्नासंभवेनफलेच्छायाउपायेच्छाप्रसकारणत्वान्नोंकित्व ३

त०मं०शा
१२०

प्रतिपुरुषं विधेरिष्टताबोधकत्वेन तन्न पुरुषज्ञानेन विधिवाक्येन तत्तत्पुरुषेष्टसाधनत्वस्य तत्पुरुषकृतिसाध्यत्व
स्य च बोधसम्भवात् नानुमानावश्यकत्वापत्तेरिति कर्त्रर्थकेन तत्तत्पुरुषं प्रति महत्त्वेन वा केनचित्प्रत्ययेन स्यात् तत्तत्पुरुष
पकृतेरेव बोधनात् साधनत्वे चा(ख्ये)ण्डो पाधिः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य
यज्यर्थफलस्य तदर्थकत्वादिरूपभावनांशमनिकरणत्वं तस्याचेष्टसाधनत्वान्वयः स्वचभावना निष्टस्येष्टक
रणत्वस्य लिङ्गोक्तावपि भावनानिरूपितस्य भावनाभाव निर्वर्त्तकत्वरूपस्य त्यागनिष्टकरणत्वस्यानुक्तत्वा
त्तत्तस्मानाधिकरणे ज्योतिष्टोमादिपदेन तृतीयानुपपत्तिः ज्योतिष्टोमादिनामधेयमपि त्यागस्येवन्त्या
गघटितुदीसगीयाघृदवसनीयान्त कर्मकलापेत याव्यवहारस्तु गौणस्तस्य स्वर्गकरणत्ववृत्त हारि
पितृथैवेतिबोध्यं न केवलं जभहृये दृष्टाद्राव निष्टसाधनत्वविध्यर्थत्वे वनज्ञातात्पर्यग्राहकं इति तु नचि
कीर्षयाइष्टसाधनत्वस्याप्यन्यथासिद्धेः अमुकफलसाधनमिदं हतिसाध्यं भवेदिति नीच्छायाएव चिकीर्षा
त्वात् एवं हि महत्त्वे फलविषयता नियमस्याप्युपपत्तिः उपायेच्छया पितदन्यथासिद्धेश्च साचामुकसाधनं राम०
१२०

पाकोजायतामित्याकारैवं इच्छायाः स्वजनकज्ञान[redacted]प्रकारप्रकारकत्व नियमात् नवद्यमे गादावि शेनिन्यथा
सिद्धिः पुरुषद्वारितो मानान्तरेणानवकरणतानि द्रव्ययाग पारश्वोत्तरस्न्यथानुपपत्तावद्वारस्यापि वेदेः कल्प
नेन द्विषयेन तदभावे पित्र्यत्वन्नतदभावेमानाभावात् पियामपिचिकीर्षा व्यापारेष्टे व व्यापारेष्टतेरपि निवेशा
त्के नीच्छापि सातेषामपि व्यापारविषयेष्टसाधनत्वमिति साध्यत्वज्ञानोत्तरमेव सर्वस्यान्यथासिद्धेः एवं चिरं तितद
तेष्टसाधनं हतिसाध्यं च नाप्यत्र दुःखं तस्मात्वं कुर्विति स्वारसिकलोकव्यवहारमत्वेन तस्य विध्यर्थता
वकुमशक्यापौनरुक्त्यापत्तेः नवेदं पौनरुक्त्यं समर्थेष्टसाधनत्वबोधनायं तस्मादित्यस्यानन्वयापत्तेः अपि
चाज्ञा प्रवर्त्तितोहमित्यादिव्यवहारात्प्रवर्त्तनायकर्मकपुरुषनिष्ठा सा लिङ्शक्येति सत्त्रभाष्यादिसंमते
अस्ताः नचेष्टसाधनत्वं तद्वोधोवा तन्निष्टंतत्[illegible]पनस्य तन्निष्टत्वेपि नतदिष्टसाधनत्वं नापितच्छक्यत्वे नतत्वस
मतेः तज्ज्ञानानुकूलव्यापारस्य मङ्क्रोतिक्रिमस्याभावाच्च किंचेष्टसाधनताज्ञानादिवसाध्ये षकत्वज्ञाना
दपि महेष्टस्यानुभवेन विनिगमनाविरहे गोभयोःशक्तत्वे गौरवं साधनत्व मिव योगक्षेममसाधारणं मा

धात्वमप्यस्त्विति नतु सर्वेपि कारणता वच्छेदकगौरवं एवं कृतिसाध्यत्वज्ञानादिचमत्कृतिसाधनकःपाकइतिज्ञा
नादपिविधिकीर्षाप्रवृत्तौ ईश्शीमात्रच्छेदकत्वापिविनिगमनाविरहइतिदिकू नलं जं भक्षयेदित्यादौ आरोपितं कलंजं
भक्षणां प्रेरणाविषयइतिवा आर्थत्वस्तदभावश्च प्रेरणाविषयइति लार्थः नतुशाब्दः नञ्चोदीतं ईशीसानञर्थवाच्य
हिंसाविभक्तार्थान्वयाभावात् तेनचप्रतियोगिनिषिद्धसाधनत्वं बोध्यते तयरर्भवित्वेनयूदभावः प्रेरणाविष
यतयाबोध्यतेन तत्प्रतियोगीलं प्रेष्याधिकानिष्टसाधनमितिव्याख्येनाम्दस्तोप्राय श्चित्ते विषमस्तत्र
याकूलसनेतात्पर्यग्राहकः ननुसमन्वयादिति सूत्रे शंकरभाष्येपि न ब्राह्मणां हन्यादित्यादौ स्वभावतो
र्थानुरागीनञ्ज एव एवं वचनेनञः स्वभावोयत्स्वसंबंधिनोऽभावबोधनं निषेध्याभावबुद्धिश्च निषेधा
५२ विषयौ दासीनकारणमिति औदासीन्यनिह त्रिःशस्त्रग्रहणादिकू यायातद्वनोघमत्रि यातस्माउपतव्य
मितिबुध्यायाशस्त्रस्थापनादिक्रियातदुपलक्षितवधप्रवृत्त्यभावसामानाधिकरणाः क्रियाविशेषोनि
वर्त्ततइत्यादिपदवाच्योनिवृत्तिः नचप्रवृत्त्यभावएवनिवृत्तिरस्तु विनिगमनाविरहात्तस्मादिदंपदा

र्थंपरस्पराभावसमानाधिकरणामिति प्रामाणिकाः अनेनहिधात्वर्थाभावेलिङर्थप्रेरणाविषयतेतिलभ्यते
यत्तु मिश्रैर्निषेध्येनिष्टसाधनताबुद्धिरेवनिषेध्याभावबुद्धिरिति व्याख्यातं तन्न अनुरागस्यापरस्यात् ममतु नि
षेध्याभावस्य प्रेरणाविषयत्वेन बुद्धिर्निषेध्यविषयौदासीनकारणमिति तदर्थः विचानिष्टसाधनत्वमित
स्य यद्यत्साधनत्वाभाववदर्थस्तत्त्वाकलंजभक्षणां हेवाधः यघ निष्टजनकत्वमर्थस्तत्त्वानञो विध्य
र्थानुरागे गाविध्यर्थे कदेशानुरागेरावाहत्य र्थानुरागी नञितिभाष्यासंगतिः एतेन नसमभिव्याहारे प्रत्यवा ५४
याभावरूपेष्टसाधनत्वं विध्यर्थस्तदभावोनञा बोध्यते ज्योतिनभुंजीतेत्यादौ दुःखहृध्याभावरूपेष्टसाधन
त्वं विध्यर्थः एवं च निषेधकरणोर्थातिमत्सवायदुःखहेतुत्वपातं यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेनयातय
दित्यादौ हेतुहेतुमतो लिङायत्करेको ब्राह्मणावधोद्यमेत्वलमिकानरदस्यूवधोद्यमजन्यापमहन्तकर्त्त
काशतयातनेतिबोधेनसाध्य [redacted] साधनत्वग्रहे प्रवर्त्तकत्वेन निवर्त्तकत्वे नैववेदस्यप्रमाणत्वा
त्तेनवधोद्यमनिवृत्तिपालयग्रहेतस्मात्त्रावगुरितव्यमिति विधिः कल्प्यते अतएवभगवान्पाणिनिर्वि

त॰मे॰श॰ धिरिति मंत्रणेति सूत्रे विधिपदार्थं तद्विशेषनिमंत्रणादिभिर्विहितवान् निमंत्रणं नाम श्राद्धादिभोजनानुकूलो व्यापा
१२२ रः प्रयोजकनिवेशो निमंत्रयत इत्यादि तत्र याम(?)नीतेः न चेष्टसाधनत्वं त्रिषु मितुल्यं उक्तं चेतरेणा आसिप्रवर्तनेना
रूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि तत्रैव लिङ् विधातव्यः किंभेदस्य विवक्षया न्यायव्युत्पादनार्थं वा प्रपंचार्थं यथापि
वा विधा हीनामुपादानं चतुर्णां माहितः हतमिति न्यायेस्य प्रागुक्तं न्याये सूत्रं नन्वस्य लौकवृत्तस्यैव
मितिद्विरतः प्रपंचार्थमिति चतुर्णामित्युपलक्षणं प्रार्थनस्यापि त्रितय एव हेतुमतीति चेति सूत्रे माध्येष्ट ६
च्छनुज्ञा भवानित्यत्र णिच् स्मान्न भवतीति लिङादिशब्दप्रयोगस्य कर्तृप्रयोजकव्यापारस्य सत्त्वादि
ति प्रश्नः उत्तरमकर्तृत्वादिति सक्रियप्रेरणार्थाणिजनि श्रियप्रेरणाया लोडादि तत्प्रयोजक इत्यत्र कर्तृ
पदेन व्यापाराविषयः कर्तृत्वं गृह्यत इति भावः यद्यपि कृपेचित्कर्तृत्वस्यादेवमपि न हेतोर्लोये कर्तृत्वात्मेष
६२ णास्य णिजनभविष्यतीति इष्टसाधनत्वस्य णिजर्थत्वाभावेन तस्य विधायर्थत्वेन दर्शं गतिस्य त्वेव य
तुकेयपेन प्रश्नाप्रयोज्यस्य मेरकः प्रयोजको भवतीति न व्यापारिणो वा सहलोचः यद्यपि प्रश्ने ग इति प्रश्ना राम॰
टः
१२२

शयउक्तः सचिंतः पर्यायस्य लोटेन त्वादित्यनेन वारणात् भवान् नमपि पर्यायः प्राप्नोतीति लोट्प्रयोगात् प्रेरणा
पात्तत्प्रयोगेऽभावात् विधिनिमंत्रणेति सूत्रे पि भाष्ये विधिः प्रेरणा मित्युक्ते वात्स्यायनोपि विधिर्नियोग इत्या
ह नियोगो नियोजनं नियोजयतीत्यादिप्रतियाथं प्रवर्तकनिष्ठव्यापाररूपमेव प्रेरणात्वमेयादि धात्वर्थ
वच्छेदकतयास्ति ह्येव तस्य च लिङादिवृत्तित्वमात्रेकल्प्यत इति नुमे किंचित्कल्प्यं एवं चेष्टसाधन
त्वबोधे तस्यासाधुत्वं स्यादेवमेवं एतेन वक्तुः कर्तव्यत्वेनेच्छाबोधे लिङर्थस्तया चेष्टसाधनत्वानुमानेन त
घ यागस्वर्गकामस्य याग इष्टसाधनं कर्तव्यत्वेनातोक्तलिङ्बोध्येच्छाविषयत्वात् यथा मन्त्रे ममा ५
तो मम भोजनं विषभक्षणादेरपि कस्यचित् तत्साध्यतया तत्कर्तव्यत्वेनेश्वरकृपाप्रेच्छाविषयत्वेन त
द्धेतुमायकत्वं वारणाय लिङ्बोध्येति वेदे आप्तवक्तृ ईश्वरस्य विधिरेव तावद्धर्म इव कुमार्यौः क्रीतं सुयो
गे मानमिति तात्पर्यो न मया कर्तव्यं क्रियाच्छाया इष्टसाधनत्ववदनुमेयत्वाद् नः प्रयोज्यस्य प्रेरणं यदि
दभिप्रायेषामज्ञेति इति हेतुमतीति चेति सूत्रस्थ माध्येषणाच्छाया प्रेरणानुमेयत्वस्येव लाभात् किंच पदे

ले·सं·धा· तात्सिध्योगाभावेन दिष्टोपकारांतरोगानुमाय पाककरणे जरंकस्य प्रेरणया पाकः कृत इति प्रश्ने नाहमनेन नमे प्रेरितः
१२३ किंतु एतद्दिष्टोपज्ञात्वा मयैव कृतमिति व्यवहारात्प्रेर पितुर पितृमयायं मे प्रेरितः किंतु स्वयात्वतुर्यं गौवमदिष्टोपज्ञात्वा
ध्२ कृतं चानि तिव्यवहाराद्वेच्छाजन्यशमृयो गादेरेव प्रवृत्तेनात्वेलभ्यतेनालिप्सायाः किंचवेदे अधिकारी इद
कुर्यादितीश्वरेच्छापात्रं गीकारे नतदिच्छाया विसंवादित्वापत्तेनेश्वरेच्छाया विसंवादिनीत्वं लब्धे
धि५ याना मपि संमतं अधिकारिणां ज्योतिष्टोमादेः कस्य चित्कारणात्। किंच वेदस्य सकर्तृत्वे ईश्वरज्ञा ई·क·५
न प्रामाण्येन पावेदप्रामाण्यं प्रतीत्वतः प्रामाण्यं तत्स्य भज्येत बुद्धागमेपि प्रामाण्यापत्तेः स्वर्ईश्व
रवचनत्वसाम्येबुद्धवाक्यं नप्रमाणं वेदवाक्यं प्रमाणमित्यत्र विनिगमनाविरहात् ईश्वरास मश्वासा
दिवदीश्वरकर्तृकत्वं तु वेदस्य न विचार विषयः बौद्धा पाग मतके नैवं बुद्धिय वैकल्पत्वे नैव बुद्धोदि भि
स्तत्कर्तृणादिजित्तृष्णा त्वेषु बुद्धमोदिपुराणेषु च प्रसिद्धमत एव पुरस्य शायां भाष्ये सौत्रामणपासुरायह
निंदाबोधकस्य यदुडुंवररवाणीं नाघटीनांमेइत्लेमहत्तयीतेन गामयेत्स्वर्गो किं तत् कृतुगतेनये दिनिबुद्धेनो राम०
धु १२३

त्या
कस्यापि प्रजायोः कात्याय नप्रतीतश्लोकवल्या मागपमाशोकस्मक्तगीतएव सत्रभवतु इत्युत्पातसप्रामा
ण्यपुत्रैः प्रमादेन वेदविषय [redacted] विप्रतिपत्त्या श्रयत्वेन तत्र भवतः यजुस्यापि गीतोपनीतो प्रमाणमिति तत
तदर्थः तत्वं सास्मिनारोप्य दैत्यनाशाय यजुस्या पि सो किं नेप्रमाणमिति तत्स्याद्वः प्रजाख्य श्लोकानां तु स्म
तिमत्वकत्वात्प्रामाण्यमिति केयद इति दिक् अथ वैविधिशक्यमित्यमुक्तमेवलौकिकवाक्येतरसंभवात्।
वद५ किंच निषेधेषु निषेधे विधिषु च पंडापर्वकल्पने गौरवमिति दिक् एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादिनाज्योतिष्टो
मस्य गृहीतस्वर्गसाधनताकत्वे लोके यागे व्यापारमंतरानुपपत्त्यादपूर्वकल्पयति अपूर्वं च यागस्य कालांतर
फ४ रावस्थायपैलैकनाशपापहांकमीपर्वीहीनामचेतननतपाफलप्यनकत्वासंभवाद्वेतनेश्वराधिष्ठितत्वेन अप ॐ
तीरू पक्वेचेतत्रिक्षाभ्यां कर्मजन्यतत्पीत्यप्र तिभ्यो मायाहृत्रिरूपत्नयात्रनित्याभ्यां प्रतिजीवकर्मसाध्याभ्यां स्वा
धुपपत्तेः कर्मापेहत्वात्सेवानुरूपफलदाराजवद्लौकिकोपीश्वर इति न तस्य वैषम्यनैर्घृण्ये श्राद्धादि
जन्यापूर्वं पुत्रेपित्सु वृत्तभयत्रफलप्रवणात् मुक्ते तु नाहष्टं तत्त्वज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् पित्रादिस्वर्गका
श्री

ल·मे·घा मनयाहनेपुष्करिणीमहादानादौ पित्रादेरेवादृष्टं कर्तुरेवादृष्टं तस्यैव फलमिति तत्स्वर्गः ननु स्वर्गत्वस्य वाजपेयगंगास्ना
१२४ नदानादिजन्यस्वर्गसाधारणत्वेन कथं ज्योतिष्टोमे स्वर्गसाधनताग्रहः कार्यतावच्छेदकस्येति प्रसक्तत्वात् इति चेन्न प्र
वृत्तेनपावाकांतरपर्यालोचनवतो विजातीयस्वर्गसाधनत्वस्यैवानुमानात् धीनिमित्तं चेदं स्वर्गितजितद्दितिमन्त्रेभा
ष्यंतत्र हि नित्यानतरेणापुण्ये जिज्ञ फलं लभंते इत्युक्तेन हि स्वर्गादि फलं यागमंतरेण भवतीति केयूरं तेनयत्के
श्चिदुक्तं सर्वेषां स्वर्गसाधनत्वमेवग्रत्यन्ते न च ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रयोः फलसाम्यापत्ता वल्पवित्तव्ययासमसा
ध्याग्निहोत्रे रौरवमिच्छोस्त्रमाधिके तदेवा ज्योतिष्टोमादाव प्रवृत्तौ त्रुद्धिधीनामननुष्ठानलक्षणामामातपापत्ते न
स्वीडं रितिवाच्यं तत्फलस्वर्गीयाभयत्वे स्वत्वकल्पनयाप्रवृत्तिसंभवात् पुत्रस्य चेतत् न हि वैजात्यमात्रेण नाप्रवृत्तिः संभ
वस्पिनीरयानेमंडयाने भवत्वाय शीघ्रता चेतादिं अत्र व्यासर्वेभ्यः कामेभ्योदर्शपूर्णमासा विस्तुक्तेः सम
त्ववृधदर्शपूर्णमासानां काम्येषि प्रवृत्ति विलोपस्तवापि तु वीरः पद्मालो किकप्रतिष्ठाल्पफलेच्छायस्तत्स्य प्र
वृत्तिसंभवः अतएव सकलशास्त्रविदां युधिष्ठिरादीनां स्वल्पफलकराज्यार्थं गोत्रजब्राह्मणादिवधे प्रवृत्तिर्दर्शि गा·म०
तं४
तेः। तत्रापि फलवैजात्यद्वानादृष्टपत्स्यमनेकधा फलबाहुल्यं फले उत्कटत्वं बहुत्वपुरुषगामित्वं ।३ १२४

तं वार्जुनं प्रतितदेव फलं भगवता कीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति ते व्ययामित्यादिना अतएवाधुनिकानां क
मीणां तं जानतामनधिकारिणामपि बहुवित्तव्ययासमसाध्ये पुण्यावहृत्याविभागोस्तियावद्देहः प्रवृत्तेर्नैसंन्यासश्चा
ग्निहोत्रं चत्वार्यत्कुर्याल्लेलोयुगे इतिदेवलवाक्यस्य संकरेभ्यो वर्णानां पृथक्करणात् योवर्णविभागोयावत्प्रा व३
वेदस्यनियमा [redacted] ध्ययनरूपात्मकवेताहानिस्तावदेतद्द्वयमनुष्ठेय [redacted] मित्यर्थकस्य कालबोधके:
ह्रं च त्वार्यत्वमह स्त्राणि च त्वार्यत्वशतानि च कलेर्यदागमिष्यंति तदा त्रेतापरिग्रहः संन्यासश्च नकर्त्तव्यो ब्राह्मणे
नविजानता स्मृतिव्यासवाक्यादिभिः कलिवर्ज्यत्वापि अग्निहोत्रयागादिषु धनलाभफलकप्रतिष्ठार्थं प्रवृत्तिः
प्रतिष्ठा घुयाधिवशात्मानोलोकेदृष्टेव प्रवृत्तौ प्रयोजिके तिनदोषः अतएव गीतायां अभिसंधायतुफ
लं दंभार्थमपि चैव यत् इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं मित्यनेनदंभस्यापि यज्ञफलत्वोक्तादंभो धर्मि
कत्वेन ख्यापनं अपि चेतियत्राभ्यां विकल्पेन समुच्चयेन फलत्रयमुक्तमिति तद्याख्यातारस्तस्य यंति निषि
हृत्वा तं प्रत्यधर्मएवतथापि तत्त्वमजानतां लोकानां धर्मत्वभ्रमादंभायतित्र प्रवृत्तिर्विधिहीनमसृष्टान्न

ल.मे.षा. १२५ मंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं यज्ञो नाम संपरित्यक्तानइति च विंत समानफलानामपि कर्मणां शक्याशक्यमात्रभेदे
न व्यवस्था सहस्रशक्तिः शतशक्तिर्दशापि च स्ववाः पश्चयः शक्यास्सर्वे तुल्यफलाः स्मृता इति भारते तोत्रे
अत एव विनश्यादृयं न कार्यमिति तत्र द्रुतमकृतरोप्य मनइतितस्या उक्तभाष्यविरोधात्तत्र हेत्वात्य
भीष्म स्यापि तत्र इपृन्नु [redacted] कपो वैयाघ्रपद्यगोत्राय सांकृतप्रवराय चः गंगापुत्राय भीष्मा
कण्वादीनां वैयाघ्रो यत्राजन्मब्रह्मचारिणोः अपुत्राय ददाम्येतदुदकं भीष्मवर्मणे इत्यादि तयेषामंत्रवस्तु नामवतारायुग
ततो नस्तजाय च अर्घ्यं ददामि भीष्माय आबाल्यब्रह्मचारिणे इत्यर्घ्यदानमंत्रयोनित्यब्रह्मचर्यश्र
वणादपत्नीकत्वप्रतीतेः कस्य च पत्नीवदस्याग्निहोत्रं भवतीत्यादिवचने नाग्निसाध्येष्वकर्मणि पनधिका
रात्कथं तरनुष्ठानं त्वं मे पितरमाज्ञाय कामार्तं शंतनुं पुरा ऊर्ध्वरेतसमात्मानं च कारेति वचनाच्च भा
स्त्रमा ष्य ऊर्ध्वरेतस्त्वं या हसोर्ध्वरेतसं च कारेति तदर्थः आबाल्यब्रह्मचारिणोऽत्याधिकवासत्वात्तौ हिराज्ये स्थि
तस्यैतेसमयांगमरोगिणिभ्रातौ सहसैः परिहतेयमश्यामीहो ऊर्ध्वरेतसमितिशांतिपर्वोक्तितौ दास्यादिभिर्युप. रामं०

पन्नः स्त्रीशाहस्य पत्नीपर्यायत्वाभावात् अनेकसहस्रविवाहाभावाच्च अपममतिमे दाशाब्रह्मचर्यं भविष्यति मा अ१
ते शपथे कृते प्रतिज्ञायाः पुनर्ब्रह्मचर्यं भविष्यतीत्यर्थः किंच यद्वं ब्रह्मचर्याभावेऽमोघवीर्यत्वेनकथं तस्य पुत्रा
भावः स्यात् किंचानेकसहस्रपत्नीमत्वेऽपि तुल्यार्ता तु योभार्याभित्यादिदोषश्रवणात्तत्र प्रतिज्ञाया अत्र तनो
चित्यं स्यात्तदाशोवाक कथं तत्र न्यपर्यनुयुंजीतं यशसामीचेति याठेउ ऊर्ध्वरेतसं शिवमिवयशसामीत्यर्थः अत्रे
तो ततवान्भीष्मात् अपशपामि ऊर्ध्वरेतसमितुत्तरार्धपाठः ऊर्ध्वरेतस्त्वं चाष्टविधमैथुनेच्छारहितत्वं तेने
तद्धत्वात्तस्य पत्नीकत्वं न पुरा [redacted] नच नित्यस्यापि तु कालिकस्य प्रगमने मित्तिकेन पित्र्यर्थम
गीकृते न ब्रह्मचर्यमाबाधः षोडशपामेव संनिहितं यतिच नेम निसेगत्तने मित्तिक सकल निषेधवा स्मे
धस्य दर्शनात् अत एव अतोऽस्मादृशिनेऽपि भार्यागच्छतो न ब्रह्मचर्यहानिरिति मिताक्षरां तस्याग्निहोत्रादि
मत्वे मानं तु तन्मरणकाले महताराज योगेन परिवारेणसह ततः स्वयमाग्नेमहातेजा भीष्मस्याग्नीननुव्रजन् स्मर
पास्योऽस्मिन्समये राजन् त्रीनारीयते विभोइत्यादि भारते युधिष्ठिरवाक्ये श्रवणोपपत्तेः तपन्वेलस्यो

ल·मे·षा·
१२६

यो नः सेनां सिंहवाहुरक्षन्सत्सरथभीमः कुरुवंशकेतुर्येन नात्हता त्रिरश्वा वाजिमेधाइत्यादिषु त्रिशतं वाजिमेधा
इति क्वचित्पाठः नोऽस्मेकैः सेनां त्वसेनामित्यर्थः करवस्य तु महाकविना कालिदासेन शकुन्तलानाटके शकु
न्तलोपाख्याने भारतोक्तमेव धृतिमत्प्रथमांके त्वयमुक्तो वनतुर्थेति सर्वैतानि कान्यिवरोनंक्ततो ब्रमाधुनि ए२
कानामप्यनधिकारिणां तत्कर्मेति मूढविरितिचेन्न ब्राह्मणो अपत्नीकोऽग्निहोत्रमाहरेन्नाहरेदिति ऊ
ति विचारमुपक्रम्य नाहरेदित्याहुः यदि नाहरेत्तदा पुरुषः स्यात्को न ह्यपुरुषः न देवान्न पितॄन्न मनु
ष्यानिति तस्मादपत्नीकोऽप्यग्निहोत्रमाहरेत्तस्मात्सौम्य योजयेदिति नेऽपत्नीकस्याप्यग्निसाध्ये कर्मण्यधि
कारात् अत्र देतिसन्नामन्तद्विपरीतो नहोऽर्थः न देवानिति यजेदिति शेषः मनुष्यान तिथीन् अत्राप
त्नीकोऽपीत्यपि नात्तस्याविद्यमानत्वेतां विनोपजाघभावस्तस्य च यदि नैव पृक्ति मृतपत्नीकपरः सामान्यमह
तंश्रुतेः संकोचेन व्याख्यानस्यायुक्तत्वात् अत एवाय यजमानस्य पत्नी साभिहुताव्रहितीयो वा कश्चिद्विद्यमान
याभिसापत्नोत्र स्तत्रव्याख्याने रुद्रदत्तविचारणायामुक्ता अत्र वहंतीसतुह्रष्य तेन्नाविद्यमानायामेनालंकृता

राम०
१२६

ला दि

दिनातिमित्रेनासंनिहितायामभावे च तस्मादित्यर्थः अविशेषात्त्वसतिच पत्न्यभावे तेज आलुप्यतेइति किंचास्मा
ग्निहोत्रं मेइति यजमानस्येव स्वामित्वव्याप नेनव्रीहियवपयवाज्यकपालपत्नीसंबंधानीति मसि होगसमभिवा
होरेणावत्स्या अंगत्वेन तदभावेपितत्रा किंच विद्यमानायास्तस्याः सहाधिकारेपि न यजमानसामर्थ्यं पदुक्तेमा
शीर्ब्रह्मचर्यंत्वयपत्न्या अनुमन्त्वादितिमीमांसकोक्तेः किंच वसंतेब्राह्मणोऽग्निमादधीत दर्शपूर्णमासाभ्यांस्व
र्गकामोयजेतेत्यादिकर्मचोदनात्व्र पियजमानमेवाधिकुर्वंतिन पत्नीं बह्वचब्राह्मणेऽप्युक्तं तस्मादपत्नीकोऽप्यग्नि
माहरेदिति किंचाचारोप्यत्र दृष्टः शिष्टजमानांपरं वैधाय सम्यकाव विभांडकेभी ष्यादीनोपपाच भगवतो रामस्य
रिति अत्रात्तोऽसंनिहितपत्नीकः आधानस्य भाववंतः अन्येतु वदन्ता विचारणेन श्रुतेः संकोचेन व्याख्यानेसा
नभिमतमिति दर्शितं अनेनाचारेणासंकोचेन व्याख्यानस्येवलाभात्तपत्नीकस्याग्निहोत्रं भवतीति सत्रे
चरुद्ररदत्तेनेवमुक्तं अग्निहोत्रपत्नीवत्संनिहितपत्नीकं स्व आयतनेयत्नेनुपविशतोसुत्तरस्त्रेण सिद्धे पत्नी
घ वद्वचनेतस्याविद्यमानत्वेआदरार्थं अत्रसे तिवचनाद्यजमान एवकर्मेति स्वाम्यं न पत्न्याइति स्वापि स्पे१

त्स्या २

त्न·श्रे·षा· १२७ तंभवतिंन च्चद्दर्शितिं प्राकृ इति॥ एतेन पद्मामांडारेण श्रुतिर्मतपत्नीकविषया॥ अत्रसमस्यैतिवचनं तु प्रहृत्तं त्राणां श १

कस्यचित्कारणांतरेणादिष्टं तेन स्यैनेदं द्विपित्वा तेन सहसत्रसमा पुनमुक्त मवबृथकुंडयापि नामयते मामम अग्निहोत्रा

नुष्ठानेनेदिष्टयत्वास हमयोगः प्रत्यस्त प्यामाभूत [redacted] पूर्वमेव सहकर्तृत्वमित्यर्थमित्युक्तेः तदपात्॥ विना

बाधं प्रकरणांतरेतिवेशस्यायुक्तत्वात्॥ किंचैतद्वाख्यानेऽस्यैतत्स्यपत्नी विशेषणात्वेपत्नीवदितिहर्त्रि

स्युक्ता स्यात्सविशेषणानां हि निर्नत्तुते॥ म तस्यात्रानुपस्थितेश्च अतएव कात्यदोषेषु प्रकाशा द्विवुक्त

शास्त्रविहृतत्वे दोषदुष्टकथनेन शकुंतलानाटकरूपकाव्यस्य दुष्टत्वेन नवैचमपि भीष्मादीनां वैदाध्य ४

[redacted]

मित्वदोषायत्तिः॥ अग्निहोत्रानुष्ठानाप्तिप्रियत्नादिर्नतस्यगृहस्थाश्रमसिद्धेः॥ अग्निहोत्रविधुरवत्

स अग्निहोत्रादिनादेवं तौ मुक्तिस्तेषां॥ पितृकरणापाकरणां भीष्मस्यपित भक्त्या सांतनको दृभिमत्तपोव श्र ज्ये २

लेनमानमपुत्रे वीसिद्धेः॥ अतएव कणवादिभ्यो गोत्रे इति गर्गादिषु कणवपाठश्च संगच्छते॥ पंचपित्रेभि णम॰

पनोत्तरकृतसमावर्तनामपि कैनचिद्विर्विभित्तेनानिघ्यावाऽकृतदारपरिग्रहाणामनाश्रम ४ १२७

श्रौतावानंजापते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चेति श्रु

यतेन यापि नैष्ठिकब्रह्मचर्यादेर्नतत् तदृणापाकरणस्य ब्रह्मचर्येणाग्निकार्यादिना सिद्धेः॥ स्मृतिस्रक्तेवोऽ तूर

तेनात्रैविजिमेधा इत्येतेन त्वसमयलकदानादिपरंपरसभावेन सुखाय ज्ञासंभवात्॥ अश्रीनाहाचेत्यपि सं

श्रि त्कारेकौ [redacted] परमिति प्रत्के प्रविद्रुक्ते रोतु देवतस्यपत्नीकल्पकमित्यन्योन्यहक्तेन तपरात्मं त्र्यश्रीनिति

नतथाप बहुवचनाप्ते गते श्वद्दानोतनामंतु देनुष्ठाने तथाचाराभावात् प्रागुक्तो द्देरेतस्तादिगुणावतामेव

तथानुष्ठानोचितेनेद्दानीतनानां प्रायस्तत्वासंभवाच्चेत्यलम्॥ नित्यनैमित्तिकयोरपि प्रत्यवायप

रिहारः फलं चेत्स्मह स्वैरपि बोधितेनिष्फलत्वज्ञानदशायामप्रवृत्तेः॥ उक्तरीत्या विधिबलेन प्रत्यवायम स

प्रत्यवायस्मतत्करणोपरिहारावश्यंभाम ता नवाप फलाको॥ हि भिम्यशोविधिरशोषइत्यपतेभूमा

त्विक इति गीतावचनविरोधः॥ पुत्राद्यनुपपक्रम्यपज्ञो द्दानंतपश्चैव यावनानि मनीषिणां एतान्यपि

तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तममित्यष्टादशेगीता याम्

न्य·मं·षा वपावनत्वोक्तेः संगः कर्तृत्वाभिमानस्तस्मादनुद्दिश्योपि प्रत्यवायपरिहारः फलमिति सिद्धं गौरिफलत्वं सं[illegible]कापि त्रि त्य१
१२८ यमाणाम्पावनत्वमिति तदाशयः नित्यशुद्धिज्ञो विलम्बेनाधिकारः नित्यत्वं च प्रत्यवायहेतुभावप्रतियोगित्वे
नित्यत्वे ऋहरहरित्याहिवीप्साया यावज्जीवमित्यादायहो दिकं च नित्यत्वे तात्पर्यग्राहकं चेन्न निषिद्धसंध्यावन्दनविषयकत्वं तिमा
व ५ मान्याभावेत्तत्सत्त्वे संध्याकालस्य पापहेतुत्वात्तत्र तत्संध्यावन्दनस्य हेतोरनुघ्नापांपायोतानिः संध्यामुपास
ते ये तु सततं संशितव्रताः विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकमनामयमिति [illegible] चित्रितपरफलश्रवणमेपु ल ५
स्ति न तव पुमर्थवादः स्तावकोनतु फलबोधकः प्रशस्तत्वरूपात्कृतिस्यमतेच नाहुतायुरधे[illegible]सार्थे पंप्रद ५
तिवेत्रः सर्वेभ्यः कामेभ्यो दर्शपूर्णमासाविति तारेरपि नत्वापत्तेः चतुर्थीतत्र्ऋोविरुध्येइत्यावर्थवादस्य
चतुर्थीवत्साधसाधिकाः दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यादिनः फलांकां चानिहन्तेस्वार्तन्त मूल
जनकत्वरूपं च माशास्त्र। धर्मेतिरत्वंमाशात्त्यतुन प्रहस्तुपयोगः। विधित्वेइ यावगमेपितस्या वा तरस्येण त
बोधनद्वारा कञ्चिच्चीत्रोत्साहिताज्ञायनद्वारा लौकिकमहत्वं यर्थवादार्थानां दृष्टा र्थवादानां फलबोधकत्वे तम०
१२८

मपीति बोध्यं अत एव सर्वेश अधिकरणे काम्यं यथा फलायोपदिष्टं तथा नित्यमपीति भट्टैरुक्तं। कर्मविपाकमा
खा पश्चित्तमपि तत्रेनयाहुः ख्यातुरसारस्यपेषसाधनतानुमानात् अत्र पापक्षयसाधनतानुमानं अनुमाने पक्षस्वधा
त्वर्थकरणीभूतोपागमत्करणकोव्यापारो वाः नतु तद्विषयकृतिपक्षकेनम इति तत्र क्रियेष्टसाधनताज्ञाना
दपि प्रवृत्तिदर्शनात् पाकादेरिष्टसाधनताज्ञाने विनापत्त्वेन तदिष्टसाधनत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाद्धेतु
न्यत्र विस्तरः लिङ्रूपशाब्दीभावना अंशाभावा करणेतिकर्तव्यताभिः तत्र तस्याः स्वविषयत्वेन
विषयाकांक्षायां समानेपदोपात्तत्वमत्ता सत्यां शत्रय विशिष्टव्यीभावनाप्रवृत्तिरूपा विषयः इयमेवभा थी
व्याकांक्षा साध्याकांक्षेतिचोच्यते साध्यात्वाख्यविषयतयैव तस्या विषयत्वात् साध्यत्वं च सहोपरंय
णसाधारणं एवं तस्याः साध्यत्वेनगतेके[illegible] नेत्याकांक्षायां प्रकृत्यनुकूलव्यापारबोधकत्वेन ज्ञातं परस्त्रा ३
नंकरणत्वेनान्वेति करणत्वं च भावनाभाव्यनिर्वर्तकत्वमेव कुठारादेरपि पुरुषव्यापरनिर्वर्त्यछेदनि
वर्तकत्वेनैव करणत्वात् भावनाभाव्यकरणकांक्षैव च भावनाकरणकांक्षेत्युच्यते तत्र कश्चिद्कर्मेतिना

ल·मं·षा·
१२९

याद्युपायेद्वेषेराग्नन्नसारिनावाऽभवर्त्तमानं पुत्रधर्मशास्त्रफलवत्त्वाज्ञापनेनद्वेषाद्युपलक्षणारोग्याद्यर्थवाह्वाक्यज
न्यापूर्वोक्तपाशस्त्सवत्तारूपास्त्रुतिः सहकारिकारणमितीयमितिकर्त्तव्यतेत्युच्यते ननु शाब्दानुपस्थितेकर
णादेः कथमन्वयइति चेन्न शाब्दोपस्थितेर्वर्त्तनेनायातुक्तत्वयाकांक्षापाशद्वादुपस्थिते साक्षात्सहकारिकारणम उ
त्वेनोपस्थितेः स्वपदार्थस्याद्विषयमानसबोधस्यतात्पर्यविषयीभूतांगीकारात् नन्वाहितलिङादेः श्रोत्रेणोपस्थितेः त
स्याभावनाबोधकत्वेन ज्ञानं त्वमपि मनसोपस्थितं एवं चार्थीभावनांशे वर्त्तनेनावोधकतया ज्ञातं पुरुज्ञानेन भाव
येदितिबोधः एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण प्राशस्त्यस्मृतिर्लक्षणया ज्ञानं तया स्वसमानमेतदर्थवादैः प्र ता५
शस्तत्वेन ज्ञाते इतीतिकर्त्तव्यतासंबंधः प्राशस्त्यं च शीघ्रफलदातृत्वरूपं तु स्वतः फलतो वा बलवदनिष्टा
ननुबंधित्वरूपं प्राशस्त्यमर्थवादैर्बोध्यत इति तन्न श्येनयागस्य शत्रुवधस्यानिष्टहेतुत्वेन फलतो निषिद्धे
तो श्येनेऽरागोद्देशेन महानिर्दशीनेन तदर्थवादैस्तद्बोधनासंभवात् प्राशस्त्यज्ञानेन विधेः प्रवृत्तिजननेसा स्य
हाय्यमर्थवादैः क्रियत इति विधिस्तुत्योराकांक्षा एवमर्थवादानामपि भगवतार्थानुवादकाः स्वाध्यायविध्यापादितमपी

राम०
१२९

जनकत्वलाभाय विध्याकांक्षोत्तरार्थवादानां प्रयोजनांशो विधिनार्प्यते विधेरपि भावनायाः इतिकर्त्तव्यतांशोऽर्थवादै
रिति उभयत्र वृत्तोपरागो वा अस्मिन्नेकस्त्रवद्वेतोत्वन्नास्य कल्पनेति बोधः एवमार्थीभावनापि त्र्यंशा यथा यजेतेत्यत्र यजेरेव
यजायामित्युक्ते देवपूजाकरणकव्यापारोयजेरर्थः देवपूजा च मंत्रकरणको देवोद्देश्यको हविषस्त्यागरूपमेवया
गः भाव्यश्च स्वर्गकामादिपदोपस्थाप्यः स्वर्गार्थितोल्लभ्यते यद्यपि स व्यापारस्त्यागविषयोपि तथापि तस्य करणा स्व४
त्वैवोपस्थित्याऽसुखात्मकत्वेनापुरुषार्थतया च न भाव्यत्वमिति बहिर्भूतस्वर्गस्यैव भाव्यत्वं अत एव ज्योतिष्टोमेने
त्याद्येतत्तीयाकरणाभिहितधात्वर्थस्यागेऽभेदेनान्वयात्तत्पुत्रभाव्याकांक्षामितिशब्देन मीमांसकैर्दर्शितान्तरङ्ग कि
त्वैः भावयेदिति पदस्योत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया सकर्मकत्वेन तदुपस्थितेन तथाकांक्षोचितेसेपि यजेतेत्यादितद्
नरूपेणाबोधात् तदुपस्थाप्येन तथाकांक्षानौचित्यात् तेनोपितथा बोधांगीकारे स्वर्गं भावयेदितिवत्स्वर्गं यजेतेत्या
पत्तेः अतः किमर्थमित्याकारकांक्षोदितेः अत एव हृद्देशानां कामानां परेच तु थ्याहवाध्ये स्वः करणं तु धात्वर्थो यागः उ
करणत्वं भावनाभाव्यानिर्वर्त्तकत्वमुक्तमेव सहकारिकारणाकांक्षारूपकथंभावाकांक्षा तु संनिधिपठितान्प्रयाजा

र्म

त्मभे॰ घा॰ रोपफलक्रियाजातत्वेपि कर्त्तव्यतयानिर्वर्त्तितैः तैर्विनायागेनापूर्वोंजननात्तत्पद्धतीत्यादौकर्मीकांत्याप्यधिकाः करणा
१३० कांशोत्रबहिर्भूतकाद्यादिपदैर्निर्दिश्यतेत्तेबास्वफलांशेकांशापांतमपेइत्याच पिसपुज्यतेन चविशिष्टसधात्वर्थत्वा
न्तरर्थस्वर्गभावनोद्देशेनयागस्यविधेयत्वेनस्यादितिवाच्यंविधिप्रत्ययबोध्यप्रवर्त्तनाविषयत्वरूपविधेयत्वस्यप्र
कृत्यर्थसंयताधात्वर्थेशिहाद्धोवेपित्वगस्यसुखरूपत्वेनस्वत एवेष्टतयातद्व्यापारेस्वरसतएवप्रवृत्तेः सिद्धत्वेनच
श्री विशेषरोपफलेत्वत्वप्रतीत्याऽद्वेवात् यथालोहितोष्णीषाऋत्विजःप्रचरंतीत्याद्वेउपपादयिष्यामश्चेद्दंसमासे
दंचप्रभावनायाअन्यपार्थत्वमितिमीमांसकमतेप्यावश्यकंतेषामपिसमानपदोपात्तत्वप्रत्याप्तत्वालिङःपेप्रवृत्ति
दि ४ नायोग्यत्वमतस्तदुपात्तभावनायामन्वयादितिरूपोपनिषदास्तुयागानुकूलोव्यापारएवप्रजेरर्थः पव्यादे प
रिव तत्रयागएवभाव्यः स्वर्गस्तु पुरुषव्यापाररूपभावनाऽव्यवहितोत्तरवर्त्तित्वाभावान्नतद्भाव्यः यागद्वारानुस
तज्जन्य३ साध्यः तथाहि विधिरप्रवर्त्तकत्वेसतिप्रेयमाणोयप्रयोजनसाधनविषयोपदेशरूपस्तस्यचप्रेषणस्यज्ञापकउपदे
शोविधिरित्यर्थकात्तस्याज्ञानमुपदेशइतिजैमिनिसूत्रात् तत्रचोदितिघोमादिवाक्यैर्यत्स्वर्गकामस्येष्टप्रयोजन त्मभ॰ १३०

या१ स्वले१

साधनत्वं यागावगतिविधिस्वभावात् यागस्यकर्मत्वाद्दुःखबहुलत्वेनचेतनसमीहाविषयत्वाभावात्तत्स्वरूपवि
धिबोध्यभावनोद्देश्यः किंतुस्वर्गादिरेव कामपदोपात्तधात्वर्थप्रतीतेः प्रवृत्त्यव्यवहितप्राग्वृत्तीच्छाविषयत्वेनोपस्थिते
श्चप्रीत्यात्मकत्वेनसमीहितत्वाच्च एवंचस्वर्गोद्देश्यतयाइष्टत्वस्वर्गोद्देश्यकयागभावयेत्स्वर्गकाम इतिबोधःयागभावना
च४ भाव्यत्वरूपसाध्यत्वस्यस्वर्गसाधनविरोधाभावात् तत्रनेकविशेषणविशिष्टक्रियापा [redacted]
विधिसत्वेनोभयोर्भाव्यत्वेपिनवाक्यभेदः चननकरणकोत्तागात्वैर्ध्रत्वार्हिभिर्निवर्त्तितोयोति
ष्टोमेनेत्यादिस्वर्गपदस्यस्वर्गज्ञानद्वाराकरणत्वेनान्वयोभावनायांतस्यापिसंकल्पद्वारायागभावनाकरणत्वा
त् परस्परकरणत्वेचोपस्थितयागविशेषणत्वेनैवसंकल्प्याद्दिहारेतियागनामधेयत्वमपिसिद्धं साध्यंचेदंधर्मे
जैमिनिरित्यपि विकरणोभाष्यभामत्योरित्याहुः नहिस्यात्सर्वाभूतानीतिनिषेधाच्छ्याग्नीषोमीयपशुश्वालंभेयायंभव
त्येवनचत्त्वग्नीषोमीयपशुमालभेतेत्यादिर्यागीयसिंसाविधिर्निषेधस्यविहितेतरहिंसापरत्वेबोधयती
तिवाच्यंविधिनाप्रकरणानचतस्यात्रासप्रेरणाविषयत्वेनप्रहेतुत्वंत्रेतत्वपर्यत्वबोधनेपिउक्तेरीत्यानि

म

त॰मे॰पा॰ १३१

ष्टहेतुत्वबोधेमानाभावेननिषेधस्यहिंसायांपुरुषानिष्टहेतुत्वबोधकत्वेनविरोधाभावात्तत्पक्षीयसंसर्गाग्रहस्यनादोषमू
वैशद्यदर्शनात्।किंचालंभनमत्रस्पर्शःकृषिर्होत्रप्रकरणात्पृष्ठेतेवत्समालंभेतेतिवाक्येनदर्शकत्वनिर्णयात्नहिंसात्व
गम्यागविशसनप्रकारोपदेशाभ्यामालंभनलभ्यायवर्चालभ्यार्थेनविरोधेपिवेदस्याप्रामाण्यप्रसक्तभावेन
नतत्संकोचेने[redacted]मानमन्यत्रराशेमात्रपभीत्याहिंसेकोचःप्राप्तसत्वेपिनदोषसहिंसेरेवरागावश्रीहत्तसुरेपना
दाविवज्योतिष्टोमादावपिमहहिंसाप्रपद्यतेएतेनतत्केनोडिनन्यायेनश्चविरोधेपिनिषेधस्यविहितेतर
हिंसापरत्वंविशेषविधिनाबोध्यतेइत्यपास्तंहिंसाविधेरभावात्तत्रचनिषेधस्यपुरुषार्थत्वेनपरदर्योति नि
षेधस्तदर्थमेवनिषेध्यमितिनियमेनपुरुषार्थहिंसायाएवसनिषेधइतिवाच्यंपुरुषार्थस्यपशुमांसादि
निषेधस्यक्रत्वर्थत्वदर्शनेनतदुक्तनियमस्यव्यभिचरितत्वात्क्रत्वर्थहिंसायामपिपरपुरुषायापुरु
षोपकारकत्वेनपुरुषार्थत्वाच्च।नचयज्ञार्थंपशवःसृष्टाःस्वयमेवस्वयंभुवायज्ञोस्यभूत्यैसर्वस्यतस्मा
द्यज्ञेवधोऽवधःयावेदविहिताहिंसानियतास्मिंश्चराचरेअहिंसामेवतांविद्याद्वेदाद्धर्मोहिनिर्बभावेति

राम० १३१

तिमनुवाक्यादिभिःपापाभावप्रतिपादकैर्निंदाप्रायश्चित्तोपदेशाद्यसमभिव्याहृतविधिवाक्यबोध्यप्रवर्तनायाःस्व
विषयप्रह्वतिविषयेधात्वर्थसामान्यतोनर्थहेतुत्वप्रतिक्षेपकत्वकल्पनेनसामान्यनिषेधस्यतदतिरिक्तपरत्वं।अत्रात्रेप
लभ्यायाअपिविधित्ताश्यविषयत्वेनतत्राप्यनर्थहेतुत्वाप्रतिक्षेपात्अन्यत्राप्यन्यत्रहिंसाचैवाविधानतइतिअवि
स्याति धानेनहिंसैवपापजनिकाअतिरप्यहिंसन्सवैभ्रूणहात्यतेनतीर्थेभ्यइत्याहतीर्थेयज्ञःतीर्थंशास्त्राद्धीरेतिको न्यष
शात्अत्रात्रएवमरणान्तप्रायश्चित्तमाहवाशिष्ठःबहवनोचितंदंडस्यचोरहननादीनांनपापजनकत्वं।शु
ध्यर्थंविहितमरणेनतस्यायुक्तत्वात्तन्नेदोषोहिंसायामाहवेदसुनेश्च।चोराद्यववधेराज्ञोदोषश्रवणाच्च
तस्मादरागहिंसाहिंसातिरिक्तविषयोयंनिषेधःअत्ररागहिंसाव्याप्तानुपरिष्टप्रायश्चित्तिकाहिंसाएवंसर्वनि
षेधेषुद्रष्टव्यमितिवाच्यं।मनुवचनेऽवधइत्यादौ[redacted]वनुद्दराकन्येतिवहत्यादिनिजःसत्वात्अत्रस
पापवदोऽवरइतिवदस्याबोधकत्वेनावधपदस्यपापाजनकत्वलक्षणायत्तेयंशास्तुयज्ञीयहिंसा

ल·भ·घा·
१३२

प ६

परमो धर्मो गीतो वै मनुना पुरेति ब्रह्मवैवर्त्ते भीष्म खंडे उक्तं तथा च मर्डं क स्यैवौ चित्यात् परमत्वं च पापाज्ञनकत्वेनास्पृत्र
त्वीयः प्रायश्चित्तेन परिहर्तुं शक्यत्वात् तन्न न देषः किं च महतः फलस्य कामनया स्तु दे तत्र नदेषः पृशुहिंसाजन्य पापस्य
प्रायश्चित्तोपदेशेन बहुव्ययायाससाध्ययागजन्यस्वर्गादि फलमेवाल्पस्यमनुनायागविषयेत्वल्पत्वबोधनात् ए
वं च न तदुत्तेन विधिः स्वविषये न घंहे तु तामपि हे यत्वं अत एव गीतायां य ज्ञानां जपयज्ञोस्मीत्यादिना जपय श्लो
ज्ञस्मा हिंसात्वेन प्राशस्त्यमुक्तं न यात्वं धर्ममपि चावैहु त्वाभात्वोभोज्ययाज्ययोंतोयुद्धायपुत्रस्य नैवं पाय
मवाप्स्यसीत्यनेन विहितेपि युद्धे पापं वदता ऽनादृष्टस्य यत्ते पितदुक्तं प्रायमेव न नापशङ्कनोयं धर्मस्य रूपत्वान नञ्प
कन्याये न सुशब्द ज्ञानजं धर्मैतानाशः फलां तरंवेति भाष्येयस्य शायामुक्तं रूपत्वानकमत्वं न नैवं त्वार्थामदा
लित्यस्तो ज्जत्वं लक्षातं लेपं हरीकरोमि फलांतरं च लभते जेन न्यायेन यत्तज्जंधर्मेणात स्यापनाशः फलांतर
लाभश्चेतिनदोषइतिवाचां अपशङ्कज्ञानादृधर्मस्यावाचनिकत्वेन केवलं वैपरीत्यमात्रेण कस्यस्यानिष्टत्व
त्वाडुक्तं स्वेन मधुशब्दज्ञानजधर्मेणानाशोपिहिंसादितिवचनबोधितयापस्य तेन धर्मेणावचनं विनानाश तोम॰
६ दयनाविकं पितुमर्हसि धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते। सुखदुःखे समे ६ १३२

मे

योगात्तदुक्तं गीताभाष्ये अत एवेंद्रादेः शतावश्वमेधयफलस्वर्गभोगसमर्थैनेकशो रावणमहिषासुरादिभ्यो दुः
खधारास्मृतिपुराणादिषूपवर्णितानान्यथा तं न गच्छति हिंसादिजन्यपापफलस्य पवस्त्रफलभोगानरूपत्वेन पपत्ते रिति मि
द्धत्वात् यत्तेनाध्वरे इतियज्ञनाम ध्वरति हिंसाकर्मा तत्प्रतिषेधोध्वर इति निरुक्तमहिंसइति तन्भाष्यमपि व्याख्या
नजो त्याथत्वा नञ् अत एव तस्मादभ्युदययोगाहिंसादित्युपपद्यते इति तद्भाष्ये उपमत्त्वतमस्तं च स्वर्गोपि
पातभीतस्य तत्पिपासा नोक्ति मेहेतिरितित्रहिंसन्नसर्वेतिश्रुतिस्त्ववैधहिंसाताग्निषेधसाधनत्वं वैध्या
स्वतत्त्वमाहनतुवैध्या अनिष्टसाधनत्वाभावं हिंसाविधयोपिहिंसायाः स्वर्गसाधनत्वमात्रमाहुर्नत्वनर्थहे
तुतामपीति चेत्प्रममपि अत्यायुष्याघनिष्टबोधकस्मृतिविरोधात् तदुक्तं पातंजलभाष्ये पदिके यं क्षितुरापपा
वापगताहिंसाभवेत्तत्त्रदातत्रेसुखयासावप्यत्यायुर्भवेदिति अत एवरात्रियाराणामपियुधिष्ठिरादी
नांस्वधर्मयुद्धेनजातत्रातिहिंसायांप्रायश्चित्तश्रवणांतथाचभागवतेमुचुकुंदंप्रतिकृष्णवाक्यं क्षत्रध स्मर
र्मेस्थितो जंतून्न्यवधीर्मृगयादिभिः समाहितस्तत्तपसा जत्स्वघं मदुपाश्रितइति आदिनायुद्धं मा यं

१८०।२१७२

धं३

ल॰मं॰षा॰ कंडेपेपि तस्माद्ब्राह्मणा मुहूर्तं जातहृष्टेमं दुःखसंनिधिं त्रयीधर्ममधर्माढ्यं किंपाकफलसंनिभमिति। किंपाको पि निं
१३३ बः इन्द्रवारुणीत्यपरे। मा तथा धर्मभारते पिता पुत्रमवादीत्। तातेन दृष्टः शोभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरे पित्र
र म यीधर्मं धर्माढ्यं न सम्यक् प्रतिभाति मे इति [redacted] राम
१३३

तयाकेनचिद्दुःखवृत्तीनां मृगाणां कृपया एव धर्मस्य प्रलोभनावाक्यैर्बद्धे तेऽनके। तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा।
तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञियेति। यज्ञियापि हिंसा न केवलं हिंसायेत्यर्थः। एवं चौषधीयहृदयेवसात्विक
ब्राह्मणस्याधिकारः। नमो ब्राह्मणाय हतायेच यज्ञविदो जनाः। स्वयं यज्ञं ब्राह्मणे हित्वा हुतं च यज्ञमिहास्थिताः। य
देवसुकृतं हव्यं तेन तुष्यंति देवताः। नमस्कारेण हविषा स्वाध्यायैरौषधैस्तथेति। वनपर्वणि तुलाधारजाजलिसं
वादे लोक्यम्। अव्यवसितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैः परैः। संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता। सर्व
कर्मस्वहिंसां हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत्। कामकाराद्धि हिंसंति बहिर्वेद्यां पशून्नरा इति। हिंसायुक्तयज्ञनि
दापूर्वकं विष्णुमेवाभिजानंति सर्वयागेषु ब्राह्मणाः। पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं स्मृतमि
ति मोक्षधर्मेषु विचिक्नुवाक्याच्च। सा यया पापापचतया वेद्यंतगंतापीति नदर्यः। नास्तिकैरितिकरणे
यातैः करणभूतैस्तानुद्दिश्येति यावत्। विष्णुमेवेति विष्णुत्वेनैव सर्वदेवताजानंतीत्यर्थः। अत एव सर्व
यागेषु ब्राह्मणानां पायसपुष्पैरेव तद्यागकल्पनेत्यर्थः। एतेनेदं स्वातंत्र्येण पूर्वं विष्णुयागविधा
यकमित्यपास्तं। तेजीरी यच्च तावदपि परामावर्ततेत्यपुः पशोः संज्ञप्यमाद्दित्युक्तेः तथा पापरूपत्वे एव ना२
हि ततः परागावर्तनं युक्तं नान्यथा। अतिरिच्यते द्वौ वा एषः एव वा अतिरिच्यते यो याजयति प्रति
गृह्णाति याज्यश्चिंत्या प्रतिगृह्णाति सवा अभ्यात्त्रिः स्वाध्यायमधीयीत इति स्मृतिजं प्रायश्चित्तं।

२

पदेशाच्च।सोपिपापसत्वएवयुक्तः।एतेनोक्तपुराणानि।अपपशुचातुर्मास्यस्तावकान्येवेत्यपास्तं।सर्वक
ति २ कर्मस्वहिंसापिविचिक्नुवाक्येश्रवणाच्च।हिंसामयानांनित्यत्वोक्तिरपितामससमांसभक्षणादिरा
गांधवेदमार्गेवर्त्तयितुंनतुतत्वदृष्ट्या।अतएवभागवते।मुन्यन्नैस्तुपाराप्रीतिर्नयानपरहिंस
येत्युपक्रम्य।द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणान्दृष्ट्वाभूतानिबिभ्यति।एषमाकरुणोहन्यादतज्ञोऽसुतृपो
ध्रुवं।तस्माद्दैवोपपन्नेनमुन्यन्नेनैवधर्मवित्।संतुष्टोहरहःकुर्यान्नित्यनैमित्तिकीःक्रियाइति।
द्रव्यमत्रपशुः।पशुयज्ञैरितिपाठांतरं।दैवमुन्यन्नेनतुष्टस्यतेनैवयज्ञोऽर्थात्तेनासंतुष्टस्यमांसा
क दिलुब्धस्यतेनेतिप्राचितं।तेषांतामसाधिकारित्वंचकपिलस्यूमरश्मिसंवादेमोक्षधर्मेस्पष्टमेव।
लोकेव्यवायामिषमद्यसेवेतिश्लोकेभागवतेपिस्पष्टमेतत्।तच्चैवकारवादेनिरूपितं।तत्रैवस्थ
लांतरेपिभगवद्वाक्यं।हिंसायांयदिरागस्याद्यज्ञएवनचोदना।हिंसाविहाराह्यालब्धैःपशुभिःस्व
सुखेच्छया।यजंतेदेवतायज्ञैरिति।हिंसायांतत्फलमांसभक्षणेयदिरागस्तर्हियज्ञएवतस्यानुज्ञा
द्वारातादृशरागवतःप्रतिपदिसंख्येयेनतुसर्वान्प्रत्यावश्यकत्वेनेयंचोदनेत्यर्थः।[redacted]
त्यर्यकिमु नित्यत्वादिकमपितान्प्रत्येवेतिसुष्ठुक्तंवेदस्यसतांलोकेनान्योमद्वेदकश्चनेत्युक्तं।मतमन्तोन्योनवेद स्त
त्यर्थः।अतएवपतंजलिनायोगसूत्रेएषामुक्तरूपमतेनव्यवहारःकृतः।गीतायामपि।अनिष्टमि

ष्टंमिश्रंचत्रिविधंकर्मणःफलं।भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचिदित्युक्तं।कर्मणइतितातावेकव
चनं।कस्यचित्कर्मणइष्टंसुखमेवफलं।कस्यचिदनिष्टंदुःखमेव।कस्यचिन्मिश्रं।एतत्सर्वमत्यागिनां
कर्मफलत्यागिनांप्रेत्यदेहांतरसंबंधेपिभवति।नतुसंन्यासिनांतत्फलत्यागिनां।यत्तु।अत्यागिनांक
र्मफलत्यागिपिकर्मानुष्ठायिनां।सत्वशुद्धेःप्रागेवमृतानां।तत्तत्कर्मफलंकर्मजं।त्रिविधंत्रिविधशरीरग्र
हणरूपंभवति।पापस्यानिष्टंतिर्यगादिदेहरूपं।पुण्यस्येष्टंदेवादिदेहलक्षणं।मिश्रस्यपापपुण्यपु
ग्मस्येष्टानिष्टयुक्तंमनुष्यदेहलक्षणं।संन्यासिनांमुख्यसंन्यासिनां।तेषांज्ञानतोऽज्ञाननिवृ
त्त्यादेहसंबंधाभावादिति।तन्न।तिर्यगादिदेहस्याप्युभयारब्धत्वात्।तत्रापिसुखदुःखोभयानुभवात्।
नहिदेहभृतांशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः।यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयतेइत्युक्तश्लोक
स्थत्यागस्यैवात्यागपदेनग्रहीतुमौचित्याच्च।उक्तत्यागफलकथनपरत्वात्तदुत्तरश्लोकवाक्यतया ते
मदुक्तार्थस्यैवौचित्याच्च।संन्यासिपदेनापिउक्तश्लोकस्थत्यागिनएवग्रहणमुचितं।तस्यगृहीत
देहस्यापिजीवन्मुक्तदशायामवस्थानात्कर्मफलप्राप्तिजन्यहर्षविषादाभावइतितात्पर्यात्।यत्तु।ये
दृष्टापूर्तादिकर्मणाचंद्रलोकंगतास्तत्रभुक्तभोगाःपुनरवतारसमयेव्रीह्यादौअन्याधिष्ठितेऽनु
प्राविनसंसर्गमात्रंजनंतुतत्रभोगप्रापक[redacted]कर्माभावादितिसिद्धांतिनोक्तेःपशुहिंसा
स्तेषांतत्र भोगर दियागादिदुष्टस्याशुद्धत्वात्तस्यतत्रभोगप्रापकत्वमस्तीतिपूर्वपक्ष।सिद्धांतबोधकंव्यासस्त्रमेशुद्ध

मिति चेन्नाशास्त्रादिति तस्यायमर्थोऽशुद्धमेवेति चेत् धर्मत्वाधर्मत्वयोः शास्त्रैकगम्यत्वात् वैधहिंसाया ध
र्मत्वेनोक्तेर्नसाऽधर्म एवेति अपर्यायत्वादेव वैधहिंसानपूर्णादोषायेत्येवमीमांसकादयः। अतएव तस्या
ल्पपापस्याल्पायुष्ट्वादिकफलमुक्तं। स्वाबरभावोऽहिंसर्वथाऽशुद्धस्यैककर्मणः फलमिति व्याख्याशयः।
किं च यत्राल्पं सुखमधिकं दुःखं समेवातं तत्रापि रागोऽधास्ति कस्यपरकीयसुंदरीगमनरूपतसुखेउ
त्कटछ्वयशात् प्रवृत्तिरुपपद्यते। दुःखस्याल्पत्वे तु सुतरां। अतएव मरणरूपमहानिष्टसाधनेऽपि
सहगमनवेणीप्रवेशादावात्महत्यंगकेसर्वस्वारपद्मादौ च प्रवृत्त्युपपत्तिः। पुरुषस्य प्रत्यवायेपियागा
स्य सांगत्वमहतमेवायोनाम कैशमध्यस्थः कलंजादी निभद्रयेत्। नत्रैनोक्तत्वचवेगएणं यथा चोदित क
सिद्धितद्दृसुक्तेः। तदुक्तं पंचशिखाचार्यैः। कुशलं स्योवबहून्यन्यदस्यमस्ति स्वर्गे प्यल्पममर्षमनुभवती
ति। किं च जैमिनेरेव सर्वविस्त तत्वद्रष्टाभावी मार्कंडेयपुराणादवगम्यते सुतरां तदीयानां तत्र हि। व्या
सशिष्योजैमिनिर्भारतविषयेषु केषुचित् प्रश्नार्थेषु संदिहानो मार्कंडेयपप्रच्छ स च नमेऽवसर
पक्षिण॰ स्तस्माद्सर्वद्रष्टा नविंध्याचलवासिनश्चतुरः पप्रच्छ सुतं तां तस्यायमाशयः। व्यासशिष्योऽप्ययमशुद्ध
चित्ततया व्यासोक्तं न साधुमन्यते सर्वफलदं परमेश्वरं तत्वेन नानुमनुते। किंतु कर्मैव फलदमिति तथा देवता
दीनां व्यासोक्तं ज्ञानाधिकारं न मन्यते ऽसंभवादनधिकारं जैमिनिरिति व्यासोक्तेरत स्तिरस्का
शिष्या भूत्वा तेषां ज्ञानाधिरेताते सर्वत्र व्यासोक्ते विश्वस्तो भवेदिति देवासुरसंग्रामादेस्तन्मुखतः

श्रवणे तेषामविग्रहत्वाभिमानं च त्यक्ष्यती ति तस्मात्तातं जलभाष्ये व्यासोक्तमेव श्रद्देमिति। अतएव
[illegible]वा स्मीयेरामायणे वालिवधेऽहते तेन भगवतो रामस्याधिदेपहतेभ्रातृजायापहारेणतस्य
पापित्वमुक्तं भगवता। अतिहि रक्ष्वांत्रकमनिधिकारस्त्याथापरा शादस्म तिमाख्यायां माधवाचार्योक्तौ
मिनिमतानुसारिणो जहास। ईशासिद्धिभयाद्वैद्रशास्त्राप्रामाण्यमीयुषां। शास्त्राणं जैमिनिमुनिः
के नमानेनासिध्यतीति। ईशासिद्धौ त्वुपलक्षणं देवताविग्रहादेरपि। [illegible]हि तदीयानां मुक्तिः प्रबलाध्य
त्तविषयभेदं दुर्बलवेदगीर्भिः मिथ्या त्वा[illegible]नि स्वरूपावनतनिषेधमलंकिलेतिदिक्। यन्न दुःखेन सं
भि७ भिन्नं नचग्रस्तमनंतरं। अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति अनेनापि स्रवितमेतत्।
अद्यापादिनतत्रैहिकरसं तकालदुःखसदृशं सुखसंमानदुःखनिरासः। न च ग्रस्तमित्यनेन तदधिकदुः
खनिरासः। अनंतरमित्यनेन निद्राकालवत् वैषयिकोभयरहित तद्भिन्नरूपकालनिरासः। अन्यथा सकल
दुःखाभावस्यापादनप्रतिपादने सिद्धे नचग्रस्तमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। अभिलाषोपनीतत्वेन वि
षयसंपादनक्लेशानिरासः। स्वर्गेऽपि वैषयिकमेव सुखमिति। अप्सरसएनं ज्ञाया भूत्वोपतिष्ठेरत
इत्यग्निष्टोमादिफलकथनेनेकः पूर्वपरयोरितिसूत्रभाष्ये स्पष्टमुक्तं। एवं च विज्ञातीयसुखत्वमे
वस्वर्गत्वं। तस्मात्महिषासुरादिजन्यदुःखमस्त्येव। यद्वा स्वनांतरीयकावश्यंभावि दुःखान्यदुःख

ऽनर्थकाधर्मानारब्धदेहोपभोग्यसुखवत्त्वं तत्‌। परस्त्रीगमनादौ मरणं न प्रायश्चित्तादौ चोक्तरीत्या ऽल्पपापं भू
यान्‌ धर्मो ऽन्यो तिष्ठेत्‌ मन्यायेनेति वदन्तीति दिक्‌। श्येनफलीभूतस्य शत्रुवधस्य रागतः प्रवृत्तिविषय
त्वाद्विधिविषयत्वाभावेन न हिंस्यादिति निषेधविषयत्वं पूर्णमेव। यद्वा ततः पातिवधस्यैव मनुना ऽ
न्यत्वबोधनात्‌। अत एव तत्र ऽन्यपापेष्वस्ववधेष्वतां प्रियिष्टानामपि दितवे द्विविधसाधनत्वेपि न तत्र प्र
वृत्तिः। श्येनस्य मरणानुकूलव्यापारोपि न हिंसा। मरणोद्देशेन प्रवृत्तस्य श्रोतविध्यबोधितस्य तदनु
कूलव्यापारस्यैव हिंसात्वात्‌। तस्मात्‌ स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयाद्रीन्‌ द्विजः। श्रुतीरथर्वाङ्गिरसीः
कुर्यादित्यविचारयन्‌। क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरेदापदमात्मनः। धनेन वैश्यशूद्रौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमइ
त्यादिना श्रौतस्य मनुना ऽभ्यनुज्ञानात्‌। श्रुतीविहितस्य तद्बोधिताभिचारकर्मणीत्यर्थः। कूपादौ विनष्ट
गाविकूपकर्तुर्हिंसकत्ववारणाय मरणोद्देशेनेति। मरणकामनयेत्यर्थः। एवमन्योद्देशेन प्रवृत्तिस्तनारा
त वद्धते ब्राह्मणे न तत्र हेतुब्राह्मणं हन्तव्यं ब्राह्मणमरणकामनया तदप्रवृत्तेरपात्‌। तथा काशीमरणो
द्देशेन कृतशिवपूजादेर्न हिंसात्वम्‌। यदा मे मरणं भवति तदा काश्यां भवत्विति एव कामनया मरणस्य
[redacted] काश्यधिकरणत्वविषयया तदाचरणेपि मरणकामनया ऽनाचरणात्‌। एवंचा
त्र हिंसात्ववारणाय दृष्टद्वारकत्वं वदन्तो मान्याः। एवं मरणोद्देशेन कृतस्य तु हिंसात्वं भवत्येवात्रौत

सुके१ रणं१

विध्यबोधितेनैतत्र त्रागुक्ताभिचारा हिंसात्वं। श्येनादावपि शिष्टानां विगानं तु श्येनादिधोवधाच्च नरकइति प्रतिसंधाने
न बोध्यं। श्येनाननुष्ठानकाले शत्रून्‌ दहेतीति प्रयोगस्तु गौण एव। उपपातकं ह्यभिचारगणनं तु वैदिकेतराभि
श्रु चारपरं। स्मृत्यपेक्षया स्मृतेर्बलवत्त्वात्‌। एवं च श्येनेकृते प्रतिप्रयोगादिना दैवाद्रियो र्मरणे श्येनकर्तुर्न किं
चिदपि प्रायश्चित्तं। शत्रोर्मरणेनुतत्र तस्य प्रयोजककर्तृत्वात्‌ प्रयोजकस्य प्रायश्चित्तमुक्तं तद्वेदवनसं
पूर्णं मरणजनकरोगादिकं प्रति श्यन्यकर्तृकखड्गघातादिकं प्रति च श्येनस्य हेतुतायावेदनबोधिनात्‌।।
श्येनवधप्रयुक्तमत्यल्पं भवत्येव। तांत्रिकाभिचारकर्तुर्मरणासिद्धौ तत्तद्वधप्रयोजकत्व प्रयुक्तमुपपातकप्र
युक्तं च प्रायश्चित्तं। कृतेऽभिचारे दैवान्मरणे तु उपपातकप्रयुक्तमेव। ब्राह्मणविषयेत्वभिचारस्य म
न्वादिस्मृतौ निषेधात्तत्राधिकं प्रायश्चित्तं। श्येनादिश्रौताभिचारकरणेपि प्रायश्चित्तं तद्विषये भाट्टा
अपि श्येनो विहितत्वादिष्टसाधनत्वाच्च धर्म एव तत्फलं। वैरिवधस्त्वनर्थहेतुत्वादधर्म एवेति प्रतिपन्नाः।
परे त्वेवं सति चोदनालक्षणोर्थो धर्म इत्यत्रार्थपदं व्यर्थं निषिद्धकलंञभक्षणादिषु न चोदनाल
क्षणमिति न तद्व्यावृत्तिफलकं न तत्‌। तस्मात्‌ श्येनो विहितत्वान्नाधर्मः। किं नरकसाधनहिंसाफलकत्वाच्च
न धर्म इति प्रतिपन्ना इत्यलं। वाजपेयेन यजेतेत्यादौ वाजपेयपदे न द्रव्यसुरासंभवात्‌। वाजपेयवतेति बो न
धेतु मत्वर्थलक्षणादोषः। वाजपेयेन यागं भावयेत्‌ यागेन च स्वर्गं भावयेदिति बोधे वाक्यभेदापत्तिस्तस्मा
त्तन्नामधेयमिति सिद्धान्तः। तत्र मत्वर्थलक्षणैतस्य न तत्कृतासाधुत्वं दोषः इत्यर्थः। तदर्थं तेषां प्रत्ययानांसा

धुत्वबोध का। व्याकरणेन तन्नार्थे लक्षणया प्रकृतिप्रयोगस्य साधुत्वबोधनात्। कुंताः प्रविशंतीत्यादावपि कुंत
त्वादिना तत्संयोगिन्यारोपो न तु कुंतसंयोगित्वेन लक्षणा। अत एव बाभ्रव्य इत्यर्थे बाभ्रुरित्यादौ नामसाधुत्वमु
कं परस्येतिसूत्रे भाष्ये। न च तङ्गोष्पंप्राप्तिभ्रमेण बोधे साधुत्वपरं प्राप्तिभ्रमस्य दरूपपादतायाः प्रागु
क्तत्वात्। तत्संबंध्यपत्यमित्यर्थेऽणादिप्रत्ययसमासयोः साधुत्वस्य सूत्राद्बोधनेन तत्रार्थेऽन्यप्रातिपदिकस्य लक्षणा
याप्यसाधुत्वमित्यर्थस्य सूत्रस्वारस्येन लाभाच्च। एतन्मूलकएव विभक्तौ न लक्षणा। स्थूलाणमन्येयमित्यादौ
तदपत्ये रस्थूलारोपो बोध्यः। सोमेन यजेतेत्यादौ छांदसी मत्वर्थलक्षणेति बोध्यम्। अग्रेर्ध्यापङं तं वा साम
पदं। अत एव प्रोक्ताल्लुगिति सूत्रे प्रोक्तार्थकप्रत्ययांतादित्यर्थे प्रोक्तादिति भाष्यमित्याशंक्य सौत्रो निर्देश
इति भाष्ये समाहितं। अत एव गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिति वक्तव्य इति वचनं वार्त्तिककृतारब्धं। अन्यथा तद्व
तिलक्षणयैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। लुगपि समानाधिकरणाद्व्यवाचक त्वे लेएव। लक्षणापि तत्सत्वे
एव। तत्रैवानुपपत्तिप्रतिसंधानात्। न च लुकापि लक्षणैवान्याख्यायत इति वाच्यं। प्राक्तबोधितत्वेन तत्र सा
धुत्वस्यानिबाधित्वात्। गुणगुणिनोरभेदस्यापि सत्वेन तत्प्रत्याख्यातमित्यन्ये। तत्तगुणवचनानामाश्रय
तोलिंगवचनानि इत्यनेन तत्र परलिंगादिसिद्धिः। अन्यत्रापि नामधेयत्व वीऽं पूर्वमीमांसायां स्पष्टं॥
नामधेयत्वेपि वाजपेयादिपदं पदपरं। मत्वर्थलक्षणायाम साधुत्वेप्यसत्यात तत्वाभावात्। प्रवरूपस्यापि पदश
क्तत्वाच्च। पदतदर्थयोरभ्याभेदाध्यवसायस्य पूर्वमुपपादितत्वेन वाजपेयपदाभिन्नो याग इति बोधे पश्च।

ग२

सांगोपांगविधिपर्यालोचने प्रवृत्तिनिमित्तरूपवैजात्योपस्थितौ विजातीयो यागो वाजपेयपदशक्य इति शक्ति
ग्रहेऽन्यच्छेन न पदेन यागविशेषोपस्थितिः। सहकारतरौ मधुरं पिकोरौतीत्यादौ एतत्सहकारतरवधिकर
णके मधुरर वणाज्ञानं तत्तत्ताहेज्ञात्योपस्थितौ तद्वच्छिन्ने पिकपदशक्तिग्रहे तेन रूपेण बोधः। यत्तु
पदस्य वाच्यतासंबंधेन यागेऽन्वय इति तन्न। संबंधाप्रसिद्धेः। पूर्वमनुपस्थितस्य संबंधस्य भानांगीकारे
पि सर्वथाऽप्रसिद्धस्याज्ञातस्य संबंधस्य भानाननुभवात्। वाजपेयपदोत्तरतृतीयाया असाधुतापत्तेश्च कार
णाभेदेन हिंसेति सिद्धांतः। यदपि वाजपेयपदं क्वचिद्धक्तमिति सामान्याकारशक्तिग्रहेण सामान्यतो
वाजपेयपदशक्य इत्युपस्थित्याऽभेदान्वय इति तदपि न। तथोपस्थितेः कारणाभावात्। किंचिदित्येवो
पस्थितेश्च। न हि किंचिदभिन्नो याग इत्येवं बोधोऽनुभवसिद्धः। किंच वाजपेयपदस्य योगेन सुराद्रव्यश
क्तिग्रहसत्वेन दृष्टशक्तिग्रहासंभवादित्यलं। प्रवर्त्तना च लिङ्नदोषत्वा। पचेत्यादौ विनापि लिङादिकं प्रवर्त्त
नाप्रतीतेः। आख्यातभाविस्य पर्ये प्रवर्त्तनाया धात्वर्थस्य स्पष्टत्वाच्च। कर्तव्यादिष्वपि घोत्यतायास्पष्टत्वाच्च
अत एव निमंत्रये यं भवंतमित्यादौ धातुनाऽभिमंत्रणस्य उक्त त्वेपि लिङ्सिद्धिः। यद्वा गौरेकस्य रन्वस्येति
लिङ्लोटो निमंत्रणादिनिष्टं अर्हे त्यं वाऽवश्यकर्तव्यतालक्षणं। किंच तथात्वे तस्यैव विशेष्यत्वेन तत्रै
कत्वस्यैव सत्वेन द्विवचनाद्यनापत्तेः। संख्यायास्तु वाचकप्रत्ययांत्यन्तं बोधविशेष्येणैवान्वयात्। कर्तृगतसं
ख्यायास्तन्निष्ठधात्वर्थद्वंतद्विषयकप्रवर्त्तनायामप्यारोपेण तत्साधुनैत्वमित्यपि क्लिष्टं। तत्र ध्यात्

पश्चादपितद्व्यापाराणांमध्येप्रयोजकव्यापारस्याविवक्षितयाविशेषणमितरेषांतुविषयतयाविशेष्यत्वं।एवंचप
ना२ चेदित्यादावेककर्तृकाप्रवर्त्तनाविषयीभूतपाकानुकूलाक्रियेत्यादिरीत्याबोधः।यत्तु।द्योतकत्वेपिप्रवर्त्तनाविशे
ष्येतितन्न।द्योत्येर्थेविशेषणतायाएवन्याय्यत्वात्।किंचतस्याविशेष्यत्वेदेवदत्तादेःप्रधानभूतधात्वर्थेना
न्वयत्वेनाकर्तृत्वेकर्त्तरिलिङाद्यनापत्तेः।किंचस्वाध्यायोध्येतव्यइत्यादौसत्वप्रधानेकृदंतेप्रवर्त्तनायाविशेष
णत्वमावश्यकमितिसर्वत्रतथैवोचितं।तत्रहिप्रवर्त्तनाविषयाध्ययनकर्मस्वाध्यायइतिबोधः।प्रवर्त्तनाविषय
त्वेनबुद्धस्यधात्वर्थस्याभाव्यत्वेनग्रहात्कथंभावाकांक्षायांगुरूपसदनादिविधिनानिवर्त्ततेकरणाकांक्षाच
बाह्येरध्ययननियमविधिभिर्निवर्त्तते।फलाकांक्षाचयद्वादिविधिभिः।यद्वागुरूपसदनंकरणंनियमा
श्चेतिकर्त्तव्यतातत्रसकलसंस्कारकविशिष्टेधात्वर्थेप्रवर्त्तनायाविशेषणत्वेविधिप्रत्ययस्तात्पर्यग्राहकः।एवंच
प्रवर्त्तनाद्विष्टमद्वात्तद्व्याप्यत्वंश्रेयःसाधनत्वंचाविशिष्टेष्वधात्वर्थस्यप्राप्तत्वेतुतात्पर्यतोगुणांशेपर्यवस्य
तिप्रवर्त्तनात्रवर्त्तमानकालेवभासतेशाब्दप्राक्तिस्वभावात्।इतरधात्वर्थस्तुभविष्यत्कालएव।ततएव।
एतेनप्रेरणप्रयोज्यपाकवर्त्तमानतादृशायांपचेदितिस्यादित्यपास्तं।विधिलिङादावुत्तमस्तुन।स्वप्रवृत्तौ
प्रेरणायाअप्रकारत्वेनतज्ज्ञानानुपयोगात्।इदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषे[illegible]विधिशक्तिप्रतिबंधकतांत्रिकाः इति
एवंचव्याख्यायोगेवकारादियोगोपिविधिशक्तिप्रतिबंधकइतिबोध्यम्।।इतिलिङर्थविचारः।। ।। ।।
पिपठिषीत्यादौसननर्थइच्छा।तस्याःप्राधान्यानुभवात्तत्रधात्वर्थस्यकर्मत्वसमानकर्तृत्वेतदुभयसंबंधे

कादिच्छायांवेतिसूत्रस्वरसात्।गमेर्यामःकर्मेद्वेषेकृत्नेकर्मत्वीतिसन्त्संयाश्रयो त्रे१ नेष्टस्मात्कर्मणिप
पिलोदयः।अतएवनिदिध्यासितव्योविजिज्ञासितव्यइत्यादिप्रयोगाःसंगच्छंते।ननुतान्त्वभाववाद
त्वेनानाप्याशंसाविषयस्यभविष्यत्वात्स्वविषयकालेनत्याशंसायामध्वचैतिसूत्रेभाष्येनतोतदीसाव
र्तमानायाअपिइच्छायाविषयस्यभविष्यत्वेनभविष्यत्कालेनवासनंताद्वर्त्तमानप्रत्ययासंगतिरि
तिचेन्नसन्प्रत्ययार्थेच्छायाःप्रधान[illegible]त्वेनगुणाभूतप्रकृत्यर्थेननुपापित्वात्।आशंसायांतुनप्रत्यया
र्थइतिप्रधानार्थानुपपत्तिरेव।आबाधादिवित्सपोतस्त्वधर्मोद्याशंसात्राशंसेइत्यादिशब्दप्रयोगेप्रयोत्रुधर्मः
सामान्यतइत्यन्यत्रविस्तरः।[illegible]श्वामुमूर्षतीतिकूलंपिपतिषतीत्यादौआशंकार्थेसन्।श्वकर्तृकमरणादिवि
षयाशंकेतिरीत्याबोधः।इच्छारोपेणात्रप्र[illegible]त्ययइतिभाष्यसंमतेयत्वेतुक्रोधः।यश्चानुमानसंबोधविषय
इतिबोधःसन्नंतेपियङ्कियङ्गिगंतुमित्यादिवारणायेकाधीभावः।तस्यपदवृधिलाभावेपिवाक्यनानर्थकं
नित्यत्वात्मनःइहद्वैयस्तोहत्रियैत्तश्चाहत्रिप[illegible]श्चतत्रस्वभावतएतान्स्वतिवाक्यहत्निश्चेतिभाष्यात्स्तःह

२

वै·भू·सा·
१३४
कृ·ना·४

तेनैकार्थीभावविषयत्वाद्धात्वर्थस्य व्यपेक्षाविषयत्वान्निरुक्तार्थत्वेन बाध्यबाधकभावाप्रसंग इति
बोध्यं ॥ यङ्‌ पुनः पुनः पतिशयेन वा पचति पापच्यते इत्यादौ यङो प्रत्ययार्थगतं पौनः पुन्यं बाहुल्यं वा द्यो ८२
त्यते बाहुल्यं कास्त्येकेचित् कौटिल्यं गर्हा वापि निसं कौटिल्यं गतौ नुसंदधते त्यादिशास्त्रे प्रोक्ता पा
तेन दिषये क्रियासमभिहारयङ्‌ नभिधानात् प्राचयतीत्यादौ णिज्वाच्या प्रेरणा न तु धात्वर्थवि
शेषणत्वापत्तेः एवं च तादृशव्यापारस्य कर्तृत्वानापत्तेः संपन्ना प्रयोजकेकर्तरि णिचोवानापत्तिः अ
तएव द्योतकतापक्षस्य तत्र भाष्ये प्रकृत्यर्थविशेषणत्वं शब्देनोक्तं स्वःकृतं किं चैवमपि प्रयो
जकस्य कर्तृत्वेगीकारे गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रयोजकव्यापारस्य गमिवाच्यत्वा
त्प्राधान्येन गमधातुवाच्यप्रयोजककर्तृनिष्ठस्यापत्तिः धातोरस्य विशेष्यत्वांगीकारेपि पाचयति
देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वानापत्तिः ममतु धात्वर्थ ८४२
तावच्छेदकस्वतंत्रपदेन शब्दतः प्रधानस्यैवार्थतः प्रधानस्यापि ग्रहाद्भुभयोः कर्तृत्वं तत्र प्रे रामा०
१३४

स्वी

रणाया विशेषणत्वेपि तस्या अन्यानधीनत्वलक्षणमार्थं प्राधान्यमितिवाच्यं प्रयोज्यकर्तृरित्तीयेव
संपन्ना तद्वादेरप्याप्तेः दुहादीनाम प्रधाने कर्मणापिलादिस्वीकारेणान्नादि विधौ कर्तृद्वयेपि प्रधानाप्र
धानत्वाया प्रवृत्तेः तत्रार्थप्राधान्यस्यसत्वाच्चेति चैवमन्तर्भावितण्यर्थेपुभयोः कर्तृत्वापत्तिः स्व स्व३
क्रि साध्यक्रियाजनकप्रयोक्तृत्वं स्वातंत्र्यमिति पक्षेपि स्वतंत्रकारकंक्रियाजनकं कर्तृसंज्ञेबाधका
भावेन क्रियायाः प्रधानभूतायाएवग्रहणान्नोभयोस्तत्वं ममतु तत्र प्रयोज्यकर्तुः प्रायेणाकरणा
त्वेनाविवक्षितक्रियाया अपि धात्वर्थता प्रायेणाकरणत्वेनैव बोधान्नतादृशस्य कर्मत्वं कचित्तु तर
पि यथा गौः शतं दंडयतीत्यादौ तत्र प्रयोज्यव्यापारानुकूलव्यापारोधात्वर्थ इति बोध्यं अ
मी तएव चोरणाहं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्यादौ प्रयोज्यकर्तृश्चौरादेः करणत्वमुक्तं
भामत्यां चारेणात्यस्यानुप्रवेशनान्वयेपि करणे एवतृतीयेतिबोध्यं वाचकत्वे तु न दोषः प्रयो
ज्यस्य णिजन्त प्रकृत्यर्थे कर्तृत्वेपि संपन्नापि कर्तृत्वाभावात् संपन्नाप्रधानकर्तृत्वादिति भाष्य प्र

१

ल.मं.षा १३५ धानत्वं न प्रकृत्यर्थीकर्तृत्वरूपं स्पष्टं चेदं हेलमति चेति सूत्रे भाष्ये इति ॥ सनाद्यर्थविचारः ॥ कर्तृकर्म
विहितत्वात्तानां कर्तृकर्मणी वाच्ये अर्थस्तयोरेव च लिंगाद्यन्वययोग्यस्पयोः प्राधान्यं सत्त्वप्रधानानि ना
मानीत्युक्तेः कर्मकर्तृ च फलव्यापारयोर्व्यत्यासः इत्याद्युक्तं तत्र शतृशानजं तार्थस्य व्याप्तानार्थक्रि
न४ याविशेषणत्वमित्यर्थी निर्विवेनास्ति भूमिमितप त्रचेतुर्थो ध्वनेस्य स्पष्टं काव्यप्रकाशे हरिस्याह च
कम्पमानायाधीषाव जपं श्रुं कमसांकुरुत नादर्थ्यस्या विरोधेऽपि शब्दात् स्वेदः प्रतीयत इति अथ पून
मन्त्रजपः उभय यत्रापि जपस्यैव विधिः शब्देन बाधे जपस्य प्राधान्यमन्यस्य गुणभाव इति तदर्थः
कश्चित्तु शत्रन्तार्थस्य बुद्धिपूर्वकत्वादिरूपम प्राधान्यं प्रकरणादिवशाद्यजन याचा प्रतीय धा४
य ते मध्या निर्विवेनास्ति इत्यादौ एवं च तदर्थ समानाधिकरणानेमार्थस्य विशेषणत्वमेवान्यथा तत्र वि
शेषणमायन्नस्यास्या तार्थे विशेषणत्वं न स्यात् गलन्ते न्याधारं सा तौ स समासेन हि यह वाक्ये च वि ३२
परीतमिति तिन गच्छेदित्यादिः पूर्वनिपातासिद्धिः भावार्थी नाकं समसंज्ञकत्वाद्धीनास्वल्प राम १३५

न

र्थानां नपुंसकभावे तस्य च साध्यावस्थापन्नधात्वर्थानुवादकत्वमेवं साध्यावस्थापि पचनी
व२ रूपमित्यादावलिंगयोगः तत्र लिंगानुपसंभवाल्लिंगसर्वनाम्नत्वाच्च नपुंसकत्वमेव शयितव्या
द्यर्थविभक्त्यालिंगान्वयोपयोगिसिद्धत्वावेदनमिति केचित् घञादिवाच्यसिद्धावस्था स्तु२
पन्नः पाक इत्यादौ सर्वसंख्यादियोगदर्शनात् तत्रापि प्रकृत्यसाध्यावस्थापन्नस्यैवोपस्थि
धो त्याहनस्य पाक इत्यादौ न कारकान्वयहानिः अथ व्याहतन्तिङन्तार्थक्रियायां तत्र कारका
न्वय इति तु न युक्तं तन्त्वोकि तिनिषेधेन कृद्योगषष्ठ्यनापत्तेः कर्तृकर्मणोरिमस्यवैय्यर्थ्या
पत्तेश्च काष्ठैः पाक इति लिङ्गापत्तियुक्तानन्वैकस्यैव सिद्धत्वसाध्यत्वाभ्यामुपस्थितिः कथं
विरोधादिति वाच्यं यथा संबंधिभेदे नैकत्रैवाचार्यत्वमातुलत्वे च तत्प्रकारकलिंगादिसं
बंधिभेदेन साध्यत्वसिद्धत्वस्य चैकत्र विरोधस्यैवाभावात् यथा वामगोधावत् प्रशस्तत्वा
दोधावत्तस्य मृगं प्रति साध्यत्वं दर्शनं प्रति च साधनत्वं तद्वत् एकस्यैव च धात्वर्थस्य सा

ल॰भं॰षा
१३६

ध्यत्वेन प्रकारतासिद्धत्वेन विशेष्यतां एकनिष्ठत्वाच्चतयोर्निस्फुटं ग्यहोबोधे: एतेन घञ्जा ये
भाव: प्रधानमितिपथा व्याख्याता: तदुक्तं कारिकेत्यादि तिसूत्रे भाष्ये घञादिवाच्यो भावो वाच्य:
प्रकृत्यर्थात् इति: तु मुनाद्विवाच्य स्याभ्यंतर इति तु मर्थ इति सूत्रे भाष्ये तत्र शोभनना ग्रहपरस्य
धात्वर्थफलोन्वये शोभनं पाकइत्येवं कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी लुन कर्तृसाहचर्येणाकर्मणो धा
त्वर्थे भेदेनान्वयि न एव तत्र ग्रहणात् सहं चेदं प्रजनात्प्रजितमित्यत्राष्टमे भाष्ये एतत्त्वनिरू
पितं कर्तृकर्मणोरिति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे व्यापारान्वयेत् शोभन: पाकइत्येवं तस्य कर्मत्वाभावे
नातद्विशेषणो द्वितीयाप्राप्नोति: तिङ:तार्थव्यापारान्वयेत्तुनपुंसकत्वेव: एतेन घञादीनां
प्रयोगसाधुतामात्रमित्यपास्तं तदुक्तं आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनवर्तिता प्रकल्पि
ताय थशास्त्रं सघञादिष्वपि कृत्स्न: साध्यत्वेन क्रियातत्र धातुरूपनिबंधना सिद्धभावस्त
पन्नस्या: सघञादिनिबंधन इति सिद्धभाव: सिद्धत्वं यथा पचतीत्यादौ कल्पितान्वयव्यति राम
१३६

रेकाभ्यां धातुभाग: क्रियायां प्रत्यय: कारके इति कल्पना श्रीयते तथा प्रकृति: साध्यस्वभावमा च
ष्टे घञ्जतस्या: सत्वभावमित्यर्थ इति हेलाराज: अनेनात्रापीयं शास्त्रकल्पनैवेति दर्शयति स्प
ष्टं चेदं भावे सार्वधातुके यगिति सूत्रे भाष्ये साध्यत्वेन भानादेव क्रियापि क्रियोपपदे विधी
यमानतुमुनादिसिद्धि: भोक्तुं पापाकइत्यादि क्रियापदस्य साध्यत्वविशिष्टस्य वृत्ते: प्रत्य
य: परार्थेनेति न्यायस्य क्रियांतिरिक्तविषय एव भोक्तुं गतो देवदत्तेन ग्रामो गत: कृतपूर्वी क
टमित्यादौ कारकाणां गुणाभ्युत्तक्रियायामन्वयात् साध्यावस्थस्य प्रकारतया भानात्तस्य
प्रसत्त्वप्रतिषेधरूपनञ् र्थेऽन्वयो नेति नहि त्वावहित्वयाकर्म भावकर्तृकारसत्तेति बोधाभि
पाक:भोक्तुं प्रायेण पाको नास्तीति नवस्तुतो भोक्तुंगतरत्वा घञ्साध्ये वक्रियापदी भाक्रियायामित्युत्वाप्र
स्वर त्यासत्ता क्रियपयोरेकजातीयत्वलाभेन स्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थ प्रत्ययगुणीभूतायां साध्याव
स्थमात्रायास्वक्रियापि क्रियाया ग्रहणात्तथानितं चेदमुपपदमतिङ् गतिकारकोपपदात्कृ

५

त॰मं॰घा॰ १३७ दितिसूत्रयोर्भीष्मेऽस्मन्मते प्रपंचितं विंचयत्र कार्यैक्रियावाचकशब्दग्रहणं तत्रो न क्त्रिप्रा
माण्यं ग्रहणं यूवत्वात् क्रियारूपार्थग्रहणं तत्र गुणीभूतादेरपि ग्रहणं अत एव गतपाकादियो
गेक्त्वाप्रत्ययविभक्तिकत्वे स्नुत्वादीनां साधुत्वमिति मम मते विस्तरः भुक्त्वादीनामसत्त्वभूतो भाव
वार्थः अत एव पक्त्वा तो भावत इत्युक्तेः पाकत्वादाविव भुक्त्वर्थे वैलक्षण्यापाननुभवात् एवं चाम
धात्वर्थानुवादक एव तत्र भुक्त्वादौ क्रियासामान्यार्थो यामितुक्ते रूपस्वरूपत्वाद्यर्थेम
त्यं पितृमन्य्यो संत्वसंसर्गः प्रकृत्युपपदार्थयोस्तादर्थ्यं च समानकर्तृकत्वमपीहाभिधानत्वस्य
क्षं४ संसर्गः एतद्विहितत्वप्रत्ययकर्तृमेव कृत्स्नं दृष्ट्वा यातीत्यादर्शकीयाजीत्यादौ हेतु कर्मकभविष्य स्म
दर्शनोद्देश्यकदर्शनकर्तृकर्तृकं यानं तृह्वा कर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं गतं दृष्टा तोदेश्य
कं गमनं मितादिरीत्या बोधः एवं क्त्वा णमुलादीनामपि क्त्वा प्रकृत्यर्थक्रियाक्रियांतरविशेष
णं भावात् संबंधाधिकारात् तयोः संबंध एककर्तृकत्वे पूर्वकालत्वे उत्तरकालत्वे च समान राम
त्वो
१३८

वं
कर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुशासनात् समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे सप्तमी पूर्वकाले इति बहुव्रीहि
समानकर्तृकयोः क्रियारूपार्थयोर्मध्ये पूर्वकालसंबंधार्थवाचकाद्धातोः क्त्वा स्यादिति एवं च वा
क्यार्थो क्त्वा संबंधतात्पर्यग्राहकः क्त्वोदयः स्तव नादेव तयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वबोधः
क्वचित् ऋजुसत्त्वव्याप्यत्वादिकमप्यधिकं भासते तत्तु मानांतरगम्यत्वान्न क्त्वा द्योत्यं यथा भुक्त्वे
ष वायं तोनपीत्वा अधीत्य तिष्ठतीत्यादौ अत एवाध्ययनकालिकस्थितिमादाय चाधीत्य तिष्ठ
तिप्रयोगो न तु तद्भावकालिकस्थितिमादायेति बोध्यं तदपि संसर्गमर्यादयैव भासते तेन
समानकर्तृकत्वं क्त्वा वाच्यमिति सपास्तं संसर्गमर्यादयैव लाभेनान्यलभ्यत्वात् कर्तृ रिक्तादि
कुरु त्यस्थलनात्र प्रवृत्तिः स्वप्रस जो भाव इत्युक्तेः तत्राव्यवहितपूर्वकालत्वादेव संसर्गः अत
नर एव वर्षातिरीयभोजनमादाय भुक्त्वा व्रजतीति अव्यवधानं च तात्पर्यवशात् दण्डमुहूर्त्तोहसादि
मिर्यायधबोध्यं तेनाधनुत्वा गते साधुपपत्तिः न च पूर्वकालत्वादेः संसर्गत्वे मुख्या

न:म:ष:
१३८

दायस्यापि तीतिनिस्पात्त्वादादानस्य स्वाम्यपूर्वकालत्वाभावादिति वाच्यं आदानोत्तरमपि स्वाम्यानुवृ
त्यानुमादायतदुपपत्तेः । अत्र कालिकसंबंधेन व्याप्यत्वमपि भासते तेनत्यादानोत्तरस्यापेक्षते
तदनुवृत्तावेव तथा प्रयोगो न तु स्वामीति नेतथाप्रयोगः तदानीतनिवृत्तायास्त्वाय्यस्य त्वाभावा
त्तद्दर्शपौर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेतेत्यादौ दर्शादियागवैशिष्ट्यस्य सोमयागे विधानमतो
दर्शादितः प्राक् सोमकरणे प्रत्यवायसिद्धिः दर्शमात्रकरणे सोमाकरणे च तदभावात्सिद्धिः
आधानोत्तरं तावत्कालसंदिग्धजीवनस्यापि अद्भावत्तस्मात्ततः प्राक् सोमानुष्ठानेऽपि तत्प्र
२ त्यवायः प्रागपि सोमेनेवेद्दति आश्वलायनोक्तेः । उत्तरकालत्वमात्रं पूर्वकालत्वमात्रं वा संबंध इति
तत्र युक्तं संबंधस्योभयनिष्ठत्वावश्यकत्वात् तच्चोत्तरकालवृत्तित्वं तत्ध्वंसाधिकरण त२
कालवृत्तित्वं स्थितत्वापरपर्यायतादवभावात् । किं तु तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसम
योत्पत्तिकत्वं उत्तरकालस्य प्रत्ययार्थत्वे न युक्तं क्त्वाप्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वदर्शना राम
१३८

हे२

त्तस्य विशेष्यत्वापत्तेः क्रियाप्राधान्यविरहेणाभीष्टो येह्येतलाभावापत्तेः गुणभूतक्रिया
न्ताश्रितत्वमेहैतौपाचकवद्रस्माहावति प्रसंगाद्दाप्रौच्यः परेत समानकर्तृकयोः धात्वर्थयोर्मिथः
पूर्वकालविशिष्टार्थे इति वर्धिनो क्त्वे ति सूत्रार्थः तत्र पूर्वकालत्वं क्त्वाप्रत्ययार्थः प्रकारः तद्दलादेवानं
तर्यसंबंधेन तस्य धात्वर्थान्तरार्थेन्वयः अत एव भाष्ये समानकर्तृकत्वे न यथेव भुक्त्वा पश्चात् व्रजतीत्यत्र क्त्वा
प्रत्ययप्रमाशं मास्वशद्वे नोक्तत्वान्नेति परिहृतं यद्वेशब्दस्यात्र पूर्वकालत्वार्थनिरुक्तौ तेनोक्तत्वान्निरिति
तदर्थः नातः क्त्वा ध्योना मध्ययोगद्यनितदर्थः तथा सती हकस्मान्न भवत्यास्यते भोक्तुमिति शङ्काप
रभाष्यासंगतेः तत्रापि फलार्थकं तुमुना पूर्वकालत्वस्यासिद्धिक्रियायां द्योतितत्वे न तत्र प्रसंगः त
त्र पूर्वकालत्वस्याप्रतीतौ तुकतकत्वे त्राणादानं वा तस्य प्रत्ययेन लयासाध्वित मित्यतः पद न्यर
त्वामेः त्का तराभुजेलक्ष्मुनमभिधात्रेति कैयटः पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजतीत्यादावन्येभ्यो

ल.मं.षा
१३९

मोक्तुमपःपूर्वंभुक्त्वा[…]भ्योऽक्त्वाजितमपःपश्चाद्भुज्यतीत्यपदइतिसाधनांतरक्रियापेक्षंपौर्वकाल्यमितिविभाषा
ग्रेइतिक्त्वाआनंतर्यसंबंधेनपूर्वकालिकदर्शोदिवैशिष्ट्यंचसोमेविधीयतइतिनतत्रदोषः[…]चपूर्वका
लइतिकर्मधारयएवंभुक्तइतितुनोक्तंलाघवानादरात्तत्वेनबोधाननुभवाच्चएवंचभूयसांसंबंध
वाचकत्वंदेषामपिसमानकर्तृत्वादिरूपसंबंधवाचकत्वंवक्तुंशक्यमितिमाहुः नचैवमिष्टकाःपक्त्वा
हंमोहोहंभुक्त्वाव्रजामीत्यादौतृतीयापत्तिः नचतिङ्जेनकर्तुरभिधानान्नसेतिवाच्यं तिङंतार्थक
र्तुरुक्तत्वेपिक्त्वांतार्थकर्तुरभिधानाभावात् अनभिहितेभवतीपर्युदासात्तत्रत्तएवग्रामासादेत्रा
त्तिइत्यत्रसदित्रियाधिकरणस्याभिधानेप्यासिक्रियाधिकरणस्यानभिधानात्सप्तमीतिभाष्या
दौस्पष्टंतथापक्त्वौदनोभुज्यतेइत्यत्रद्वितीयापत्तिरितिचेन्नकर्त्रादेरेकत्वेप्रधानतिङंतार्थक्रिया
नप निरूपितशक्त्याभिधानेक्त्वांताद्यर्थगुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिहितवत्त्वस्यभाष्यादिस्पामातप रामः

१३९

त

नांगीकारात्तैरुक्तंहरिणाप्रधानेतरयोर्यत्रद्रव्यस्यक्रिययोःपृथक्शक्तिर्गुणाश्रयातत्रप्रधानमनुरुध्यतेप्र
धानविषयाशक्तिःप्रत्ययेनाभिधीयतेयदागुणेतदातद्वदनुक्तापिप्रतीयतइति क्रियांतरसंबंधस्यबुद्धिविष
यत्वेएवक्त्वःसाधुत्वमितेनपूर्वक्त्वांतार्थमात्रस्यबुद्धिविषयत्वेनसकर्मकमीकारासत्वात्तदंतरंगत्वेनद्वि
तीयादिकंदुर्वारमित्यपास्तंओदनंपक्त्वाग्रामोगम्यतेइत्यत्रतेनेत्यादौद्वितीयाभवत्येवं कर्मशक्तेर
कनिष्ठताभावात् अतएवस्वादुमीतिसूत्रेभाष्येक्त्वातुमुनंतास्तुल्यार्थयःसमभिव्याहृतेनानुप्रयुज्य १४
मानेनसमानेधिकरणेतद्व्याख्याकारकेवक्त्वांतेनोक्तविषयेतृतीयादिनेत्युक्तंअत्रापक्तौतो
भावइत्याश्रितंतच्चप्रत्याख्यातंतत्रसमानशब्दएकपर्यायःएवंचसुधंप्रतिहंतुंशक्यमितिके
परोक्तंचिंत्यंवचनारंभेसिद्धेःसुधःप्रतिघातमात्रविशेषणत्वमपिनयुक्तंगमेर्ग्रामःकर्मपि
स्व त्वभयमितिमन्सूत्रस्यभाष्यविरोधात्अतएवग्रामोगंतुमिष्यतइत्येवनतुग्राममापग्राममेवे

तु

ल॰मं॰षा १४० तिः एवं चाहसोभयत्रापि शाब्दान्वयः एवं ग्रामो गंतुमिष्यत इत्यत्र गमिक्रियायेस्तेद्वि तीयाचतुर्थ्यौ निकृष्टापि भ
वतस्तदर्थे हानकर्मत्वस्याप्यभिहितत्वप्रकाशात इति केचित् हरिरपि ड्वेष्टि गतिसंस्पर्शात् ग्रामेयोग्लोवि व्याह
धीयते तत्रेषि रीत्यो वृनिर्भोगः क्रियते गतिकर्मगाद्विसंस्पर्शात् इत्यौक्तिक्रियामुख्येनैव द्वयमेव धातोनिर्भा
गः अभिधानादिषिणांतद्विहितत्वादिगंत्रात एव पक्वा भुज्यत इत्यत्र केषांचिन्नव्याये स्ततेओदनंप
चतिः सौ सावनुमानान्यत्ती पृत इत्यत्र केषांचिदितुक्तौ मध्यमोदनं पदं वाच्यस्या योग्यत्वान्न यवि
क्रियया संबंधः किंतु भुजिनैव तिनयविनिरूपितताशक्तिरूपात्वोदनपदार्थे किंतु सा मध्यमोदितीयांतौद
नपदार्थस्तत्रगम्यत इति केषांचिन्मतमिति तेद र्थः इत्यलं आख्यातवाच्यक्रियायाः धात्वर्थोपसेवकत्वो न्या॰४
तोपस्थिताः सर्वा विशेषणानां नतु तासां परस्परं संबंधः गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् अत एवातिय
तिः [redacted] प्रयोगः स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति पीत्वा भुक्त्वा स्नात्वेत्यादिच अत्रावाह्य षोडशोपचारैः पूज
येदित्यत्रोक्तसंबंधेना वाहनविशिष्टपूजने षोडशोपचारैरित्यस्य करणत्वेना वाहनस्य षोडशोपचा राम॰ १४०

५

णां नगरस्येषि न्नद्वेषः हास्तिनदेशस्थैर्ये प्राप्यगंगां पर्वत इत्यादौ परावृत्ते योगेश्चेति उक्तोऽप्राप्त इत्यत्र व्याहारः अत्र प्रा
प्येत्स्यद हस्तिनादेशस्य पुरुषकर्तृका नदीकर्मिका आरोपितप्राप्तिरर्थः सा चोत्तरकालिकत्वेन पर्वतकर्मक
प्राप्तिक्रियान्वयीनी अत्र परभृतनघातं अत्र परभृतनघातकर्मकप्राप्तिध्वंसोत्तरकालप्राप्त्युत्पत्तिद्वारकः
संबंधः एवमतिक्रम्य एवं तत्रेत्यत्रावश्योगः उत्पन्निकालावच्छिन्नहस्तिनादेशस्य पुरुषकर्तृकपर्वतेनैक
र्मकप्राप्तिध्वंसोत्तरकालिकी नदीप्राप्तिरिति बोधः तेनाभयत्रक्रमेणागभावसमानाधिकरणत्वं ध्वंस
स्तो समानाधिकरणत्वं चेत्तरः प्राप्सं फलतीति चित्तास्त्रा क्रियायाः एवं परावरयोगः यच्चावैर्मोसमितिवि
गत्स्या विकृशाहा इत्यानीरित्यत्र त विग्रहो विभिन्नत्वेन ज्ञानं तडुत्तरकालिकी अत्र विशिष्टावधिका
मृत्युपकर्तृकोत्सन्निरित्यर्थः परत्वादिकमत्र लोकव्यवहारादेव वह्निमित्यन्यत्र विस्तरः इति लड
र्थविचारः अथ प्रातिपदिकार्थो निरूप्यते तत्र घटादिपदेभ्यो घटत्वादिविशिष्टव्यक्ति [redacted] वोधोनुभूयते तत्र पद्यपि शक्ति

ल·मं·पा·
१४१

परिच्छेदकेषु गुरुत्वेन नयनानुयनाद्यात्मकव्यवहारेणाव्यक्तावेव तत्परिच्छेदस्य व्यापिव्यक्तिमात्रे शक्तिग्रहोऽसंभवी ता
सामान्येन तत्तत्पलिंविषयकोऽपि शक्तिग्रहः तद्विषयव्यक्तीनां तरस्यापि विशाहेमाने गोपृहारस्य स्यापि भ्यानापत्तेः तद्विषयक
शाब्दे तद्विषयकशक्तिग्रहस्य कारणत्वाभ्युपगमेन तत्र व्यभिचारश्च किंच हस्तिपकव्यक्तीनां तरे हस्तिसंबंधग्रहाद्यु
त्तहस्तिपके सनगृहीतसस्यापि हस्तिदर्शनेन स्मरणापत्त्या व्यक्त्यंतरे संबंधज्ञानस्य व्यक्त्यंतरज्ञानाहेतुत्वात् किं
च सर्वेषां शाब्दानां व्यक्तिमात्रबोधकत्वे गौः शुक्लश्च लोडित्य इत्येषां सहप्रयोगानुपपत्तिस्तस्मात्तं जातिगु
णक्रियासंज्ञा विशिष्टासु तज्ज्ञानाद्यनुगतीकृतव्यक्तिषु शक्तिग्रहो वाच्यः तादृशग्राह्यशक्तिग्रहेणासकलव्यक्ति
बोधदर्शनात्व्यक्तीनां शेषशक्यतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताशाली जातिप्रकारकः शक्तिग्र
हः इति जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधसंभवः एवं च एतदर्थं सामान्यलक्षणामत्यासत्यंगीकारो व्यर्थ एव
किंच तदंगीकारे प्रमेयत्वसामान्यलक्षणायाधर्मिणां धर्मिणां विशिष्टस्य च सर्वस्य तत्तद्रूपेणाज्ञानाप ग्र॰
त्तौ सार्वज्ञ्यापत्तिः नच सत्त्वादिधर्माश्रयत्वस्यापातपासामान्यधर्मप्रकारकमेव ज्ञानमिति न दोष इति वा रामं॰

१४१

मादयर

च्यं प्रत्यासत्तेः प्रकारतयाभानस्यवक्तव्यत्वात् किंचाविद्यमानेन संबंधिना संबंधस्योपपत्त्यादृश्यतिमशक्यत्वेनभा
विषु शक्तिग्रहासंभवात्तद्वस्य स्वभावि जातीयाश्रयत्नद्युपपादनेन च हेतुः संयुक्तेभावि णकेजनस्यादिभौ विवत्नुः संयुक्त
समवायान्यतरसापत्तिः विनश्यदवस्थघटप्रत्यक्षवारणाय संनिकर्षाणां कार्यसहभावित्वेनैव कारणतावश्यक
त्वेनात्रैव तद्विपरीतकल्पनेमानाभावः समवेतगुणनाशस्थलाश्रयनाशकसामग्र्येव प्रत्यक्षे विषयस्यापि
कार्यसहभावेन कारणत्वे गौरवं विनाशकाले द्रव्यस्यसत्त्वेतेनापि कार्ये कारणाभावेन न निर्वाहः तत्काले त
दसत्त्वे तत्संनिकर्षस्या [illegible] घटः प्रत्यक्षस्सस्सामग्र्या घटोनास्तीत्यादौ प्रसक्तियोग्यवृत्तिमानघ्रानामेवा
भावप्रतीतिरितिमूलं एवं च ज्ञात्सवच्छिन्नविषयकशक्तिमान् जातिशब्दः गुणावच्छिन्नविषयकशक्तिमान्
गुणशब्दादिरिति व्यवस्थानं तत्र विशेषणविशेष्ययोरन्यथाऽपि शक्तिः शक्यतावच्छेदकत्वं च शक्यैकदेशप्रका
रत्वं हस्तिपकत्वादाव्याप्तेरगृहीतहस्तिदर्शनेन हस्तिपकत्वेनोपस्थितिः विशेषणविशेष्ययोरन्यतर
धर्मस्यान्यतरत्वारोपे विशेषणत्वादिकमेव बीजमत एव शिरत्वावच्छेदस्यादौ विशिष्टस्य ध्वंसेन्वयः कारकवि

८२

वे भावः संबंधिद्वयासिद्धत्वासिद्धत्वे नैव न रासत्वे उपपादयितुमशक्यत्वात् वस्क... निरस्यदवस्थ ५
निकर्षस्या १

श·मं·षा·
१४२

शेषतोऽनुगताद्वौ कारकत्वं पदार्थसंबंधग्रहविशेष्यत्वस्य संबंधिमाननियामकत्वं तत्स्वच्छेदकत्वस्य धर्मिमाननिय
मकत्वं यथा हस्तिपकादेर्हस्त्यादिसंबंधग्रहस्य हस्तिपकत्वादिनोपस्थितौ नियामकत्वं अत एव दंडाद्घट तेन घट
स्य घटाद्वा दंडत्वेन दंडस्योपस्थितिः एतेन शक्यतावच्छेदके पि शक्तिरित्यपास्तं फलाभावात् तत्र यथा शक्तिग्र
हे शक्यतावच्छेदकानुगतीकृतसकलव्यक्तिभानमेव शाब्दबोधे पि तदनुगतसकलव्यक्तिभानं न प्राप्त
गामित्यादावेकवचनं तु शक्यतावच्छेदकगतसंख्याविशेष्ये आरोप्यप्रयोगानुपपन्नं शक्यतावच्छे
दकत्वं शक्यनिष्ठाया विशेष्यतातन्निरूपितावच्छेदकताख्याप्रकारतया भासमानत्वं घटादिपदशक्तिग्रहे च
घटत्वादेरेव तत्त्वं न द्रव्यत्वादेरिति न तेभ्यो द्रव्यत्वादिप्रकारको बोधः द्रव्यादिपदाच्च न घटत्वादिप्रकारको
बोधः अत एवाकाशपदस्य शब्दाश्रयत्वे शक्त्यभावे पि तत्तत्स्वरूपेण बोधः नहि शिष्टविषयकसंबंधग्र
हस्यैव तद्विशिष्टविषयकज्ञानहेतुत्वादिति मतनिराकृतोक्तं वस्तुतस्तत्राकाशत्वमखंडोपाधिरूपं तत्स्वरूपं स
वा जातिरूपं वा शक्यतावच्छेदकं तेनाकाशः शब्दाश्रय इति प्रयोगोपपत्तिः तदुक्तरूप [redacted] तम॰
१४२

वस्तुपराम
र्शकत्वं

स्ते भाष्ये द्रव्याभिधानं व्याडिरिति एतस्य हेतोर्जातेस्तत्फलत्वेनाश्रयपरतापत्तिरित्यत एवेदं द्रव्यमात्रं विशिष्टजा
तिपुरस्कारादेव नोच्यते इति केचित् अत्र पदार्थः शाब्दे नोच्यते समवायिद्रव्यधर्मपुरस्कारः क्वचिन्नत्वन्यतद्धर्मपुरस्कारः
क्वचित्तदुपचारितं तद्धर्मपुरस्कारेण तु केवलस्य पदलक्षणाया तत्र सर्वनामप्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्यते सो ऽभिधेयत्वेन
विवक्षित इति उदंतादिति सर्वनामपरामर्शयोग्यपदव्याभिमर्थः अत इति पत्मतीयते तद्द्रव्यमिति मि
रूक्तेः तथात्मत्वादेः भेदेनेति किंचित्कृपितविशेष्यत्वेनेत्यर्थः विवक्षितं तदस्तेनेन
शाब्दार्थस्येदंत्वलक्षणमित्युक्ते एवं च जात्यादेरपि विशेष्यत्वविवक्षायां द्रव्यत्वमेव तिङन्तार्थक्रिया ते४
याश्रये पि किमादिभिः परामर्शोऽस्त्वभिसारिभिर्विशेष्यत्वाद्वैते संख्याविशेषणाद्द्रव्यत्वमेव
विप्रतिपत्तिहेतुतामुख्यान्न तत्प्रसिद्धद्रव्यग्रहणमिति तेनोक्तं सेतु जातिरेव शक्या
भयत्र शक्तिकल्पने प्यकोशिके जातीनामच्छेदकत्वं वा नेगौरवात् पुंसां नामपि शक्तिर्वादाने ऽत् स्वर
व्यक्तिभानं तु शक्तिग्रहविशेष्यत्वात् तत्तवच्छेदकत्वेन जातिभावत् शक्तिग्रहस्य गौणीपदशक्यइस

२२

ल॰मे॰षा॰ १४३ वंसवत्त्वगोत्वमितिवत्तन्नागृहीतविशेषणाबुद्धिर्विशेष्यउपजायतइतिन्यायसहकृतलाघवेनजातिमात्रे
यद्वाजातिविशेष्यकएवशक्तिग्रहोगोत्वविशिष्टमानयेतिज्ञाने शक्तावप्येवमेवाभिलापात्।जाति
[redacted] राशक्त्यावियोगेपितस्याःकेवलायाःशब्दवाच्यत्वंपश्यामुत्व
स्यत्वस्यानावियोगेपिजलाहीरष्पमानस्यमुखपदबोध्यत्वेतद्वत्शक्ततावच्छेदकंतुशक्तिग्राह्यताजातिः
शक्तार्थयोमस्वत्वेनतद्गतजातेरपित्वात्पदाजातिगतोधर्मस्तथाविनापिसंकेतविषयतासामान्येन
संबंधनियमात्स्वमहत्त्वेरितात्व्यक्तिंजातिंविशिनष्टियथाचसुरादीनिरूप्यादिज्ञानाग्रहीतान्यपिचानु
मयामीतानुव्यवसायेग्रत्वेतत्तद्वदितिहरिग्रंथेसमंभाक्तवाच्येभीननिमित्ताहुःतदुक्तंतत्रैवभाष्ये आ
कृतिंवाजत्यायनइतिव्यक्तेरभानेप्यानयनादिक्रियातत्रकेवलायामसंभवेतोव्यक्तिसाहित्येननिष्पा
द्यतेतदुक्तंमहापरत्वेनद्वितार्थेतितत्रैवभाष्येआकृतावारंभणादीनांसंभवोनास्तीतिकृत्वातत्सह
चरितेद्रव्येभविष्यतीतिपथ्याप्रायाणीयतामितुक्तेकेवलस्यागैरानयनासंभवादचोदितमपिपात्रमानीय शाम॰ १४२

सु

तेएनदेवाप्येरानयनंयत्वात्रस्यरूतत्वाकृतावारंभणादीनिचोदयमानानिसामर्थ्यात्साहचर्याद्द्रव्यमभिनि
विशंतेसर्वएवाकृतेःक्रियायोगोविभोवितद्व्यापारवेतिद्रव्यद्वाराकःसंपद्यतइतिकैयटःसाहचर्यंच
संबंधःआकृतेरारंभणादिभिःसाध्योन्वयस्तद्बोधेबाधस्याप्रतिबंधकत्वादारोपेणवोपपाद्यःद्रव्यगत
जोम्य४ लिंगसंख्यादिवत्तद्गतभेदाशेषेणगोसंबंधसादिसमुच्चयोपपत्तिःकदाचिदेकेनैवशब्देनद्रव्यगतद्वित्वादिसम्
त्वेनप्रतीतिरित्याद्येवंत्वदीयःस्याद्द्रव्यक्तौकार्यानितसंस्कृताजातिस्तमतिपद्यतइतिकेचित्तन्नसंबं
धात्समजव्यक्तेर्भाननिमित्तेवन्याय्यमतएवमहापरस्त्रादिस्यभाष्येतोकव्यानातस्माश्रेनहारेविषयातयाभा
नमितिवहृतगोत्वादिप्रवृत्तेजातिरेवधर्मीतद्वन्निधर्मैवगोत्वादिपदानांशक्तिरतस्तत्रनेकदापिगोव्यक्ति
विशेष्यकोबोधःनापितद्विषयाक्रियायत्नेत्तेगवाचापुपलक्षितगोत्वादेरितरपदार्थसंबंधबोधनेप्रकृतस
पंस्पचप्रत्ययार्थप्रायेणोपलक्षणत्वमेव अतएवोपाजमानयेत्तुतैनोयमीरानयनाउपलक्षण
त्वंचोपलक्षविषयक्रियायां विषयत्वमेवजातिमाधान्येएकवचननात्पर्यग्राहकंपरस्पस्तुलाइत्यादि

न्ये·भा· १४४

यत्कैः शाबल्यजातेर्विशेषणतां शुक्लः पटः घटः पटो नेत्यादौ च शाबलेयस्य गौर्घटो नित्य इत्याद्यनभिधानान्न
एवमेव घटो न द्रव्यमिति न । यद्वा जातिव्यक्त्योरव्यतिरेकात्तेजातेरेव प्राधान्येऽपि न वाहाद्यन्वयानुपपत्तिः । त्र
त एव गवादिशब्दाः पीनामाश्रयगतलिंगादिग्राहितां तद्युक्तं तद्धितार्थ इति सूत्रे भाष्ये ऽथवाऽव्यति
रेकाद्व्याकृतो द्रव्यानयनमिति एवमेव पटः शुक्ल इत्यादौ गुणगतलिंगादिग्राहितामुक्तादिश
२५ ब्दानां पटस्य शुक्ल इत्यन्नतु न भेदसं तन्त्रसंबन्धत्वात् यदा जातिव्यक्त्योर्भेद एव विवक्षितो वाहाद्यसम
भिव्याहारो जातेः प्राधान्ये च तदा भावप्रधानो निर्देश इति व्यवहारः स च यथाभिधानमिति नाति
प्रसंगः तदुक्तं जात्याख्यायामिति सूत्रे भाष्ये जातिशब्देन जातिरप्यभिधीयते द्रव्यमपि कथं पुनर्ज्ञाय
ते द्रव्यमपीति एवं हि कश्चिन्महति गोमण्डले आसीनं गोपालकं पृच्छति अस्त्यत्र काचिद्गां पश्यसि ॐ
ति स पश्यति [redacted] चायं गाः पृच्छति न तु न मम स्पृष्टं विवक्षितमिति तु घटादि द्रव्याभिधानं तत्र बहु
वचनं पदासामान्याभिधानं तत्रैकवचनमिति । जातिशब्देन तस्य जातिशक्तिग्रहविषये तो सर्वः राम० १४४

द्रव्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभेदेनाभिधानं विशेष्यत्वं यद्वा द्रव्याभिधानं वार्यः सामान्याभिधानमित्यस्य द्रव्याभे
देन विशेष्यतया तदभिधानमित्यर्थः यत्तु बहुषु बहुवचनमिति सूत्रे भाष्ये उक्तं यदा गुणो गुणिविशेष
को भवति तदा नोजरेणापि भावप्रत्ययं गुणप्रधानो भवतीति निर्देश इति तत्तु भावप्रधानता तत्प्रत्ययग्रा
हकमात्रोपलक्षणं तथा सत्यपत्येऽपि जातेः पदार्थत्वेन स्यादेकत्वादि वचनोपपत्तिरिमांश्च व्यक्तिर्वा
२५ दैवेन ब्राह्मणो हन्यादित्यादावेकं ब्राह्मणं मत्वा कृतौ स्यादित्याद्यांशं चोक्तं न त्वाकृतिपदार्थिकस्य द्र
व्यं न पदार्थो द्रव्यपदार्थिकस्य वाकृतिर्न पदार्थ उभयोरुभयं पदार्थः कस्यचित् किंचिद्गुणभूतं किंचि रु
त्प्रधानभूतमिति यथा पचतीत्यादौ क्रियाप्राधान्येऽपि साधनसंख्यान्वितो वचनभेद एवमाकृतिप्राधा
न्येऽपि द्रव्यसंख्यान्वितत्वं स दोष इति केयटः मनुस्मृत्रेऽपि केयटः आश्रयगतैकत्वसंख्याविशिष्टा जातिः
कार्येष्वाश्रीयते यथा पशुनापजेतेत्यादाविति पदार्थ इत्यस्य पदजन्यबोधविषय इत्यर्थः गुणभूतमि
त्यादेः स्वारसिकत्वेऽपि शेषः कदाचित्स्यापि प्राधान्यं तु तात्पर्यग्राहकसापेक्षमिति तत्र शेषः द्रव्य

प्राधान्येन व्यक्तिर्जातिगतसंख्यावचनं यथा न ब्राह्मणमित्यादौ नञ्ज्ञातात्वाक्रान्तसकलव्यक्तीनां च बोध इति
बोध्यं इदं चाभेदेन व्यक्तौ विशेषणत्वे इष्टव्यं भेदेन विशेषणत्वे तु जात्याख्यायामिति सूत्रोक्तरीत्यैकवचन
छिद्र मेव व्यक्तेः प्रकारत्वे च निरवच्छिन्नाया एव विशेष्यभूतजात्या वानुगमः न हि प्रकारीभूतमेवानुगमकमि
त्यत्र मानं मल्लिन्यनुक्तमर्थसूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तं वीरः पुरुष इत्यादौ द्रव्यवादे तस्य भेदाभावात् [illegible]त्रा
भिन्नार्थानामेकार्थीभावरूपं सामर्थ्यमित्याशंक्याभावाच्च मपि द्रव्यं हारीहत्यथा विशेषणविशेष्य
भावो जातिवादे द्रव्यवादे द्वावयुगुणाहत्तभेदमाश्रित्य तदुपपन्निरिति तत्रावाच्यमित्यस्याशक्यवि
षय इत्यर्थः शुद्धद्रव्यवादे त्वनुपदमेवोपपादयिष्यते एतदोघट इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावाप्र घ
तीतेः सोपि भेदस्सायेक्षा इति तदाशयः जात्याकृतिर्व्यक्तयः स्म पदार्थ इति गौतमीयसूत्रे तद्वार्त्तिकका
रोप्याह तु शक्तौ विशेषणतार्थः किं विशेष्यते मध्या नोयसज्जेनुभावृत्ता नियमेन पदार्थत्वं यदीभेदवि
शाविशेषणगतिश्रुतदावव्यक्तिः पदार्थो गजात्याकृतीयथा गौस्तिष्ठति गौर्गच्छतीति नयोः स्यानादीनाम राम
१४५

संभवात्तावत्पदार्थः यदा पुनरभेदो विवक्षितः सामानाधिकरण्यं तदा जातिः पदार्थ इतरे विशेषणं यथा गौ
र्न पदं प्रयुज्य इति अत्र सर्वव्यक्तिलाभाय एकवचनोपपत्तये च जातिः प्रधानेन तस्याः साक्षात्संबंधासंभवा
त्तव्यक्त्यभेदविवक्षाबोधापि पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्राकृतिः वैयाकरणानये यथाकृतिः शक्तेति स्फोटवादे नि
रूपितं केचित्तु पिष्टकमय्यो गाव इत्यत्र शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः स च ज्ञानं यातज्ञलोके वस्त
शून्यमित्यस्य वास्तववस्तुशून्यमित्यर्थः बाधज्ञानाबाध्यत्वाच्च मिथ्याज्ञानादस्य भेदः बाधज्ञानसत्त्वेपि श
ब्दव्यवहारस्य तज्जन्यज्ञानस्य च जायमानत्वात् नतु क्रमस्तत्रासत्त्वपि तत्र वर्थज्ञाने शब्दः करोतीति हीति तादृ
शपदेन तु धर्ममुपलक्षणीकृत्य शक्तिग्रहादृश्यजनस्तत्र बुद्धौ [illegible] विशिष्टाव्यक्तिर्बुध्यते नतु तद्धर्मप्रका
रेणेति व्यक्तिवादः यक्षे च प्रकाशश्चन्द्र इति वा मतोपि वस्तुनस्तत्र हि शेषणविशिष्टव्यक्तेः स्वरूपेणोप
स्थितिः यथा पञ्च शुक्लवाससः सदेवदत्त इत्यादौ शुक्लवासउपलक्षिते शक्तिग्रहेपि देवदत्तपदजबोधे
न तद्भानं तथा जात्यादेरपि एतदेव जात्यादेरुपलक्षणत्वेपत्वोपपत्तेया राम सर्वेषां स्वरूपतः शक्तिग्र

ल.मं.पा.
१४६

हविषयत्वं संपादयत्स्वयं शक्तिग्रहाविषयो बोधाविषयश्च यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्यादौ काकः स्वोपल
क्षितोत्तरकालत्वादिना तत्तद्गृहमितरेभ्यो व्यावर्तयति तथा जातिर्व्यक्तीरुपरक्तस्याप्युपलक्षिताभिमताभिः
शक्तिमितरेभ्यो व्यावर्तयति· घटत्वाश्रयो यः स घटपदशक्य इति शक्तिग्रहस्तत्र तेन विशेष्यमात्रपरामर्शः
घटो घटपदशक्य इत्यस्याप्ययमेवार्थः एतदेवाभिप्रेत्य ध्रुवमपाय इति सूत्रे धावतः पतित इत्यादावध्रुव
त्वमाशंक्य स्वतोऽप्यविवक्षया समाहितं सरणोपलक्षितं द्रव्यमात्रमत्र विवक्षितमिति कैयटः तदुक्तं मान
न्नेऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणांशकः सुकरं संबंधो न च व्यभिचारि व्यतीति हरिः यत्तु ध्रुवेणानिमित्ते
न देवदत्तगृहं यथा गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयत इति शुद्धमेव न तदुपलक्षणीभूतं काकविशि
ष्टमित्यर्थः तथा स्वतोपाध्युपलक्षितं मतसगुणाद्यनादरेणोद्वशब्देनाभिधीयत इति हेलाराजः न च स्यात्तामि
तादिव्वालत्वोपलक्षितत्वस्य सर्वव्यक्तिषु सत्त्वान्न दोषः यद्वा रूपसामान्यात्तद्वैयक्तिषु हननतिषिधादि
नदुक्तमद्रउतास्त्रे भाष्ये रूपसामान्याद्वा सिद्धं बालस्यापि शक्तिग्रहोऽपि दर्शोगोपदव्याव्य इति रत्राऽपि परे शक्ति शा.म०
१४६

ग्रहे भासमानोपलक्षणकरूपेणान्वयभेदमाश्रित्य वीरपुरुष इत्यादौ समासः वीरपदेन पुरुषस्याप्युपस्थितत्वात्त
योर्नपर्यायता। [redacted] तद्बोध्यव्यक्तिमात्रबोधकत्वेऽपि पर्यायत्वमिति वरंगाः ञ्चपममपि पदं नः मम यत्तत्रे भाष्य
स्पष्ट इति समासवादेव व्यात्ता नन्तु जातिपक्षेऽपि गवादिपदानामुभयत्र शक्तेः शक्तिग्रहकार्यकारणभावेन
जातिप्रकारकत्वस्यैव निवेशो न तु व्यक्तिविशेष्यकत्वस्य निवेशः अतएव व्यक्त्यंशे कुत्र शक्तिरस्त्वेशेतज्ज्ञा
नानपेक्षणादेतावतैव ज्ञातौ शक्तिरिति व्यवहार इति तत्त्वपि न गौरवात् किंच सामान्यलक्षणाऽवेडनापरस्वप
प्रकारलक्षणाशंकं कार्यतावच्छेदककोटौ विशेष्यांशानिवेशे गोत्वेनाश्वादिबोधापत्तेः नचप्रकारतावि
शेषस्यैव निवेशस्तेइति वाच्यं तस्य गोनिष्ठविशेष्यतानिरूपितेति शब्दे नैव बोधनीयतया दुर्लक्षणीयत्वा
लिंगु त्तत्र निवेशे तु गोव्यक्त्यंतरबोधो न स्यात् तद्विशेषविशेष्यतायां नेतृत्वरूपकत्वाभावात् परं तु विशेष्यांशे वि
शेष्यतायाः प्रकारतानिरूपितत्वानवच्छिन्नतया निवेशान्न तत्र तु दोष इति विभाव्यते ननु दाहृत्यापंसर्ग्यासः किंच घ
टत्वावच्छिन्नसर्वप्रतिनिदंडकारणतानाग्रहोऽपि मटुक्तरीत्यैव मुग्रहो न भवदुक्तरीत्या सत्यलं पल्लवितेनुकुत्ति तइति

म २

ल॰मं॰षा॰ १४७ सत्त्वेऽपि उक्तं स्वार्थमभिधाय शाब्दोनिरपेक्षो द्रव्यमाह समवेतमिति तस्यायमर्थः स्वार्थं जात्यादि अभिधाय तद्वि
शेषणकाभिधाय्य हविषाणोऽभ्यत्वाशाद्धः प्रातिपदिकरूपस्तदितरयोः स्वः समवायेन संबद्धं द्रव्यमाहेति अभिधाये द्र २
तस्य प्रतीयमानत्वस्यार्थत्वे नुपपत्तिः शाब्दतो जातिद्रव्ययोः क्रमेण बोधाननुभवात् प्रत्युत सहैव क्रमस्यात्रापिप
इत्यपि न युक्तं आश्रयानालिंगितजातिप्रसक्तस्याप्यनुभवविरुद्धत्वेन तत्रापि विकल्पतः क्रमाभावात् भग
वज्जात्या व्यक्त्याक्षेपः विशेषणत्वे विशिष्टे नैव जातौ पर्यवसानाशक्तेः यत्र हादिशेषणत्वानुपपत्त्या विशे
ष्यव्यक्तेराक्षेपः तोरि हितपदबोधान्नाति वीति विशेष्यकबोधविषया विशेषणतया गृहीतशक्तिक
त्वादित्यनुमानं च तु जातौ निर्विकल्पकोपस्थितिर्निर्विकल्पं इन्द्रियवद्ध्याहो पि कारणांशः अनुभवोपि
त्वं ३ जातौ निष्प्रकारक एव गोत्वं किं विशिष्टं जातित्वादित्यनुमानं प्रयोज्या याश्चोपस्थितेः शाब्दकार प्रकृति प्रयोज्या या ३
णत्वान्नयुक्तमित्यंगः मतितात्पर्यस्य मोयं ज्वलतीत्य तो वह्निर्ज्वलतीति बोधो भवत्येव यमेवाक्षेप
इति तत्वतो हि शाब्दत्वे पस्थितेरमावृत्तिकत्वात् । शब्दतो जातित्वेनानुपस्थितेः अथापि त्रापि नावसरः अ रा॰म॰ १४७

भागा २ न

नुपपत्तिर्ज्ञानमंतरेणापि बोधात् समानसंवित्संवेद्यत्वमाक्षेपइत्यपि न युक्तं स्वर्गकिरकादिवृत्त्य समारो
पुत्तेजस्त्वजलत्वपृथिवीत्वसंशयप्रदर्शनात् द्रव्यमिति घटज्ञाने घटत्वस्याभावात् घटत्वपदजन्यजाति
ना ३ भाने विशेष्यतया व्यक्त्यभानापत्तेश्च किंच गवाद्वैशिष्ट्येन च गोत्वस्यासमानवित्तिवेद्यत्वे पि गोगोत्ववैशिष्ट्यानीतिम स्था
ह हालंबनमेव स्यान्न विशिष्टबुद्धिरित्याहुः तन्न व्याप्त्यादि प्रतिसंधानं विनापि बोधात् एतेन जातिशक्तस्य
व्यक्तौ लक्षणेत्यपास्तं अनुपपत्तिप्रतिसंधानं विनापि बोधात् शक्यमात्रे बोधकपदस्यैवान्य
त्रलक्षणा गौणी स्यात् तत्त्वाच्च न चैवं प्रकृते त्रनग्वाद्यशब्देन गवादीनां प्रतीतौ याकल
व्विमात्रादीनां प्रतीतिः सानुमानिकी वेत्यत्र शाब्दी वेत्यपरे जलनैल्या वयवावयुविभा धा
ध्ये ४ रणाः यत्र लौघधादि संहतो पि छिन्नैलास्योव्यवस्थितास्तत्रापि तेषु पर्वसमुदायरूपारोपेणाहुस्त
रभिप्रायेणाभाष्य उक्तं समुदायेस्ताः शब्दात्र वयवे पि वर्त्तन्ते यथा तिलं मुक्तं मित्यादि ना एवं गुणोप
रमुक्तौ द्विगुणाः शब्दा न चानेन संयुक्ता दिगुणानामेकत्वनित्यत्वस्वीकारात् आश्रयभेदोपाधिकम

ल॰ं॰ भा॰ भेदव्यवहारः एकोपि सावयवः अत एवाल्पत्वमहत्त्वहृतो भेदः पदैकमखंडनैर्मल्यादिगुणानां तरसंभिस्त्रगोमह
१४८ पू॰ त्वमन्यथाल्पत्वमितितमस्त्रेभाख्येस्यहं क्रियाप्येवमेकानिसोचतुरसादविनाशोमनु धूम्रेवपच्यादिश
काापिपाऽव्यवधानेनफलजनिकामेकैवत्त्र न्यासोतु ताद्दथ्यात्याकलव्यवहारोगोरागएकपदस्मु
लोपरपदस्मुलकेगुणयोः अत्र भिन्नाभावस्तत्रारोपि नभेदहेतन्स्कचिदत्तैव तथा प्रत्यभिज्ञागुणायरे
पुतद्भुतज्ञातिः पाचकइत्यादेः [redacted] पाकक्रियासंबंधवत्त्वे तेदिशास्तिः क्रियापचोरकस्पक
तोशक्तःसंबंधस्यक्रियाकारकेभावः सएवतत्रप्रवृत्तिनिमित्तं प्रवृत्तिनिमित्तत्वं चपदज्ञाना[illegible]ह शक्तैषा॥५
प्रवृत्तिमत्त्वं तस्य भाव इति सत्त्रेभावप्रशब्देनप्रवृत्तिनिमित्तमेवत्र अत एव ततः संबंधे भावप्रत्ययः श
वृत्तिस्वकविदभेसत्वरूपज्ञानातेके चित्संबंधज्ञानात्तद्जितिस्यवतस्य भावइत्यत्रकेपदे तत्र जातिगुणा
योर्लौकिकनित्यत्वासोपमितिप्रतीत्याभेदनिबंधनसंबंधस्यतिरोधानान्नतत्रसंबंधेभावप्रत्ययः क्रि
यायान्तुकृदंते भेदस्यैवनियमेनप्रतीतेस्तत्संबंधज्ञानादेवशब्दप्रवृत्तिरितित्रैवभावप्रत्ययः क्रियाकारके राम॰
१४८

योर्भेदाभेदावितिमतेजिङः तेतु युष्मयुपदेसमानाधिकरणोइत्युक्तेर्भेदतिरोधानंम त्रचशब्दशक्तिस्वभा
वएवबीजमतएवहन्तहिन्नहिन्नसमासेभ्यः संबंधाभिधानंभावप्रत्ययेनेत्युक्तापाचकत्वमित्युदाहृतं
हरिणा क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकइत्यस्य क्रियासंबंधप्रवृत्तिनिमित्तकइत्येवार्थः जातिगुणक्रियायदृच्छेतिच
तुष्टयीशब्दानां प्रवृत्तिरित्यत्र क्रियापदं संबंधप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दोपलक्षणमितिनव्यनतौ यदृच्छाशब्दाडि श
त्थादयः क्वारयोभाद्यस्यत्तत्राडित्थादिर्वेकद्रव्योपनिवेशिसंज्ञाभ्य तेषुव्यक्तिरेववाच्या आनंत्यव्य
भिचारयोरभावात्प्रातिपदिकमात्राद्यर्थबोधाभावेनसुबन्ताद्यसंख्यादेरेवप्रकारतयाभानेनततोनि
र्विकल्पकंनचडित्थत्वमित्यारोप्रसयायोभावेनलाघवनुपपत्तिरितिवाच्यं व्यक्तेरेवप्रकारत्वाविशेष्य
तारूपविषयताद्येनभानेनप्रकारत्वावच्छिन्नायाव्यक्तेरेवलाघवर्थत्वात्जासतिरिक्तधर्मीशप्रका
रतायाः भावच्छिन्नत्वेनियमतस्थभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारतायाएवेतिनकश्चिद्दोषः यद्वा तत्र प्रवृत्तिः
शब्दयराविशेष्यमतोयेएवत्वावयेः डित्थडित्थत्वपदयोस्वपर्यायता। यत्तुवाल्पुवाघवस्याभेदेनश

त·भे·शा
१४८

शीरभेदान्नद्वन्निडिस्थत्वादिजातिसैवत्वाघर्पद्इतितन्नालोके तत्र भेदैव्यवहाराभावेन तादृशोपाधिभेदेनप्रमा
णाभावात् व्याप्तिरनुघटाकाशमठाकाशादौ तिलोके भेदव्यवहारेण तत्रौपाधिकभेदसिद्धिः अन्यथा तत्कदृशो
पनिनत्वस्वेवशिनीत्यस्यासंभवापत्तिः। एतद्घतस्यभावइतिसूत्रे भाष्येस्पष्टमिति शक्तिवादे निरूपितं तादृ
तद्वादौ करीत्याबोध्यं। तत्रापि निरूपयिष्यते च। कादिपदानां कादीनामेकत्वमते पंचवर्णव्यक्तिषु तेषाम्
कत्वमतेपंचजाति। यवर्गव्यक्तिषुशक्तिः। अन्त्येजातयः उपलक्षणमिति व्यक्तिशक्तिवादे करीत्या बोध्यं।
तत्राप्यानंत्याद्यभावेन पंचवृत्त्येकशक्यतावच्छेदकानुपयोगाच्च। तत्रापि पूर्ववदेव भावप्रत्ययइति कुत्वकु
शब्दयोः पर्यायतैव। आदिपदानां उशक्यत्वानंत्येन शक्यतावच्छेदकापेक्षणाद् आदिपदमेव शक्यतावच्छेद
भि के तदेकत्वं वा तद्वत्तरत्वाद्यर्थः। एतदतिप्रायेणैव वृद्धिरादैजितिसूत्रे भाष्ये उक्तं कुत्वं कस्मान्न भवतीति चोः
कुः पदस्येति भत्वात् कथं भसंज्ञेति। अनेन कुत्वपदकुपदयोर्भत्वभसंज्ञापदयोः पर्यायत्वं स्पष्टमेव।
कं। नन्वकुत्वपदस्य तत्वलक्षणा। मुखेऽसौ क्वापि प्रयोगादर्शनात्। उपक्रमे लोकसिद्धशब्दप्रयोगे
बीजाभावाच्चेतिदिक्। परे तु गुणादीनामपि शक्यत्वे आनंत्यव्यभिचारयोः सत्वेन गुणादिमत
जातिरेव शक्या रूपवान् क्रियावानिति पदयोः शक्तिग्रहे सर्वथा तयोर्दुर्वारत्वात्। शुक्लादीनामपि

तम०
१४८